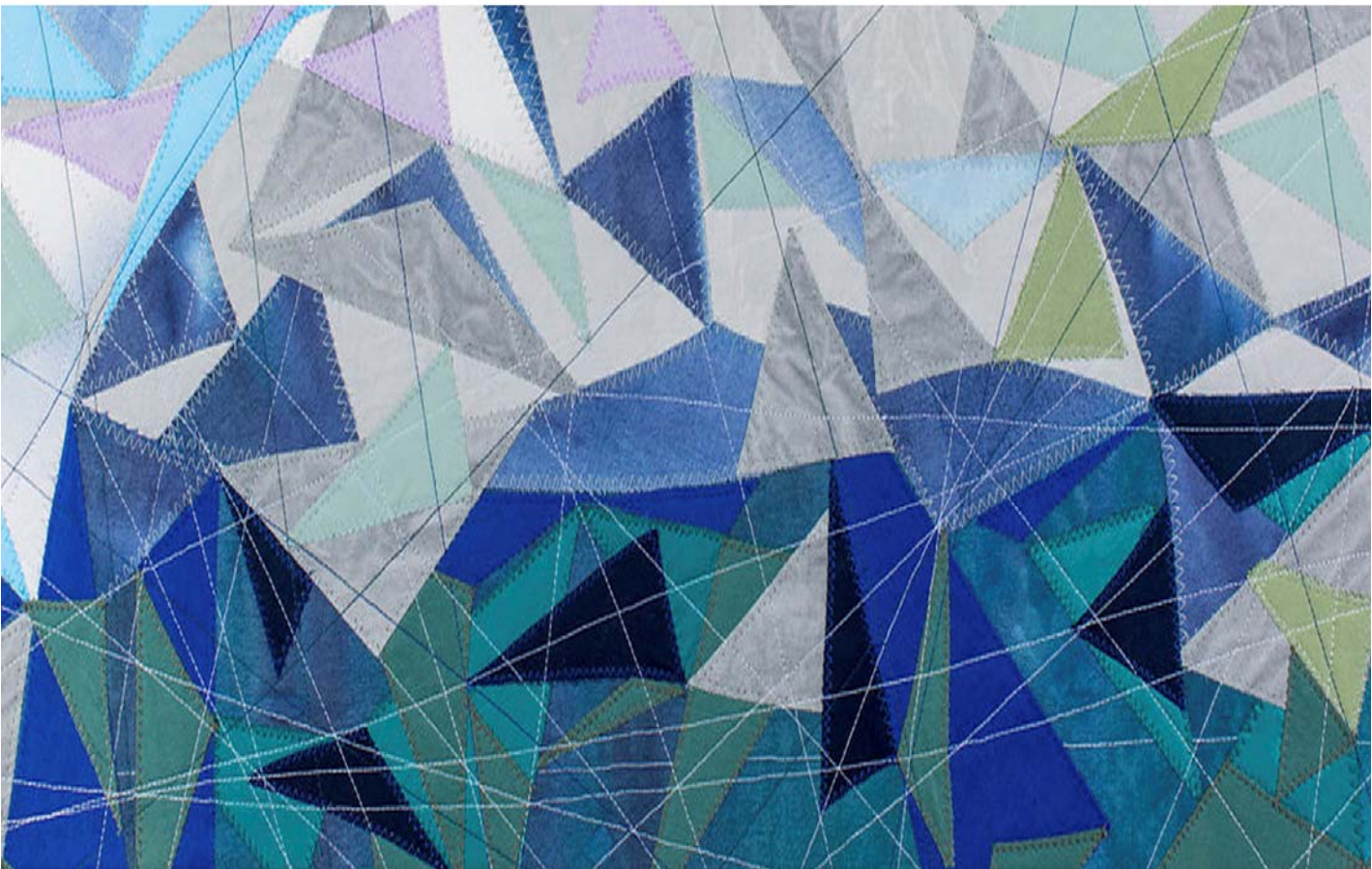

Е.М. Кучменко

**СВІТОВА ДУХОВНА СПАДЩИНА
ЯК БАГАТОГАЛУЗЕВА СИСТЕМА
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ НАУКИ**

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Е. М. КУЧМЕНКО

**СВІТОВА ДУХОВНА СПАДЩИНА
ЯК БАГАТОГАЛУЗЕВА СИСТЕМА
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ НАУКИ**

Монографія

Ніжин – 2023

УДК 130.122:37.017.92

К95

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 27.04.2023 р.

Рецензенти:

Козир А. В. – професор НПУ ім. М.П.Драгоманова, доктор педагогічних наук;

Давиденко Ю. М. – доцент НДУ ім. М. Гоголя, кандидат історичних наук

Кучменко Е. М.

К95 Духовна спадщина як багатогалузева система історико-культурологічної науки: монографія. – Ніжин, 2023. – 304 с.
ISBN 978-617-527-287-9

В монографії в максимально доступній формі висвітлюється актуальна проблема вивчення світової духовної спадщини в контексті діалогу культур через історіографічний аналіз культурологічної, філософської, політологічної та соціокультурної думки. Праця містить контекстний вимір вивчення вторинних компонентів в розрізі сучасного інституційного історико-культурологічного та соціально-політологічного знання. Дана праця поєднує властивості інформативного навчального посібника та аналітичної наукової монографії і тим самим дає необхідний базис для наступного вивчення духовної спадщини як історико-культурного і соціально-політичного виміру через міжкультурний діалог.

Монографія призначена для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а також для широкого кола читачів.

УДК 130.122:37.017.92

© Е. М. Кучменко, 2023

ISBN 978-617-527-287-9

© НДУ ім. М. Гоголя, 2023

ПЕРЕДМОВА

Розпад біполярної системи змістив усі проблеми світового співтовариства у транзитний простір міжцивілізаційних відносин і тому перед людьми постала проблема виживання в ньому, тобто навчитися співіснувати у стані напруженого балансу, що загрожує підвищеними ризиками, протистояннями, конфліктами.

З врахуванням цих умов зростає роль культури, яка здатна запропонувати адаптовані механізми, що проводять чітку межу між доступним і неприпустимим, забезпечує можливість комунікації та визначає аксіологічні пріоритети. Культура виступає більш надійним регулятором суспільних відносин, наповнює життя людини й соціуму змістом, який базується на гуманістичних цінностях. Дж.С.Най у своїй концепції «м'якої сили» її фундаментом вбачає саме культуру. В ній він базує своє бачення державної стратегії розумної сили, що передбачає розуміння історії, налагодження особистісних мостів, повагу до культурних норм, релігійних почуттів, тощо. Роль і місце історичної культури на сьогодні набуває особливого значення, бо саме у її контексті відбувається генетичний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім. М.Барг вживав поняття «культура» у широкому значенні, він його розумів як узагальнення складного, багаторівневого процесу еволюції «типу історичного письма» у контексті розвитку історичної свідомості. Концептуальне оформлення культурології як системного знання про культуру покликала до життя її історичне відгалуження – історичну культурологію. Принципово відмежовуючи себе від історії культури як частини історичної науки, історична підсистема культурології бачить своє основне завдання в осмисленні й дослідженні особливостей культурного буття людства, у пошуку закономірностей, які регулюють процеси нагромадження й трансляції соціального досвіду колективного життя людей і його втілення в системі ціннісно-нормативних

настанов соціальних відносин. Прискорення темпів модернізації суспільства тягне за собою зміни у світі цінностей, і система гуманітарної освіти здатна підготувати молоду людину до зустрічі з майбутнім. Гуманітарні основи освіти сприяють формуванню світу духовних цінностей молодого покоління, уявлень про достоїнство і честь, відповідальність, права і обов'язки, патріотизм і працелюбство, повага до особистості і милосердя. Гуманітарні науки залучають молоду людину до багатств світової і вітчизняної культури, сприяють встановленню взаєморозуміння і згоди між народами. Гуманітарна освіта убезпечує людину від технократичної короткозорості і примітивного прагматизму, допомагає знімати психологічну напругу, сприяє відновленню душевної рівноваги і здоров'я, підвищує творчий потенціал і життєстійкість особистості. Засвоєння гуманітарної культури створює своєрідні «зони стабільності», залучення до вічних цінностей, шедеврів світового і українського мистецтва, творчим відкриттям в різних сферах культури.

Категорія «історична культура» як концептуальний арсенал історичної науки з'явилася на початку 90-х років ХХ ст. Німецький теоретик історії Й.Рюзен надав цьому терміну категоріального значення в системі історичного знання. Окресливши сферу історичної культури як простір історичної свідомості в житті суспільства, він запропонував шляхи активізації діалогу у сфері інтерпретування минулого, орієнтування в сучасному й визначення цілей майбутнього. Він виклав своє бачення історичної культурології, що значно розширило сам простір історичної пам'яті. Через концепт історичної культури формується механізм самопізнання, створюється наукова основа для розуміння людини у культурі й культури в людині. Як зазначає Д.Вульф, історична культура являється частиною ментального й вербального фонду суспільства і є одним з важливих засобів щодо соціальної циркуляції знань.

На сучасному історичному просторі країн постсоціалістичного минулого проблеми концептуалізації історичної культури не лише є актуальними, виступають як змістовно життєві – проблема вибору шляху майже скрізь викликають гостру дискусію. Необхідність мати справу з динамічними, нелінійними, багатofакторними процесами ставить перед науковцями-гуманітаріями і не тільки, проблему пошуку нової раціональності в системі пояснень і прогнозів. А це потребує нового наукового інструментарію. На думку А.Неклесса, новітні підходи щодо концептуалізації суспільного розвитку відбивають переконаність у тому, що не лінійність і каскадна новизна ситуацій, їхній рухливий, змінюваний характер потребують не просто перегляду епістемологічного тезаурусу, ревізії звичних алгоритмів і методів дії, але радикальної зміни самого способу освоєння калейдоскопічного універсуму.

Слабкість вітчизняної традиції дослідження історії понять націлює вітчизняних дослідників орієнтуватися не стільки на теорії, скільки на рефлексії – індивідуальні смакові інтерпретації, які постають як результат певного рівня розвитку мислення й самосвідомості. Проте, на думку засновника німецької школи історії понять Р.Козеллек, рефлексія щодо пов'язаності точкою чи місцем споглядання та цільового визначення політизується та виводиться з поля впливу наукового самоконтролю. Оскільки минуле у своєму цілісному вигляді історика вже недоступне, будь-яке судження чи міркування історика є стиснутим або неповним. Ремеслу історика притаманні політичні імплікації, і з цим потрібно рахуватися.

За Н.Луманом, саме «незбагненна онтологічна культура» створює ґрунт для представлення суспільної еволюції як соціокультурного, у своїй основі, процесу. Дж.Александр конкретизує цей підхід як відмову від розгляду культури у вигляді «м'якої програми», де культурні процеси виступають як інституційно обумовлені. Тут мається на увазі перехід до «сильної програми» в плані створення

теоретичної моделі культури на основі когнітивного аналізу. Він зазначає, що саме культура задає параметри символічних рамок соціальної пам'яті. П.Рікер зазначав, що саме репрезентація минулого здатне об'єднати епістемологію історії, феноменологію пам'яті й герменевтику. На думку Л.Нагорної, саме дослідження Рікера про історію, пам'ять і забуття є блискучим зразком поєднання глибокої науковості з яскравою публіцистичністю.

Згідно з думкою В.Вжосека культурний конструктивізм зводиться в кінцевому рахунку до застосування величезного інтелектуального потенціалу культури до практики історичного мислення. На його думку, комунікація історії й культури діалогічна: Культура привносить в історію принципи толерантної інтерпретації, а історичне мислення насичує культуру глибинним розумінням зв'язку часів. Як зазначає Л.Нагорна, у широкому розумінні культура – не «музей старожитностей», а живий процес, що включає виробництво, збереження, споживання духовних цінностей. Саме поняття «історична культура» дуже широке, воно включає усю систему донесення історичних знань до розуму включаючи і засобами культури.

В даній роботі акцентується увага на гуманістичному характері розвитку, взаємовпливу і взаємозв'язку духовних чинників в контексті культури і політики Заходу і Сходу через їх аналіз та діалог; також поданий геотрансформаційний вимір політичного знання в сучасному історико-культурному та соціально-політичному процесі. Зроблена спроба дослідити цю проблему в контексті первинних модерністських історико-культурологічних та соціально-політичних концепцій.

Духовна культура – це складна багатогалузева система, яка охоплює освіту, науку, мистецтво, ідеологію, право, філософію, соціологію, політику, етику, релігію, традиції, звичаї, вірування тощо, тобто усе те, що складає духовний світ людини, її свідомість, сукупність переконань і поглядів. До духовної культури належать

також засоби духовного виробництва, збереження й поширення духовних цінностей.

Духовна культура ніколи не розвивається ізольовано. Роль і місце людини в контексті розвитку духовної культури як засобу аксиологічного відображення історико-культурологічного та соціально-політичного середовища. Цей процес відбувається в найтіснішому зв'язку з економічним і суспільно-політичним розвитком суспільства. Отже, ступінь економічного і політичного прогресу такою ж мірою залежать від стану духовної культури, якою мірою вона впливає на виробничі і суспільно-політичні процеси. Сьогодні стало очевидним, що успіхи в оновленні суспільства, національно-державному і культурному відродженні України значною мірою залежать від того, як швидко ми зможемо подолати кризу в культурі, духовному житті, втілені в життя ідеї демократії, моралі.

Ми переживаємо нині період поглибленого інтересу до всіх культурних цінностей, створених людством у минулі віки й тисячоліття. Ці шедеври невичерпні, як невичерпний людський геній. Не випадково англійський теоретик мистецтва Дж.Рескін вважав, що великі нації записують свою автобіографію у трьох книгах – справ, слів, мистецтва, але лише остання заслуговує на повне довір'я. Отже, саме культурні надбання, як ніякі інші, найповніше характеризують ту чи іншу епоху, дають можливість розрізняти епохи, століття, народи. Вся історія свідчить про співробітництво соціокультурного і політичного розвитку. Професійна освіта стає обов'язковою умовою навіть у тих сферах, де раніше було достатньо лише практичного або політичного досвіду. Від рівня освіти залежить успішність кар'єри, обсяг і інтенсивність зайнятості, матеріальна забезпеченість і дохід, можливості самореалізації і творчості. Роздумуючи про ці тенденції французький соціолог П.Бурд'є назвав освіту «символічним капіталом», який може дати шанс для підвищення соціального

статусу особистості, стати фактором соціальної мобільності, зміні професії на більш престижну і високооплачувану.

Саме ці фактори визначають стратегію розвитку вищої освіти в Україні. Культура стає основою підготовки спеціаліста, бо відкриває значні можливості для вивчення духовного спадку, дає орієнтир у житті сучасного суспільства. Визначає вектор інтересів і світосприйняття особистості. Володіння інформацією набуває значення «нової власності», яка змінює характер соціально-політичних, економічних, моральних відносин. На цій основі формується новий пласт сучасної цивілізації зі своїми вимогами до професійної компетентності і духовного світу особистості. Виходячи з цього – культура стає необхідною умовою людського життя.

XXI століття значно розширить необхідний набір знань і особистих достоїнств, зробить обов'язковим не тільки удосконалене володіння комп'ютером, навичками маркетингу і менеджменту, новими технологіями у бізнесі, практичному використанні іноземної мови з метою міжнародного спілкування, але і накреслить більш високі вимоги до рівня духовної культури.

Стратегія оновлення вищої освіти визначається: вивільненням від ідеології догматизму, розширенням діапазону пізнання, умінням зберігати спадщину і відкидати застарілі концепції, поки вони не перетворилися в окупи на шляху розвитку.

Прискорення темпів модернізації суспільства тягне за собою зміни у світі цінностей, і саме система гуманітарної освіти здатна підготувати молоду людину до зустрічі з майбутнім. Зростаючий процес взаємовпливу культур, всебічний розвиток національно-етнічної самобутності культур, вивчення динаміки і діалектики функціонування культур у суспільстві, формування духовних цінностей людини стимулюють інтерес дослідників і практиків до розробки культурології, і зокрема, історії культури, як науки і галузі гуманітарних знань.

Необхідно підкреслити, що культурологія виникла на «перехресті» ряду наук, таких як історія, філософія, педагогіка, етика, соціологія, етнографія, антропологія, соціальна психологія, естетика, мистецтвознавство і ін.

Міждисциплінарний характер сучасної науки: посилення процесів інтеграції, взаємовпливів, і взаємопроникнення різних галузей знання при вивченні загального об'єкту дослідження. Логіка наукового знання веде до синтезу ряду наук, формуванню взаємопов'язаного комплексу наукового уявлення про культуру як цілісної різноманітної системи.

Філософія відкриває шлях до пізнання і поясненню суті культури. Соціологія виявляє закономірності процесу функціонування культури у суспільстві, особливості культурного рівня різних груп. Психологія дає можливість глибше зрозуміти специфіку культурно-творчої діяльності людини, її сприйняття цінностей культури, становлення духовного світу особистості.

Антропологія і етнологія сприяють вивченню національно-етнічної самобутності культури народів світу, ролі культури у міжнаціональних відносинах.

Мистецтвознавство і естетика розкриває художню культуру в її неповторності, унікальності і емоціональній сили впливу на людину. Суміжні науки не тільки «поживне» середовище, але і необхідний фундамент культурології.

Може виникнути запитання: що нового додає культурологія, якщо достатньо знати історію або психологію, етнографію або мистецтво? Проте цілком очевидно, що кожний із цих аспектів зовсім не вичерпує усього «обсягу» культури, а лише відкриває її окремі сторони. Окрім того, культурологія не просто механічно запозичує знання, які отримує інша наука, але органічно включає їх в цілісну систему науки про культуру, створюючи загальну модель чи картину культури певної епохи. Дослідження загальних контурів культури

органічно поєднується з глибоким осяганням своєрідності і відносної автономності національних культур.

Культурологія будучи гуманітарною наукою, досліджує явище, що історично розвивається, багатогранне, складне суспільне явище, спосіб життя людини, що виражає його родову специфіку і призначення.

Оскільки культура охоплює усі види діяльності людини, його помисли і почуття, розум і волю, вона є невід'ємним атрибутом людського існування. Жодна сфера життя неможлива поза культури.

Культурологія вивчає сутність і структуру культури, процес її виникнення, розвиток і функціонування; національно-етнічну своєрідність культур народів світу; духовні цінності культури і творчі досягнення людства; становлення духовного світу особистості і можливості її самореалізації; діяльність соціальних інститутів культури, які здійснюють процес культурної спадковості та взаємодії цивілізацій.

Культурологія дозволяє систематизувати історичні і гуманітарні знання, зрозуміти явища суспільного життя в одному змістовному контексті, розкрити єдність і цілісність світової цивілізації, яка складається із багатьох унікальних культур народів світу. Знання культурології суттєве для досягнення духовної зрілості, для формування здатності мислити про соціальні і людські проблеми з наукової позиції, для уміння рахуватися з плюралізмом думок і цінностей, для виховання у людині рис інтелігентності, доброчесності, гуманності, милосердя і шляхетності.

Створення атмосфери глибокої поваги до культури народів, намагання до взаєморозуміння і співробітництва сприяє утвердженню гуманізму у відносинах між людьми, розвиває почуття відповідальності за історичну долю світової культури.

Сучасний світ відрізняється тенденціями, альтернативами. Культура має великий потенціал у пошуку згоди, утвердженні пріоритету загальнолюдський цінностей.

Висока місія культури не обмежена тільки глобальними проблемами. Вона повернута безпосередньо до людини, її повсякденного життя, визначає орієнтири і зміст людського існування, відкриває шлях до свободи і творчості, сприяє розкриттю індивідуальності. Культурологія – наука, яка являє із себе суму знань і не існує без суміжних гуманітарних дисциплін, і, є, своєрідним гуманітарним фундаментом, що готує тих, хто навчається, для отримання гуманітарного знання в інших галузях науки..

В даній роботі аналізується розвиток світової духовної культури в контексті соціально-політичних норм, коли на філософські та історичні компоненти духовності накладаються ті чи інші соціально-політичні норми, що детермінують не тільки політичні процеси, але й сприйняття політики як такої. Само по собі зрозуміло, що нове життя може прийти до нас із старих джерел, але тільки тоді, коли русла річок що течуть від них очищені і вільні. Якщо культурне надбання не зберігається, якщо не проводиться безперервна робота щодо його осмислення та переосмислення, то загальна мова культури буде у недалекому часі втрачена. Лауреат Нобелівської премії Ш.Хіні у своїй лекції, яка була прочитана в Ліверпульському університеті 22 березня 2000 року зазначав, що на початку нового тисячоліття на зламі нової ери, коли блискучі спалахи нових технологій загрожують спалити тонкий озоновий шар культурної традиції, праця гуманітаріїв дуже важлива та необхідна як ніколи раніше, що обсяг та різновид нових інформаційних технологій надзвичайно приголомшують. Він говорив, що дивитися на екран Інтернету – все рівно що незахищеним поглядом дивитися на затемнення сонця. Воно може скоріше засліпити, ніж просвітити. В цьому випадку потрібен якийсь еквівалент «пінкартки» – картонки з проколотою діркою, яку можна тримати перед собою, повернувшись при цьому спиною до сонця, – щось, що пропускає скрізь себе картину того що відбувається, і одночасно оберігає нас від небезпеки бути засліпленим. Культурна

спадщина в цілому і є такий еквівалент «пінкартки». Тримати її потрібно перед реальністю і вона спроектує нам усі нові і новітні образи, які дозволять побачити світ, в якому ми живемо, у доступному зрозумінню світі.

В роботі з'ясовується низка питань щодо сутності політичної системи та її кореляції з поняттями політичної та загальної культури, її структури, взаємозв'язку з економічними, політичними, психологічними, та іншими суспільними процесами, співвідношення загальнолюдських та національних культурних цінностей, традицій, новацій в політико-гносеологічному аспекті.

Автор намагався адаптувати мережу понять, що вже склалися в історії, культурології, політології, соціальній психології, до ретроспективного дослідження діяльності великих соціальних груп, до вивчення культурологічних, соціально-політологічних процесів через призму історико-культурного розвитку людства, через діалог культур. В пошуках ілюстрованого матеріалу автор звертається до історико-культурних цивілізаційних процесів країн Заходу і Сходу.

РОЗДІЛ 1. КУЛЬТУРОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО КУЛЬТУРУ

§1. Поняття «культура» в мовах різних наук і у розмовній мові

В сучасному розумінні походження поняття «культура» пов'язане з галузями педагогіки (культура як освіченість, виховання) і філософії (культура як штучний, створений людиною світ, який відрізняється від природного світу, природи). Окрім того, це поняття вже давно використовується не тільки у цих сферах, але і в розмовній мові, і словниках різних наук, найбільш характерне це є, перш за все, для європейських мов, включаючи українську, оскільки усі вони у тій чи іншій мірі відчули вплив античної традиції. Значним є той факт, що латинська мова є основою міжнародної наукової і філософської термінології, і слово «культура» (в різних формах) запозичене від латини мовами, які широко поширені в усьому світі: французькою, англійською, іспанською і ін. Для розмовної мови, яка використовується у повсякденному житті, властиве недостатньо чітко визначення значень понять. Така головна різниця даного типу мови від мови науки, яка намагається найбільш точно і однозначно сформулювати зміст термінів, у той час як у розмовній мові та у літературній мові, яка базується на ній, значення слова швидше пов'язано з якимись ознаками, якостями.

Поняття «культура» в українській мові (в її розмовній, літературній і публіцистичній версіях) пов'язане з такими якостями, як освіченість, вихованість, моральність.

Часто слово «культура» означає певні сфери людської діяльності – мистецтво, науку, освіту, релігію, філософію, а також інтерес до них у будь-якої людини. До такого розуміння слова «культура» наближені за змістом наступні характерні словоспо-

лучення: «культурна людина» (людина вихована, освічена і шляхетна, яка наслідує норми моралі, яка цікавиться літературою, театром, кіно, музикою і т. ін.), «діяч культури» (частіше за усе людина мистецтва, викладач, учений, філософ, священник), «культурні заклади» (театри, філармонія, бібліотеки, навчальні заклади і т.п.), «культурні заходи» (спектаклі, концерти, лекції, кіносеанси і ін.).

Окрім розмовної мови та літературно-публіцистичного вжитку, слово «культура» широко використовується і як науковий термін. Частіше за усе цей термін вживається в гуманітарних науках (філософія, історія, філологія і т.п.). Проте в деяких ситуаціях слово «культура» застосовується до фізики, астрономії чи математики. Наприклад, можна говорити, про «високе культурне наукове дослідження», «культурі експерименту», розуміючи, при цьому, під культурою високу ступінь удосконалення експерименту, дослідження.

В агрономії «культурою» називають сорт рослин, які вирощені людиною, вживаються сполуки «культурні рослини», «зернові культури» і ін. Це пов'язано з початковим латинським значенням слова *cultura* – «землеробство», «обробка землі».

Розглянемо в якості прикладу дослідження терміну «культура» в деяких гуманітарних науках.

В *етнографії* – науці, яка займається порівняльним вивченням культур різних народів, наприклад племен Африки, Америки, Австралії, Океанії, і ін., поняття «культура» використовується вкрай широкому сенсі. Культура будь-якого племені – це система характерних для нього звичаїв, норм поведінки, засобів комунікації (мова, жести, міміка), ставлення до родинних зв'язків, суспільних зв'язків, трудових навичок, релігійних уявлень і обрядів. Деякі етнографи вважають, що під культурою слід розуміти тільки результати діяльності людини, створені нею речі чи явища.

В *соціології* – науці про суспільство – поняття «культура» вживається у самих різних значеннях. Як правило, «культура» для

соціолога – це певні соціальні інститути, організації діячів мистецтва і т. ін.

Під культурою можуть розуміти суспільно значущі види діяльності, такі як наука, мистецтво, релігія, освіта, а інколи і спорт. В деяких випадках «культура» означає норми і ідеї, які допомагають управляти суспільством і пом'якшувати конфлікти між соціальними групами (релігійні заповіді, моральні норми, правові норми, звичаї і т.п.).

В *археології* терміну «культура» надається специфічний зміст – це наука, яка досліджує залишки життєдіяльності людей минулого. В даному контексті «культура» – це уся сукупність археологічних знахідок, які зроблені у будь-якій місцевості і які відносяться до будь-якого певного історичного періоду, будь-якого виду людей (неандертальцям, кроманьйонцям) або племені. Усі залишки життєдіяльності людей утворюють те, що археологи називають «культурним шаром». Часто, але не завжди археологічна культура отримує назву від сучасного населеного пункту, поряд з яким відкрито історичне захоронення.

У *мистецтвознавстві* (науці, яка вивчає мистецтво минулого і сучасності) існують різні тенденції у тлумаченні поняття «культура». З одного боку мистецтвознавці схильні ототожнювати культуру і мистецтво, розуміючи під «культурою» перш за усе мистецтво в усьому його багатоманітності. З іншого боку, «культура» у мистецтвознавчих дослідженнях часто утворює якесь середовище, яке відбиває будь-яке явище мистецтва, напрям у мистецтві, особистість автора.

Нарешті, у *філології* чи *лінгвістиці* (науці про мову) є розділ, який носить назву «культура мови». Він вивчає норми усної і писемної літературної мови. Володіння цими правилами ставить людину на певний рівень «мовної культури».

Таким чином, поняття «культура» широко використовується як у розмовній і літературній, так і у науковому варіанті мови.

§2. Своєрідність культурології як комплексної науки. Її місце в житті суспільства

Культурологія – це комплексна наука, яка вивчає усі аспекти функціонування культури: від причин зародження до історичного самовизначення.

Культура – предмет культурології. Інтерес феномена культури пояснюється певними обставинами: оточуюче середовища, соціальні інститути, побутовий уклад перетворюються сучасною цивілізацією; культура виступає джерелом суспільних нововведень. З'являється намагання виявити потенціал культури, можливості її активації. Актуальними залишаються питання щодо співвідношення понять культура і суспільство, культура і історія, про вплив культури на суспільну динаміку. Культурна мета сучасності змінюється настільки швидко, що це ставить людину у скрутне становище. Особливу значущість у зв'язку з цим набуває вивчення найбільш суттєвих особливостей культури минулих століть для уникнення примітивізації сучасної культури.

Категорії культурології, які складають її термінологічний апарат, включають найбільш суттєві поняття щодо закономірностей в розвитку культури як системи, відбивають сутнісні властивості культури.

Культура людства багата та різноманітна. Вона виникла на самих ранніх стадіях розвитку суспільства і безперервно пов'язана з його історією.

Кожний народ вносить свій внесок у спільний фонд світової і вітчизняної культури. В суспільстві відбуваються постійний процес збагачення культури, створення та поширення цінностей і досягнень.

Увесь оточуючий нас світ – це світ культури який створений людиною. Засоби праці і транспорту, технічні винаходи і наукові відкриття. Мова і писемність, твори мистецтва і норми моралі,

філософські вчення і системи політичної влади. Правові кодекси і релігійні вірування, система освіти і виховання, охорона здоров'я і спорт, традиції і ритуали. Свята і обряди – усе це прояви творчої ініціативи і діяльності людини.

Важливою ознакою культури є її «усепроникаючий» характер, обов'язкове включення в усі сфери життя суспільства і особистості. Слово «культура» є майже у всіх мовах народів світу. В культурі поєднуються традиції і новаторство, стійкість і мінливість, що утворює безперервний процес історичної спадкоємності, збереження культурної спадщини і творчого оновлення. В культурі діють творчі союзи і асоціації, багато чисельні соціальні інститути, музеї і бібліотеки. Заклади культури і організації відпочинку, які сприяють розвитку культури. Створюючи різноманітний світ культури, людина одночасно розвиває свої творчі сили, формує свій духовний облік. Можна сказати, що людина є, в якійсь мірі вимір культури. Яку б сферу культури ми не розглядали її значення визначається у залежності від того, який вплив вона здійснює на духовний світ особистості: чи сприяє розвитку гуманності і шляхетності, чи поширює ненависть, зло. У духовній діяльності здійснюється процес самореалізації людини, коли на основі оволодіння історичним спадком світової і вітчизняної культури, виховання і освіти створюються духовні цінності, розвиваються здібності до праці, пізнанню, творчості і спілкуванню.

Таким чином, культура – багатогранне, складне, суспільне явище, яке історично розвивається, засіб засвоєння дійсності, засіб реалізації творчого потенціалу людини у сфері матеріальної духовної діяльності.

Розвиток культури набуває особливого значення у сучасному світі. Збереження культурного спадку, уважливе ставлення до природних багатств, підтримка самобутніх культур різних народів, встановлення контактів з метою взаєморозуміння і збагачення

культур, розвиток духовних інтересів особистості – усе це глобальні проблеми, які потребують об'єднаних зусиль і енергії політиків, діячів культури, кожної людини. Від рівня культури залежить успішна реалізація соціальних проектів і реформ оновлення суспільства, світ і згода у міжнаціональних відносинах, удосконалення якості життя людей.

Реалістичний аналіз якості культури в нашому суспільстві дозволяє стверджувати, що з багатьох проблем самою складною є проблема дефіциту культури. Це викликає особливу тривогу і загальне занепокоєння, бо свідчить про глибоку духовну кризу, втрату ціннісних орієнтирів, моральної роз'єднаності, поширені пороків і жорстоких міжнаціональних конфліктів, агресивності і ворожнечі, вульгарності і аморальності, духовної деградації людини. Дефіцит культури проявляє себе в обмеженості духовних потреб, примітивності і душевної невихованості, утилітаризмі і соціальної апатії. Відсутності дійсної інтелігентності. В націоналістичних забобонах та анархічної уседозволеності.

На сьогодні необхідним є, піднесення духовних сил, які сприятимуть гуманному оздоровленню суспільства, зміні духовної атмосфери, заохоченню талантів, розвитку індивідуальності.

Низька культура негативно впливає на усі явища суспільного життя, проявляється у політичній безвідповідальності, економічній безгосподарності, відсутності душевного такту, у розпалюванні міжнаціональних конфліктів, у згубному ставленні до природи, у деградації духовного обліку особистості. Вихід із економічної, політичної і духовної кризи – у піднесені культури усього народу і кожної людини, у наданні розвитку культури пріоритетного значення. Гуманітарна культура спирається на демократизацію суспільства, гласність і свободу творчості, плюралізм думок і поваги один до одного, усебічне заохочення культурних контактів і взаєморозуміння

національних культур, збереженні історичних пам'яток і розширенні обсягів культурної спадщини.

У кожному новому поколінні повинен постійно збільшуватися культурний шар. Який складає основу духовного зростання і моральної стійкості. Це передбачає особливу увагу усіх країн до розвитку культури в усіх аспектах – технічному і художньому, економічному і політичному, екологічному і моральному, філософському і релігійному; до формуванню духовних потреб, до уміння вирішувати соціальні і культурні проблеми з гуманістичних позицій.

Головне призначення культури – постійно сприяти духовному розвитку людини, усіялому розкриттю її талантів і здібностей.

Сучасні проблеми культури знаходяться у центрі уваги світового співтовариства. Культурний аспект суспільного життя стає глобальною проблемою. Внаслідок цього зростає значення гуманітарної освіти. Один із пріоритетних напрямків розвитку сучасної системи вищої освіти є її гуманізація і гуманітаризація, розширення загальної культури майбутніх фахівців.

Починаючи вивчати культурологію, необхідно володіти знаннями теоретичних праць класичних і всесвітньовідомих авторів, які складають основну когорту науки про культуру. Еволюція ідей про культуру відбувалася не в одному, а в багатьох напрямках і цю різноманітність відбито у даній роботі. У ході історичного розвитку концепції і теорії не відміняли одне одну, але збільшували обсяг пізнання складного явища культури.

§3. Культура як світ людського сенсу

Культура – це особлива сфера суспільного життя, в якому найбільш повно здійснюється творча природа людини, і у першу чергу це мистецтво, освіта, наука. Але тільки таке пояснення

культури значно збіднювало б її зміст. З нашої точки зору, найбільш повним є таке розуміння культури, яке розкриває сутність людського буття як реалізацію творчості і свободи.

Ставлення людини до світу визначається змістом, у свою чергу зміст співвідносить будь-яке явище, будь-який предмет з людиною. Якщо щось позбавлено сенсу, воно, як правило, припиняє існувати для людини. СENS являється начебто посередником між світом і людиною. СENS не завжди усвідомлюється людиною і не усілякий СENS може бути виражений раціонально. У більшій мірі СENS криється у людському несвідомому. Але СENS може стати і загальнозначущим, поєднуючи багатьох людей. Саме такий СENS і утворює культуру.

Таким чином, культура це засіб творчої самореалізації людини через зміст та СENS. Культура постає перед людиною як світ змісту, який надихає і гуртує людей у співтовариство (націю). Культура є універсальний засіб, яким людина робить увесь світ «своїм», тобто перетворює у «будинок людського буття», у носія людського СENSу.

Коли ж відбувається народження нової культури? Для того щоб народилася нова культура, потрібно, щоб новий зміст був закріплений у символічних формах і став визнаним іншими людьми в якості зразка, тобто став змістовною домінантою. Домінанта – головна ідея, основна ознака

Культура є результатом вільної людської творчості, але вона і утримує її у своїх рамках. В епохи культурних трансформацій старий СENS не завжди задовольняє людину. Новий ж СENS парадигми створюється, за твердженням М.Бердяєва, індивідуальною творчістю.

До вивчення культури існують різні підходи. Так, в культурології тривалий час панував європоцентристський підхід до вивчення культур. Така точка зору бере початок в раціоналістичній культурній моделі. Оскільки так здавалося, що Європа найбільш повно реалізує раціоналістичну модель, то їй повинна належить особлива історична місія – вказувати шлях розвитку усім іншим

культурам. У суспільній свідомості сформувалося уявлення, що тільки європейський шлях здатний дати людині і людству перспективу розвитку і процвітання.

Проте вже XIX ст. з його глобальними проблемами, війнами і соціальними потрясіннями показав неспроможність цього твердження. Лінійний (європоцентристський) підхід розвитку було піддано сумніву і в дослідженнях таких мислителів, як О.Шпенглер, М.Данилевський, А.Тойнбі.

У своїх працях (М.Данилевський «Росія і Європа», О.Шпенглер «Занепад Європи», А.Тойнбі «Дослідження історії») мислителі довели, що європейська культура має протиріччя, які характерні і для інших культур, і тому вона стоїть в одному ряду з іншими локальними культурами.

Вочевидь, що необхідні подальші дослідження культури. При цьому слід враховувати, що глибина розуміння сутності культури, її культурного коду буде залежати від підходів і обраних методів. Слід виділити наступні підходи до вивчення культури:

філософське розуміння – культура розглядається не просто як сума ідей чи речей, які можна виділити, описати, а як засіб існування самої людини та її ставлення до самої себе;

антропологічний підхід – суть його полягає у визнанні самоцінності культури кожного народу, на якому б етапі розвитку він не знаходився, а також у визнанні рівноцінності усіх культур на Землі. У відповідності з цим підходом будь-яка культура, як і будь-яка людина, унікальна і неповторна;

соціальний підхід – допомагає виявити специфічні ознаки культури. Передбачається, що у кожному суспільстві є якісь культурологічні «сили», що спрямовують його життя по організованому, а не хаотичному шляху розвитку. Культурні цінності створюються самим суспільством, але вони ж потім і визначають розвиток цього суспільства. Така своєрідність суспільного життя: над людиною часто панує те, що породжено нею самою.)

Здатність людей відносити себе до даної культури, до її стереотипів і символів визначає культурну самоідентичність. Засобами ідентичності культура здатна до самостійного розвитку. Процес культурної ідентифікації невід'ємний від процесів самоідентифікації людини. Людині необхідно бути соціально затребованою і схваленою суспільством, яке його оточує.

Самоідентифікація – це усвідомлення на раціональному рівні єдності даної групи людей за тій чи іншої підставі (етнічній, релігійній, політичній і т. ін.).

Напрацювання спільних культурних рис (моралі, звичаїв, мови) передбачає колективну солідарність людей. Ототожнення себе з тією чи іншою групою допомагає людині в орієнтації у соціокультурному просторі. Від особистості потрібна соціальна дисциплінованість, політична лояльність і культурна компетентність (володіння соціокультурними нормами і прийнятими у суспільстві мовними комунікаціями).

Причетним людині до будь-якої культури робить набір: засвоєних елементів свідомості, поведінки; смаків і звичок; мов і інших засобів комунікації.

Проблема культурної ідентичності особистості полягає в наступних прийнятих нею параметрах: культурних норм; зразків поведінки і свідомості; системі цінностей і мови.

Культурна ідентичність проявляється в: усвідомленні свого «я» з позиції культурних традицій в даному суспільстві і в прояві лояльності до них; ототожнення себе з цими культурними зразками.

Ми, в основному, будемо дотримуватися теоретичного розуміння, тобто культурологічних поглядів, які близькі філософському підходу.

Різноманітність культур визначається їх своєрідністю, які залежать від внутрішнього, властивих тільки даній культурі, факторів. Зрозуміло, що простого опису недостатньо, потрібне пояснення і розуміння особливого характеру кожної культури.

Питання культури розглядають різні дисципліни. Зокрема, культурознавство займається своєрідною інвентирізацією чи описом досягнень тієї чи іншої культури. Предметом дослідження культурології є загальні особливості зародження, становлення, подальшого розвитку і можливого зникнення культури. Предметом дисципліни «Історія світової культури» є процес *культурогенезу*, тобто походження культур, і історичні дані про виникнення культурних центрів стародавності. Культурогенез – походження культур, соціальна і історична динаміка культури, породження нових культурних форм і їх інтеграція в існуючі культурні системи.

Культуру поділяють за її носієм. В залежності від цього виділяють *національну* (уявляє із себе синтез культурних досягнень різних класів і соціальних груп.) і *світову* (уявляє із себе синтез культурних досягнень різних класів і соціальних груп).

§4. Поняття культури і її місце в житті суспільства

Культура людства багата та різноманітна. Вона виникла на самих ранніх стадіях розвитку суспільства і безперервно пов'язана з його історією.

Кожний народ вносить свій внесок у спільний фонд світової і вітчизняної культури. В суспільстві відбуваються постійний процес збагачення культури, створення та поширення цінностей і досягнень.

Увесь оточуючий нас світ – це світ культури який створений людиною. Засоби праці і транспорту, технічні винаходи і наукові відкриття. Мова і писемність, твори мистецтва і норми моралі, філософські вчення і системи політичної влади. Правові кодекси і релігійні вірування, система освіти і виховання, охорона здоров'я і спорт, традиції і ритуали. Свята і обряди – усе це прояви творчої ініціативи і діяльності людини.

Важливою ознакою культури є її «усепроникаючий» характер, обов'язкове включення в усі сфери життя суспільства і особистості.

Слово «культура» є майже у всіх мовах народів світу. В культурі поєднуються традиції і новаторство, стійкість і мінливість, що утворює безперервний процес історичної спадкоємності, збереження культурної спадщини і творчого оновлення. В культурі діють творчі союзи і асоціації, багато чисельні соціальні інститути, музеї і бібліотеки. Заклади культури і організації відпочинку, які сприяють розвитку культури. Створюючи різноманітний світ культури, людина одночасно розвиває свої творчі сили, формує свій духовний облік. Можна сказати, що людина є, в якійсь мірі вимір культури. Яку б сферу культури ми не розглядали її значення визначається у залежності від того, який вплив вона здійснює на духовний світ особистості: чи сприяє розвитку гуманності і шляхетності, чи поширює ненависть, зло. У духовній діяльності здійснюється процес самореалізації людини, коли на основі оволодіння історичним спадком світової і вітчизняної культури, виховання і освіти створюються духовні цінності, розвиваються здібності до праці, пізнанню, творчості і спілкуванню.

Таким чином, культура – багатогранне, складне, суспільне явище, яке історично розвивається, засіб засвоєння дійсності, засіб реалізації творчого потенціалу людини у сфері матеріальної духовної діяльності.

Розвиток культури набуває особливого значення у сучасному світі. Збереження культурного спадку, уважливе ставлення до природних багатств, підтримка самобутніх культур різних народів, встановлення контактів з метою взаєморозуміння і збагачення культур, розвиток духовних інтересів особистості – усе це глобальні проблеми, які потребують об'єднаних зусиль і енергії політиків, діячів культури, кожної людини. Від рівня культури залежить успішна реалізації соціальних проектів і реформ оновлення суспіль-

ства, світ і згода у міжнаціональних відносинах, удосконалення якості життя людей.

Реалістичний аналіз якості культур и в нашому суспільстві дозволяє стверджувати, що з багатьох проблем самою складною є проблема дефіциту культури. Це викликає особливу тривогу і загальне занепокоєння, бо свідчить про глибоку духовну кризу, втрату ціннісних орієнтирів, моральної роз'єднаності, поширені пороки і жорстоких міжнаціональних конфліктів, агресивності і ворожнечі, вульгарності і аморальності, духовної деградації людини. Дефіцит культури проявляє себе в обмеженості духовних потреб, примітивності і душевної невихованості, утилітаризмі і соціальної апатії. Відсутності дійсної інтелігентності. В націоналістичних забобонах та анархічної уседозволеності.

На сьогодні необхідним є, піднесення духовних сил, які сприятимуть гуманному оздоровленню суспільства, зміні духовної атмосфери, заохоченню талантів, розвитку індивідуальності.

Низька культура негативно впливає на усі явища суспільного життя, проявляється у політичній безвідповідальності, економічній безгосподарності, відсутності душевного такту, у розпалюванні міжнаціональних конфліктів, у згубному ставленні до природи, у деградації духовного обліку особистості. Вихід із економічної, політичної і духовної кризи – у піднесені культури усього народу і кожної людини, у наданні розвитку культури пріоритетного значення. Гуманітарна культура спирається на демократизацію суспільства, гласність і свободу творчості, плюралізм думок і поваги один до одного, усебічне заохочення культурних контактів і взаєморозуміння національних культур, збереженні історичних пам'яток і розширенні обсягів культурної спадщини.

У кожному новому поколінні повинен постійно збільшуватися культурний шар. Який складає основу духовного зростання і моральної стійкості. Це передбачає особливу увагу усіх країн до

розвитку культури в усіх аспектах – технічному і художньому, економічному і політичному, екологічному і моральному, філософському і релігійному; до формуванню духовних потреб, до уміння вирішувати соціальні і культурні проблеми з гуманістичних позицій.

Головне призначення культури – постійно сприяти духовному розвитку людини, усіялому розкриттю її талантів і здібностей.

Сучасні проблеми культури знаходяться у центрі уваги світового співтовариства. Культурний аспект суспільного життя стає глобальною проблемою. Внаслідок цього зростає значення гуманітарної освіти. Один із пріоритетних напрямків розвитку сучасної системи вищої освіти є її гуманізація і гуманітаризація, розширення загальної культури майбутніх фахівців.

Починаючи вивчати культурологію, необхідно володіти знаннями теоретичних праць класичних і всесвітньовідомих авторів, які складають основну когорту науки про культуру. Еволюція ідей про культуру відбувалася не в одному, в багатьох напрямках і цю різноманітність відбито у даній роботі. У ході історичного розвитку концепції і теорії не відміняли одне одну, але збільшували обсяг пізнання складного явища культури.

Історія культурологічних теорій – методологічна основа культурологічної освіти.

Термін культура став використовуватися як самостійне поняття лише з XVIII століття, до цього часу він вживався у словосполученнях, що означали якість того чи іншого явища яке відноситься до неприродної сфери. Наприклад німецький правознавець і історик Пуфендорф називав культурною людиною ту людину, яка піддається впливу цивілізації, на відміну від людини природної, природної, тобто власне дикуна. Цим терміном також означали ті форми цивілізації, які створювалися окремими народами. Ми і зараз використовуємо термін культура в цьому розумінні, коли говоримо про національну культуру.

У XIX і XX століттях поняття культура увійшло в обіг соціологів і психологів, публіцистів, політиків і навіть широких верств населення. Наприкінці XIX століття склалася характерна для західної культурології традиція досліджувати культурологію у комплексі антропологічних дисциплін. Цей підхід до культури був започаткований Е.Тейлором, який визначив її як цілісний комплекс, який включає знання, вірування, мистецтво, мораль, право, звичаї і усі інші здатності що характерні рисам і звичкам, які набуває людина як член суспільства. У наш час існує понад 500 дефініцій культури, а також понад 500 зафіксованих підходів до визначення сутності культури. Слід відмітити, що існують досить екзотичні визначення культури. Наприклад В.Освальд визначає культуру як перетворення природної енергії в людську корисну енергію. Й.Хейзенга пропонує розглядати культуру як гру. Автори, які дають те чи інше визначення культури, як правило, не відкидають визначень, що були зроблені іншими дослідниками. Деякі, навіть, пропонують усі вище перераховані визначення розглядати як одне розгорнуте визначення, кожна окрема частина якого характеризує один з аспектів цілісного явища культури.

Таким чином можна зробити висновок, що:

культура виступає як «життєвий світ» людини. Особистість як засіб існування людини в культурі, як засіб реалізації ціннісних культурних зразків. А інкультурація і соціалізація людини, людська свобода і творчість як підґрунтя і критерії розвитку культури.

Робилися спроби систематизувати цей різноманітний методологічний апарат. Наприклад, виділяють:

1. Описові методи осягання культури – вони просто недостатньо повно перераховують окремі елементи і прояви культури (наприклад, звичайні вірування, види діяльності).

2. Антропологічні – виходять з того, що культура це сукупність продуктів людської діяльності, світ речей які протистоять природі.

3. Ціннісні – трактують природу як сукупність духовних і матеріальних цінностей.

4. Нормативні – виходять з того, що зміст культури складають норми і правила, які регламентують життя людей.

5. Адаптивні – трактують культуру як властивий людям спосіб задоволення потреб, як особливий вид діяльності, засобом якого вони пристосовуються до природних умов.

6. Історичний підкреслює що культура є продукт історії суспільства і розвивається шляхом передачі набутого людиною досвіду від покоління до покоління.

7. Функціональний характеризує культуру через функції, які вона виконує в суспільстві і розглядають перш за все єдність, і взаємопов'язаність в ній цих функцій.

8. Семіотичні – розглядають культуру як систему знаків які використовуються суспільством.

9. Символічні – акцентують увагу на використанні символів в культурі.

10. Герменевтичні – головний шлях у вивченні культури вбачається у значній кількості текстів, які інтерпретуються і осмислюються людиною.

11. Ідеїонні – визначають культуру як духовне життя суспільства, як потік ідей і інших продуктів духовної творчості, які накопичуються в соціальній пам'яті.

12. Психологічні – вказують на зв'язок культури з психологічною поведінкою людей і вбачають в ній соціально зумовлені особливості людської психіки.

13. Дидактичні – розглядають культуру через призму запитання, саме чого навчилася людина, а не успадкувала генетично.

14. Соціологічні – пропонують вивчати культуру як фактор організації суспільного життя, як сукупність принципів соціальних інститутів, які забезпечують колективну діяльність людей.

Щодо форм духовної культури то культурологія нараховує шість дійсно загальних форм духовної культури.

1. Міф – це не тільки перша історична форма культури, але і вимір духовного життя людини, яке зберігається і тоді, коли міф втрачає своє панування.

Всеохоплююча сутність міфу полягає у тому, що він уявляє із себе неусвідомлений зміст єднання людини із силами безпосереднього буття природи чи суспільства. У перекладі з давньогрецької *mifos* – «розповідь, історія про те, що було раніше». Американський етнограф Малиновський вважав, що у стародавніх суспільствах міф – це не просто історії, які розповідали, але реальні події, в яких жили люди цих суспільств. Міфи характерні і для сучасного суспільства, і їх функція – творення особливої реальності, необхідної для будь-якої культури.

2. Релігія – в ній виражена потреба людини відчувати причетність до першооснов буття і світоутворення.

Боги розвинутих релігій знаходяться у сфері чистої трансценденції у поза природному бутті, відрізняючись тим самим від початкового обожнювання сил природи. Таке поміщення божества у поза природну сферу усуває внутрішню залежність людини від природних процесів, концентруючи увагу на внутрішній духовності самої людини. Наявність розвитку релігійної культури є ознакою цивілізованого суспільства.

3. Мораль виникає, після того як іде міф, де людина внутрішньо зливається з життям колективу і контролюється різними заборонами (табу).

З підвищенням внутрішньої автономності людини з'явилися перші моральні регулятори, такі як обов'язок, честь, совість і і.ін.

4. Мистецтво є виказом потреб людини в образних символах, які б відбивали значні моменти життя людини її переживання.

Це друга реальність, світ життєвих переживань, заохочення до якого, самовираження і самопізнання в ньому складають одну із

важливих потреб людської душі, і без цього не мислима будь-яка культура.

5. Філософія намагається виказати мудрість у формі думки. Виникла як духовне подолання міфу.

В якості мислення філософія намагається до раціонального пояснення усього буття. Гегель називає філософію теоретичною душею культури, бо світ, з яким має справу філософія, являються і світом культурних змістів.

6. Наука має на меті раціональне реконструювання світу на основі осягання його закономірностей.

З точки зору культурології наука безперервно пов'язана з філософією, яка виступає в якості загального методу наукового пізнання, а також дозволяє осмислити місце і роль науки в культурі і людському житті.

§5. Діалектика професійної культури та професіоналізму

Професіоналізм та професійна культура полягає у тому, що державні люди цілком ясно повинні розуміти ту відповідальність, яку вони беруть на себе, приходячи у державні заклади, приймаючи ті чи інші рішення, зустрічаючись з виборцями. Професіонал у сфері державного управління і державної служби – це у першу чергу людина, яка добре Державна служба може бути дієвою тоді, коли виникають відносини між спільними та особливими інтересами, коли з'являється зв'язок, що складає поняття і внутрішню міцність держави (Гегель). Тобто, коли мова йде про державну службу, то усіякий раз говориться про державу, її надійність і міцність. Державні службовці різних категорій, рангів та посад завдяки своєму умінню та майстерності забезпечують живучість цього «смертного Бога», як називав державу Т.Гоббс. Саме ця майстерність, висока

кваліфікація, дії із знанням справи, які проявляються як вимір і якість діяльності, названі нами професіоналізмом та професійною культурою. Остання в системі державної служби є показником, індикатором та критерієм вирішення усіх суспільних проблем. Соціальне керування – вид людської діяльності та людських відносин, який спрямований на упорядкування підвищення ефективності дій соціального організму, в основі якого покладені інтереси і владні структури. Державне (соціальне) управління, будучи важливою функцією державної служби та маючи в якості своєї опори інтереси та владу, завжди базувалося на культурі яка вже склалася, на ступені її розвитку в суспільстві.

Культура, яка розуміється як процес і результат творчої діяльності соціального суб'єкта в усіх сферах буття і свідомості, складає саму суть соціального (державного) управління в державній службі. Саме з цієї тези ми і виходимо, коли говоримо про професійну культуру державної служби, яка є складовою і невід'ємним елементом загальної культури. У зв'язку з цією тезою культура і соціальне управління за своєю природою нерозривні і можуть бути зрозумілі тільки в єдності, синкретично, у взаємодії, бо немає і ніколи не було соціального управління поза певного рівня культури, який завжди самодостатній на кожному етапі існування суспільства. Цей рівень культури з самого початку конкретний і історично детермінований тими соціальними відносинами, тими суспільними зв'язками, які склалися в даний історичний час. Тому соціальне управління як правило усвідомлювалося та осмислювалося в контексті культури, яка відбиває пошуки свідомого, раціонального регулювання поведінки людей, заснованого на пізнанні суспільних закономірностей, позитивного і негативного досвіду, на спадковості форм організації соціальних структур. Слід відмітити, що усе соціальне (державне) управління запліднене культурою, доцільною, розумною діяльністю людей, усіх тих соціальних верств і груп, які

були зайняті в соціальному управлінні, на державній службі. Культура управління і професійна культура відбивають загальний стан культури суспільства. Від культури соціального (державного) управління залежить і рівень загальної культури, культурність усього суспільства, бо випадання із загальної культури суттєвої ланки соціального організму (культури професійної та управлінської) означатиме збіднення усіх інших компонентів культури і, як наслідок, може привести (і, як ми знаємо, логічно і історично приводить) до кризового стану суспільства. Таким чином, культура соціального (державного) управління відбиває об'єктивну і суб'єктивну сторони соціального середовища. До того ж суб'єктивний фактор виступає в якості ведучого, активного елемента соціального управління тому, що тут діють люди, соціальні групи, стани, корпоративне об'єднання, тобто те, що прийнято називати ідеальним моментом людської діяльності взагалі, та соціального (державного) управління зокрема.

Оцінюючи значущість сучасних основних механізмів рекрутування у регіональну та державну еліту, слід виділити наступні фактори: 1) неформальні стосунки з «потрібними» людьми; 2) протекціонізм, 3) багатство, гроші; 4) професіоналізм; 5) лояльність політичному режиму; 6) престижна освіта. До того ж незначну роль відіграють: соціальне походження, знання історії і культури регіону, держави, вміння висловлювати і захищати інтереси людей. З цього можна зробити висновок, що корпоративність, яка сформувалася ще в умовах СРСР і яка переорієнтована на умови ринкового існування, є основою підбору, формування регіональної і державної, в цілому, еліти. А ця обставина складається перш за все у розмазуванні цінностей та зниження професіоналізму. Для покращення обстановки неможна обмежуватися тільки освітянськими заходами, а слід зробити рішучі кроки в галузі підвищення управлінської культури. Професіоналізм і професійна культура може бути результатив-

ною якщо спиратися на досконало продуману, логічну, законодавчу базу, яка відбиває інтереси більшості громадян країни і ґрунтується на діючій Конституції – Законі Законів держави. У праці «Про дух законів», яка не мала аналогу у соціально-політичній літературі майже до «Філософії права» Гегеля, Монтеск'є сформулював основні принципи суспільного законодавства, закликаючи, наслідуючи Гоббса, до розподілу влади, суворому виконанню законів і т. ін. Самим важливим для нього не стільки сама форма закону, його оформлення, скільки мета і інтерес, які переслідує той, хто складає закон, бо мета – це і є ідеальне, мислиме втілення наслідків діяльності, шляхів її досягнення, а інтерес – це стимул людських дій. Закон завжди стикається з пристрастями та забобонами законодавця, істинний шлях при його складанні повинен завжди і в усьому йти за розумом, умовами і традиціями людей (Монтеск'є). Багато уваги приділяється ним і питанню щодо традицій, запозичань, про перенос дії одних законів в інше соціально-політичне середовище. Зазначаючи, що громадянські закони знаходяться у залежності від державного ладу, бо вони призначаються для суспільства, є корисним, перш ніж запозичити закон одним народом у іншого, попередньо розглянути, чи мають обидва народи однакові установки і однакове державне право. Тому, при складанні законів потрібно враховувати народні традиціїрозуміє міру своєї відповідальності за поручену справу. Але не тільки суворі положення закону, його суворі формулювання, але і сама державна служба нагально потребують за своїм визначенням бути відповідальною в усьому і завжди. Професіоналізм і професіональна культура державної служби проявляються по мірі усвідомлення відповідальності цієї діяльності, її значущості і необхідності для суспільства. При цьому слід зазначити, що на стан державної служби здійснює сильний вплив ситуація нестабільного становища в країні, зміна ідеологічних орієнтирів та інші фактори, серед яких значне місце займає проблема кризи влади, від вирішення якої

залежать стабільність в країні, благополуччя людей, здоров'я держави, стійкість його інститутів. Щоб запобігти кризі влади і управління слід забезпечити позитивні зміни в усіх без виключення сферах життя суспільства. А щоб зрозуміти і оцінити кризу, потрібен реалізм, об'єктивність, тобто усе те, що називається культурою мислення і з давня присутнє у діалектичному способі мислення. Саме діалектичної культури мислення під час кризи і не вистачає, діалектика повністю елімінується з наукового ужитку, а також з політики, права та інших форм суспільної свідомості. Діалектика, на жаль, слід констатувати, не у моді.

Як висновок слід відмітити, що професійна культура – це якість самої управлінської діяльності, усвідомлення її суттєвих ознак, властивостей і достоїнств, які надають їй специфічний характер, виділяють її з інших видів діяльності.

§6. Художній стиль як символічний вираз душі культури

З XI ст. в історії художньої культури починає проявлятися поняття стилю. Художній стиль як система комплексного символічного відбиття духу часу засобом образів мистецтва виник у європейському Середньовіччі.

Перший загальноєвропейський стиль – *романський*, від латинського *romanus* – «римський». Його ознаки: суворість і зовнішня простота, схожість з ранніми зразками давньоримської архітектури. Часові рамки панування цього напрямку – X–XIII ст. Багато в чому споруди цього стилю успадкували риси римської архітектури. Прикладом цього стилю можуть бути багаточисельні вежі, фортеці XII ст. Це споруди з маленькою кількістю вікон, товстими міцними стінами, які обов'язково збудовані у недоступному місці.

Готика – один із ведучих художніх стилів європейського Середньовіччя, який поєднує легкість, витонченість, декоративність. Він прийшов на зміну романському мистецтву у XIII–XIV ст. Готичні собори стали символами єднання небесного і земного, відтворенням заможності міста. Стрілчаті арки, вікна, вежі і шпилі робили готичний храм таким, начебто він прямує у небо, до Бога; великі вікна заливали його світлом, який втілював для католиків Божественне світло. Широко використовувався пишний декор із застосуванням золота, різьблення по дереву, релігійної скульптури. Рання готика – це собор Паризької Богоматері у Парижі. Більш пізня готика – Руанський собор, Реймський собор.

Культура XVI–XVIII ст. представлена стилями *бароко* і *класицизму*.

Бароко – основний стильовий напрямок в художній культурі Європи, який поєднує урочистість, пишність, композиційне різноманіття і динамічність форм. Бароко отримало поширення переважно в католицьких країнах. Бароко від італійського *barocco* – «дивний, чудернацький». Цей стиль характеризується зайвою пишністю, святковістю. Бароко намагалось безпосередньо вплинути на почуття глядачів, йому властиві фантастичність, феєричність і карнавальність поряд з інтелектуальністю і емоційністю. Людина у мистецтві бароко – багатопланова особистість із складним світом переживань.

Центрам розвитку бароко у XVI–XVII ст.ст. став Рим. Паркові і палацові ансамблі, культова архітектура, декоративний живопис і скульптура, парадний портер, а також натюрморт і пейзаж стають основними видами і жанрами бароко. Майстри римського бароко – зодчий Барроміні та архітектор і скульптор Дж. Л. Берніні. Багато церков збудовано за проектами цих архітекторів. Грандіозна споруда Берніні – собор Петра і оформлення величезної площі біля цього собору. Він створив багато скульптурних вівтарів, став родоначальником барочного портеру.

Класицизм (від лат. *dassicus* – «освічений») – напрямок в художній культурі XVII – початку XIX ст.ст., який звернувся до еталону давньогрецької класики, яка культивує стриманість, прямолінійність, гармонійність, упорядкованість. Естетика класицизму базується на принципі «облагородженої природи», намаганні до ідеалізації дійсності. Герой в культурі класицизму виконує обов'язок перед державою, підкорює свої особисті пристрасті розуму.

Основний естетичний постулат класицизму – вірність природі, закономірній розумності світу з об'єктивно властивою йому красою, що знаходить вираження в симетрії, пропорції, мірі, гармонії, які і повинні відтворюватися у мистецтві в удосконаленому вигляді.

У XVIII ст. західноєвропейське мистецтво знаходилося на стадії перегляду усіх раніше існуючих цінностей. Новий стиль рококо відбив смак двору Людовика XV і аристократії, став символом пересиченості і меланхолії.

Рококо від французької *rocaille* – «мушля». Цей стиль виник у Франції. Визначальні між риси стилю: намагання до витонченості, дрібна деталізація форми, контраст між зовнішньою строгістю будинків і вишуканістю їх внутрішнього оздоблення, скульптура і живопис відрізняються витонченістю, граціозністю.

Наприкінці XVIII ст. на культурну сцену вийшов романтизм.

Романтизм – ідейно-художній напрямок в європейській культурі, який пов'язаний з абсолютизацією чуттєвого начала і інтересів до неординарних проявів людської істоти і життя.

Романтизм символізував інтерес до незвичного і екстремального, на перше місце ставив уяву, емоційність і творче натхнення художника. Романтизм цікавило усе, окрім усереднення. У творчості письменників він представлений: оспівуванням краси; культу героїчної особистості; темою смерті; містичними мотивами.

Центральним для романтиків – проблема особистості. Пізнання світу починається з самопізнанням.

Друга половина XIX ст. ознаменована приходом реалізму.

Реалізм – ідейно-художній напрямок культури, який пов'язаний з намаганнями осмислити дійсність у всій її повноті і розмаїтті із врахуванням найбільш суттєвих і типових рис.

Реалізм протиставлений романтизму, це символ рівноваги, спокою, критичного погляду на життя і місце людини в ньому. Твори реалістів відрізняються: широким колом проблем суспільного життя; ретельним вивченням обставин життя героїв. Найбільш повно ці риси відбиті в соціальному романі. Виступаючи як ведучий метод, перш за усе в літературі і живопису, реалізм яскраво проявляє себе у пов'язаних з ними синтетичних, «технічних» видах мистецтва – театрі, балеті, кіно, фотомистецтві.

Натуралізм (від лат. *natura* – «природа») – ідейно-художній напрямок в європейській культурі останньої третини XIX ст, який характеризується підвищеною увагою до середовища існування людей, до його впливу на людину. На думку натуралістів, художник повинен відбивати світ без прикрас, підкорюючись лише правді позитивної експериментальної науки. Головні ознаки натуралізму – фотографічність і деестетизація художньої форми.

Модернізм (від франц. *modern* – «новий, новітній») – сукупність естетичних шкіл і течій кінця XIX – початку XX ст. Цей напрямок характеризується розривом з традиціями реалізму і інших попередніх шкіл.

Існує велика кількість модерністських шкіл і напрямків. Особливо широке поширення отримали: символізм, сюрреалізм, абстракціонізм, футуризм.

Наприкінці 60 – початку 70-х рр. XIX ст. у Франції сформувався імпресіонізм, який характеризується намаганням зафіксувати світ в усій його рухливості і мінливості. Темою і сюжетом імпресіоністських творів може стати одна тільки безпосередня уява щодо побаченого. Імпресіонізм став новим художнім баченням світу.

РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРА В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ НАУК

§1. Склад і структура культурології як науки

Зупинимося на фундаментальних теоріях розвитку культури. На початку ХХ ст. були сформульовані три теорії розвитку західноєвропейської культури: О.Шпенглера, А.Швейцара (1875-1965), М.Вебера (1864-1920).

Німецький філософ О. Шпенглер у своїй книзі «Занепад Європи» робить песимістичний висновок про те, що цивілізація Західної Європи приречена, оскільки вона уявляє із себе деградацію вищих духовних цінностей. За Шпенглером, поняття «культура» і «цивілізація» загально значимі. У світовій історії він виділяє вісім культур: єгипетську, індійську, вавілонську, китайську, греко-римську, візантійсько-арабську, західноєвропейську, культуру майя. Він пророкує зародження і розквіт російській культурі.

М.Вебер у своїй книзі «Протестантська етика і дух капіталізму» робить висновок про те, що ніякої кризи західноєвропейської культури немає. Просто на зміну одним цінностям прийшли нові і, перш за усе, універсальна раціональність.

Філософ-гуманіст А.Швейцар у своїй роботі «Розпад і відродження культури» йдучи за Шпенглером відмічає занепад і кризу західноєвропейської культури, але вважає їх не фатальними, а вважає спасіння культури – можливим. За Шпенглером, культура складається із пануванням людини над силами природи і над самою собою.

Оригінальні культурологічні концепції були створені П.Сорокіним (1889-1968), О.Чижевським (1897-1964), В.Вернадським (1863-1945).

Різноманітність концепцій обумовлена багатоплановістю культури як системи. Складність культурно-історичного процесу, багатст-

во складових культури потребують різних підходів до вивчення цього феномену. Тому культура стала об'єктом дослідження для фахівців різних галузей – філософії, соціології, педагогіки, психології, мистецтвознавства, історії, політології тощо.

Культурологія як наука виникла в середині ХХ століття. Виникнення нової галузі науки завжди викликає неоднозначну реакцію у науковому співтоваристві. З цього приводу можна зустріти діаметрально протилежні точки зору як захоплюючі, так і скептичні оцінки. Тим не менш культурологія освоює науковий і освітянський простір. Вона входить в число гуманітарних дисциплін у вишах, з культурологічної захищають дисертації, підручники, монографії, проводяться конференції. Слід відмітити, що неясність загальних кордонів предмету і ареалу культурології, співвідношення її структурних розділів і логіки побудови, механічне поєднання різних сфер духовного і матеріального життя суспільства, невміння застосовувати системний підхід може привести до значного применшення рівня культурологічних досліджень. Одне з головних завдань цієї науки – виявлення закономірностей розвитку культури, які відрізняються від законів природи і від законів матеріального життя людини і, які, визначають специфіку культури як самоцінної сфери буття. Сучасні культурологічні дослідження являють собою великий комплекс наукових дисциплін, різних напрямків наукової роботи, різноманітних підходів до культурологічних проблем, методологією, наукових шкіл і т.ін. Не доводиться говорити про чітку або визначену структуру культурологічного знання. Дуже часто вона носить попередній характер. І, тим не менш, зараз ми можемо виділити найбільш значущі складові структури культурологічного знання.

Культура – це складна, дифузна, самоорганізуюча система. Вона охоплює різні сторони взаємодії людини з іншими людьми та сама з собою, з природою і суспільством. комунікативна сутність культури

спонукає до діалогу, стимулює творчість і активність, пізнання і розуміння.

Культурологія постає як комплекс наук про культуру. Кожна з них має свій ареал і предмет дослідження, категорії і терміни, методи і джерельну базу.

Спеціальні теорії мають свою сферу дослідження, взаємодіють з певним колом наук, відрізняються мовою опису. Відбувається і інший процес, коли всередині загальної культурології виокремлюються галузі знань. Які набувають самостійний науковий статус. Так, із філософії культури виокремилась «аксіологія культури», із теорії культури – «семіотика культури», із культурної антропології – «етнокультурологія». Називають також «екологію культури», «регіональну культурологію», «історичну культурологію», «історичну персонологію».

По-різному називають і науку про культуру: культурологія, культурознавство, соціальна культурологія, теорія культури, філософія культури, культурна антропологія. Якщо ретельно розглянути, то можна помітити, що вони досліджують культуру як цілісне суспільне явище, але в різних аспектах: філософських, соціологічних, антропологічних, етнічних, історичних, психологічних.

Найбільш вдалою назвою визнана «культурологія» – вона визначає дослідження морфології, інфраструктури чи статички культури як системи, а також вивчення динаміки культурних процесів різних історичних епох і регіонів.

Творчість і новаторство – необхідні імпульси динаміки культури. Ці дві сторони культури породжували ставлення до неї як до вищого досягнення розуму і таланту, або навпаки, як до явища яке обмежує свободу. Крім того, явища культури виявляють мінливість щодо їх раціонального аналізу, не завжди піддаються точному опису і поясненню. Слід відмітити, що культура внутрішньо заперечлива і важко передбачувана. Усі ці особливості феномену культури

заважають її дослідження. Гуманітарні науки у тій чи іншій мірі звернуті до розуміння культури. Проте кожна із наук звертається до однієї сфери культури і не вичерпує усього обсягу, а «вузька глибина» часто обмежує цілісне розуміння культурних процесів.

Культурологія виявляє інваріантні структури культурних феноменів. Визначає динаміку їх змін. Вона розглядає ці проблеми принаймні у трьох аспектах: диференціація феноменів культури для виявлення їх соціальної і культурної значущості, символічної і знакової цінності; інтеграція явищ, що вивчаються, в контексті культури, забезпечення системного і цілісного аналізу;

порівняння і співставлення феноменів, теоретичне забезпечення компаративістики для розуміння культур різних народів і регіонів. Культурологія як самостійна галузь науки складається із шести взаємопов'язаних розділів: історія світової і вітчизняної культури; історія культурологічних теорій; культури; соціологія культури; антропологія і психологія культури; прикладна культурологія.

Кожні з цих розділів мають власний об'єкт дослідження, який відрізняється специфікою аналізу, методами і практичними рекомендаціями, які використовуються при вирішенні конкретних проблем.

Історія культури досліджує реальний процес спадковості культурного розвитку різних епох, країн і народів. Вона дає значний матеріал, який свідчить про різноманітність культурних досягнень і цінностей, про внесок народів у світову культуру людства, про труднощі і протиріччя культурно-історичного процесу, про долю великих цивілізацій Європи, Азії, Індії, Китаю, Америки, Африки, Австралії, Росії, України та інших регіонів світу.

Історія культури формує знання про культурну спадщину, пам'ятках матеріальної і духовної культури, цінностях і нормах життя, ідеалах і символах різних народів; досліджує походження, витоки культурних явищ, процес їх поширення. Історія культури – пам'ять людства, яка передається від покоління до покоління.

Для культурології історія культури є фундаментом теоретичних концепцій. Проте слід відмітити, що існують певні труднощі при з'ясуванні специфіки історико-культурологічних досліджень. Історія, етнографія, мистецтвознавство традиційно зверталися до історії культури. Те ж саме можна сказати і про галузеві науки: історія техніки, історії науки, історії видів мистецтва, історії моралі, історії права, філософії, релігії та інших форм духовного життя суспільства.

Багато з яких методологічних проблем вимагають особливого обговорення, а саме: межа між історією суспільства і філософією культури; між філософією історії і філософією культури; між історичним процесом та теоретичним моделюванням; між культурним спадком і трансляцією культури; між описом явищ і розумінням їх змісту; між загальнолюдськими універсаліями культури та їх історико-етнічною своєрідністю.

Ці межі може бути чіткими або прозорими, але їх виявлення буде сприяти взаємопроникненню різних галузей гуманітарних наук, розвитку культурології з метою більш глибокого вивчення історії світової і вітчизняної культури. Для культурології розуміння історії культури є основним методологічним принципом пізнання.

Усі історичні аналізи поза конструкції непродуктивні, схематичні. Історія дозволяє виявити унікальність своєрідність явищ культури, їх локальну дискретність, регіональні етнічні особливості.

Культура не тільки синхронна, але і діахрона. Її не дарма порівнюють з шаром ґрунту: то тонким, то більш міцним, то бідним, то багатим. Багат шаровість культури – основа її стійкості і стабільності, значущості її «кореневої» системи.

В останні роки у розвитку культурології намітився ще один напрямок. Це *історична культурологія*. У структурі інших наук є відповідний аналог, який не співпадає за обсягом історії як галузі знання. Існує історична демографія, історична географія, історична соціологія, історична психологія, історична антропологія, історична

етнологія. Їх зміст і соціальні функції мають методологічне значення для розвитку спеціальних наук.

Історична культурологія – новий і перспективний напрямок наукового пошуку. Саме тому така велика спокуса роздумів відносно структури цієї науки. Дослідники виокремлюють історичну типологію культур народів світу. Різноманіття культур в історії людства висуває теоретичну проблему їх систематизації і класифікації. Це завдання завжди приваблювало дослідників, які обґрунтовували різні принципи *моделювання*. До їх числа можна віднести таку класифікацію: за господарським укладом; за суспільно-економічною формацією; за унікальними цивілізаціями; за етнічним і конфесійним спільнотам; за історичними періодами, соціальним станом; за природним ландшафтом.

Визначення територіальних контурів і історичної динаміки світових цивілізацій дає можливість поглибленого аналізу культурних процесів в різних регіонах. Кожна культура постає у своїй унікальності, неповторності, достатності і історичній значущості. Вона включає усю сукупність життєдіяльності людей, їх цінності і досягнення. Історична культурологія досліджує взаємодію культур Сходу і Заходу, Півночі і Півдня як культурно-історичних комплексів. Рівноцінність культур висуває проблему розуміння і діалогу для проникнення у зміст і символи кожної культурної епохи. Пропонуємо намітити основні контури історичної культурології.

Основою історичної культурології є реальний процес історії світової культури. Вона складає основний корпус і емпіричну базу досліджень. Історія культури формує знання про конкретні явища культури, про їх пошуки і відкриття, пам'ятках і досягненнях, цінностях і символах народів світу. В структурі історичної культурології можна виділити наступні розділи: історія культурологічних теорій; культурологенез явищ культури; історична динаміка культурних процесів; збереження і трансляція культурної спадщини;

історична типологія культур народів світу; історична персонологія; методи і джерела історичної культурології.

Культурогенез, або становлення культури – процес формування основних сутнісних характеристик. У загальній картині історії культури особливе місце приділяється культурогенезу, дослідженню процесу виникнення і розвитку культурних явищ, технологій, норм, стилів, творів і інших новацій цих форм. Культурогенез відбувався не тільки у стародавні часи, але здійснюється постійно, породжуючи нові компоненти культурних систем.

Починається культурогенез тоді, коли у групі людей з'являється необхідність в особливих формах життєдіяльності, адаптованих до конкретних умов місця і часу, а закінчується виникненням форм і стандартів, які закріплені у моралі і звичаях.

Важливо з'ясувати, які саме фактори і імпульси стимулюють творчий потенціал людини, появу нових цінностей і їх інтеграцію соціокультурним співтовариством. Необхідно визначити, як створюються «первинні очаги» культури, які мають не тільки свою «адресу», але і автора чи групу, які своїми талантами сприяли виникненню нових цінностей, стилів, шкіл. Проте в подальшому поширення цих форм часто веде до втрати уявлень щодо первинного джерела. Дослідження культурогенезу дозволяють відновити справедливість. Культурогенез включає також вивчення процесу становлення і розвитку субкультур, опис їх ментальності, образу і стилю життя, системи цінностей і світосприйняття. Культурні образи аристократії і дворянства, селянства і купецтва, духівництва і інтелігенції, робітників і ремісників, чиновництва і номенклатури, «нових руських» і «нових бідних» можуть стати предметом спеціального аналізу. Виділяються *макро-* і *мікрорівні* культурогенезу: виникнення принципово нових культурних комплексів, які не мають аналогу у минулому чи інших культурах; модернізація вже існуючих форм, їх

трансформація і адаптація до нових умов; реанімація архаїчних форм, надання їм нового змісту.

Культурогенез дозволяє виявити реальну динаміку мінливості культури, окреслити смислове поле новацій, їх взаємозв'язок з традиціями і культурним наслідком, поліфункціональність і полісемантику культури, історичну зміну значення, смислів, і символів, якими наділялися в історії явища культури. Вивчення проблем культурогенезу як в масштабі людства, та і на рівні локальних регіональних культур може бути представлено особливим напрямком історичної культурології. Можливо, у майбутньому виникнуть нові визначення, але на даному етапі воно пропонує орієнтацію для наукових досліджень.

Культурогенез дає можливість уявити топографію культури, визначити джерело і ареал поширення новацій. У сучасній науці існує багато різних трактувань генезису культури: існує зрештою – трудова концепція (культура виникла завдяки здатності людини до праці та її умінню створювати технічні засоби), еволюційна (культура бере свій початок із поступового розвитку живої матерії), психоаналітична, символічна, соціокультурна, релігійна і т.ін. Зупинимося на деяких із них детальніше.

Культурогенез, або становлення культури – процес формування основних сутнісних характеристик. У загальній картині історії культури особливе місце приділяється *культурогенезу*, дослідженню процесу виникнення і розвитку культурних явищ, технологій, норм, стилів, творів і інших новацій цих форм. Культурогенез відбувався не тільки у стародавні часи, але здійснюється постійно, породжуючи нові компоненти культурних систем.

Починається культурогенез тоді, коли у групі людей з'являється необхідність в особливих формах життєдіяльності, адаптованих до конкретних умов місця і часу, а закінчується виникненням форм і стандартів, які закріплені у моралі і звичаях.

Важливо з'ясувати, які саме фактори і імпульси стимулюють творчий потенціал людини, появу нових цінностей і їх інтеграцію соціокультурним співтовариством. Необхідно визначити, як створюються «первинні очаги» культури, які мають не тільки свою «адресу», але і автора чи групу, які своїми талантами сприяли виникненню нових цінностей, стилів, шкіл. Проте в подальшому поширення цих форм часто веде до втрати уявлень щодо первинного джерела. Дослідження культурогенезу дозволяють відновити справедливість. Культурогенез включає також вивчення процесу становлення і розвитку субкультур, опис їх ментальності, образу і стилю життя, системи цінностей і світосприйняття. Культурні образи аристократії і дворянства, селянства і купецтва, духівництва і інтелігенції, робітників і ремісників, чиновництва і номенклатури, «нових руських» і «нових бідних» можуть стати предметом спеціального аналізу. Виділяються *макро-* і *мікрорівні* культурогенезу: виникнення принципово нових культурних комплексів, які не мають аналогу у минулому чи інших культурах; модернізація вже існуючих форм, їх трансформація і адаптація до нових умов; реанімація архаїчних форм, надання їм нового змісту.

Історія культурологічних теорій. Наука про культуру, як цілісного суспільного явища, має давню історію. Історія культурологічних вчень вивчає процес розвитку теоретичних уявлень про культуру та її закономірностей. Вчені і письменники, філософи і релігійні діячі у своїх працях намагалися зрозуміти сутність культури і тенденції її розвитку, знайти головні і другорядні фактори, які сприяють духовному розвитку людини. Вивчення цих підходів, пошуків, трактатів і концепцій завдання не менш цікаве, ніж дослідження історії світової культури. Історія культурологічної думки є методологічним і теоретичним підґрунтям історичної культурології.

В цих теоріях не усе було достовірним і обґрунтованим, в них часто відбивалися суб'єктивні смаки авторів, тривожні передчуття, ілюзії. Але це така реальність культури. Вона завжди тісно переплетена із суб'єктивним сприйняттям і ставленням до життя. Теоретичні умозаключення часто ставали пророчими передбаченнями і вражали нащадків своєю точністю. Історія культурології буквально насичена великими прізвищами, а вивчення праць дає міцний інтелектуальний і емоційний імпульс для історико-культурологічних досліджень.

Починаючи с епохи європейського Просвітництва, вчені звертаються до вивчення культури, закладаючи тим самим фундамент культурології. Як наука культурологія формується у XVIII ст., і німецький філософ І.Гердер є одним з перших, хто заклав основи теорії культури. До вивчення культури зверталось багато відомих дослідників, намагаючись пізнати і пояснити культуру як цілісне суспільне явище. Вже у Стародавній Греції, а також на Сході у багатьох трактатах можна знайти чіткі судження про культуру.

Спільними зусиллями багатьох дослідників можна відтворити історію світової культурологічної думки. В сучасних умовах така можливість з'явилася, завдяки доступності фондів, перекладеним на різні мови працям всесвітньо відомих дослідників, перевиданим книжкам, які стали бібліографічною рідкістю. Дослідження історії культурології тільки починається, і у майбутньому вони значно розширять горизонт гуманітарних наук і поглядів на культуру.

Історія культурології – процес руху людської думки в її спробах наукового осмислення культури, ще чекає своїх дослідників. Історія культури сприяє творчому мисленню. Неоцінений внесок в розвитку культурології зробили історики, філософи, антропологи, етнографи, соціологи, психологи, письменники, педагоги і ін.

Філософія культури досліджує поняття, сутність і структуру культури, визначає її функцію в суспільстві, з'ясовує співвідношення

культури і природи, культури і цивілізації, роль засобів масової комунікації і поширення культури, вивчає мову жестів і символічних форм культури, історичну єдність людства у процесі взаємовпливу культур, глобальні проблеми сучасності і роль культури в їх вирішенні. Культура охоплює усі засоби і механізми діяльності, ціннісні і творчі потенціали людини. У самому широкому і достатньо абстрактному розумінні культура являється засобом реалізації духовних сил людини.

Культура постає як засіб і технологія діяльності, професійна майстерність, форми організації культурного життя. Розкрити технологію і мову культури – значить наблизитись до її розуміння, оволодіти засобом діяльності. Культура виступає як фактор регуляції діяльності людини, координації її зусиль і здібностей, знань і навичок, управління суспільними процесами і особистим образом життя.

Культура являється формою і змістом соціально-культурного досвіду людини, збагачення її духовного світу, реалізації її здібностей, таланту, цінностей.

Культура твориться людиною, але і сама впливає на її духовний стан. Гуманістичний зміст культури полягає не тільки у створенні цінностей, які поповнюють скарбницю культури, але і в тих змінах, які відбуваються в особистості у процесі їх засвоєння. Саме на цій основі формується творчий потенціал людини.

Сутність культури має багато підходів до її розуміння.

Філософія як ультури досліджує діалектику і динаміку культурних процесів, роль культурних контактів у зміні самобутніх культур, періоди піднесення і кризи, роль духовної еліти як імпульсу культурного розвитку, взаємодії культури і цивілізації, етносу і культури, зміну культурних парадигм і цінностей. У філософському обґрунтуванні потребує проблема періодизації культурного розвитку людства.

Соціологія культури досліджує процес функціонування культури у суспільстві, тенденції культурного розвитку, які проявляються у свідомості, поведінці і образі життя різних соціальних груп.

В соціальній структурі суспільства виділяються групи різного рівня. Макрогрупи – це класи, верстви, нації і етноси. Кожна з них відрізняється своїми культурними особливостями, ціннісними перевагами, смаками, стилем і образом життя. Поряд з ними існує безліч мікрогруп, які утворюють різні субкультури. Можна виділити спільноти за рядом ознак: вікові субкультури дітей, молоді, дорослих, старих; конфесіональні – в залежності від віросповідання; професійні, в яких підкреслюється приналежність до певного виду трудової діяльності і спільність щодо їх інтересів. Виникнення групових форм культури можливе і у політичних партіях, рухах. Групи, які ухиляються від норм поведінки теж створюють свою структуру. Соціологія культури «відтворює» цю багатогранність, виявляє динаміку їх розвитку, причини консолідації чи розпаду, розчинення у загальних тенденціях або кристалізації нових цінностей.

Важливим напрямком в соціології культури є вивчення культурних наслідків таких процесів, як демократизація суспільства, вплив на стан умів гласності і свободи слова, економічних і політичних реформ, зміни культурних потреб та інтересів людини в умовах урбанізації, міграції, екологічної і духовної кризи.

Соціологія культури робить можливим уявити типологію особистості в залежності від її ставлення до суспільної ситуації що склалася.

В соціології культури можна виділити три рівня знання: перший характеризує більш спільні тенденції у розвитку сучасної культури, відтворює її самі поширені цінності, стилі життя, моделі поведінки; другий – зосереджує увагу на культурі різних груп, видах культурної діяльності, співвідношення традицій і новаторства, системі поширення цінностей культури, їх засвоєння; третій – заснований на

соціологічній інформації, яка отримана внаслідок емпіричних досліджень із використанням методів опитування, інтерв'ю, включеного спостереження, аналізу документації і соціальної статистики.

Соціологія культури безпосередньо пов'язана з вирішенням практичних завдань, покликана не тільки «видавати» інформацію, але і вказати шляхи подолання протиріч, залучити до їх вирішення широке коло організаторів, працівників закладів культури.

Досить складною проблемою соціології культури є розробка і стандартизація індикаторів чи показників визначення культурного рівня, зміни духовних потреб. Будь-який збір фактів неминуче передбачає теоретичне осмислення і узагальнення, без який факти втрачають сенс. Але між теорією і емпірією існує і зворотній зв'язок. В силу даної специфіки соціологія культури вимагає від фахівця освоєння методики і техніки соціологічних досліджень. Соціологія культури органічно спирається на багато інших спеціальних теорій, які доповнюють уявлення про культурні процеси. Міждисциплінарні зв'язки встановлюються з соціологією мистецтва, соціологією моралі, соціологією молоді і іншими науками. Проте кожна з них не в змозі створити цілісну уяву щодо культурної реальності. Неможливо поставити знак рівності між цими важливими, але частковими даними і культурою в цілому. Зрозуміло, що тут потрібний більш високий рівень узагальнення. І це завдання виконує соціолог культури.

Антропология і психология культури досліджують взаємовідносини людини і культури, процеси становлення духовного світу особистості, формування і реалізації здібностей, втілення творчого потенціалу в діяльності та її результатів. Соціально-культурна еволюція особистості продовжується на протязі усього життя, але при цьому особливу роль відіграють дитинство і молодість, коли саме закладаються основи ціннісних позицій і інтересів.

Культурна антропология виявляє «вузлові» моменти соціалізації, акультурації і інкультурації людини, специфіку кожного етапу життєвого шляху, вивчає адаптацію до культурного середовища, до систем освіти і виховання, роль родини, одноліток, поколінь.

Слід відмітити, що антропология – наука соціально-гуманітарного пізнання. Першим наближенням для вивчення цієї наукової дисципліни повинно стати визначення її місця в системі різних наук, які так чи інакше пов'язані із спільним для них об'єктом пізнання – людиною, суспільством, культурою.

Поняття антропология (гр. *anthropos* – людина + *logos*- слово, поняття, вчення) уперше зустрічається у назві книги М.Хунта «Антропология про достоїнство, природу і властивості людини та про елементи, частини і членах людського тіла» (Лейпциг, 1501р.). У наш час воно означає велику галузь пізнання людини і її внутрішнього світу (духовного і біологічного) в контексті природи, культури і суспільства. Ця галузь пізнання вже давно поділена на багато напрямків і наукових дисциплін, зв'язок між якими інколи дуже слабкий, а часто і зовсім відсутній. Особлива увага надається психологічному обґрунтуванню таких універсальних понять культури, як життя, душа, смерть, любов, дружба, віра, сенс, духовний світ чоловіка і жінки. Ця галузь дослідження близька до філософської, соціальної антропологии, історичної психологии. Особливо інтенсивно вона почала розвиватися у 1960-ті роки, хоча її основи були закладені у попередні десятиліття ХХ ст.

Головним напрямком є вивчення процесу соціалізації особистості в умовах різних культур, вплив природного і культурного середовища на духовний світ людини, особливостей національного характеру, взаємодії екології і етносу.

Психология культури приділяє велику увагу взаємодії природно-біологічних, енергетичних і культурних факторів у визначенні мотивів поведінки людини, емоційних станів тривожності, занепокоєння,

агресивності, а також любові, надії; з'ясуванню соціологічних і психологічних механізмів творчості, таланту; світу дитинства як відповідальному періоду у засвоєнні культури.

Культурна антропологія аналізує етнічні і регіональні особливості культури, індивідуальність особистості, її унікальність і неповторність, співвідношення свідомих дій і несвідомих імпульсів, витоки життєвої енергії і притягательною силу впливу на інших людей, душевне здоров'я і звичаї, фальш і лицемірство, агресивність і зло.

Прикладна культурологія досліджує організацію і технологію культурного життя суспільства; діяльність закладів культури, культурних центрів розваг, аматорських і ініціативних об'єднань за інтересами; проведення масових свят, фестивалів, форумів. Головним напрямком стає розробка культурної політики; економічне, політичне і духовне забезпечення реалізації культурних програм. Прикладна культурологія вивчає інтереси публіки, мотиви залучення до культури, форми організації відпочинку. Діяльність закладів мистецтва, музеїв, культурних фондів, творчих союзів і т.ін. є об'єктом наукового аналізу.

Прикладна культурологія має практичний характер, а фахівці володіють організаційним умінням і навичками, які сприяють реалізації духовних потреб різних категорій інтелігенції.

Перераховані розділи визначають загальні контури культурології як науки. Кожен з них потребує поглибленого дослідження. Наукові інтереси можуть бути зосереджені на різних аспектах, відбивати індивідуальну своєрідність переваг.

Культурологія – комплексна наука, основа для гуманітарної орієнтації свідомості і поведінки, для розуміння вітчизняної і зарубіжної культури.

§2. Основні концепції культурології

Основоположником концепції циклічного розвитку культури (або циклічного коловороту) вважається Дж.Віко.

Кожний народ проходить цикл у своєму розвитку, який включає три епохи: *дитинство*, або *бездержавний період* (провідна роль належить жерцям); *юність* (характерне формування держави і підкорення героям); *зрілість* (відносини між людьми регулюються совістю та усвідомленням свого обов'язку).

Концепція циклічності у розвитку культури набула подальшого розвитку у працях М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі. Найбільш поширеною на сьогодні є теорія культури О.Шпенглера «Занепад Європи». Кожна культура є живим організмом і має свою історію. Він заперечував існування Концепція циклічності у розвитку культури набула подальшого розвитку у працях М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі.

Англійський історик і соціолог А.Тойнбі – прихильник концепції циклічного часу. Він поділив історію людського суспільства на окремі цивілізації. А.Тойнбі виділив п'ять діючих цивілізацій – *західну, іспанську, індійську, китайську та православну*. У розвитку кожної цивілізації вчений виділяє й аналізує 4 фази: виникнення, ріст, надлам, розпад.

Антропологічна або *функціональна концепція* культури репрезентована в працях англійського етнографа і соціолога Б.Малиновського, французького етнологіста та соціолога К.Леві-Строса, та ін. Сутність цієї концепції полягає в тому, що виникнення і розвиток культури пов'язується з потребами людства

Соціологічна концепція культури представлена в працях П.Сорокіна, Г.Маркузе, Т.Адорно та ін. Відповідно цій концепції культура розглядається як цілісне утворення, як складна система культурних і соціальних систем.

Знарядево – трудова концепція (Ф.Енгельс): людину згідно цій теорії відрізняє від тварини здатністю працювати. Увесь соціальний і культурний розвиток безпосереднім чином пов'язані зі становленням людської праці, яка і перетворює людську життєдіяльність в суспільну і культурну. С.Чернишов, розтлумачуючи трудову теорію, писав про те, що людина виступає як «суспільна тварина, тобто така тварина, стереотипи поведінки якої закладені не в ній, а поза неї, в соціальній формі спілкування. Сутність людини – не в її генетиці, а у сукупності усіх суспільних відносин. Тому твариною народжуються, а людиною лише стають.

Трудова концепція генезису культури і антропогенезу стверджують, що створення штучних засобів праці породило появу мови, свідомості, мислення і на кінець культуру.

Марксистська концепція культури – ґрунтується на принципі, що визначальним у її походженні й розвитку є матеріально-перетворююча суспільна діяльність людей, яка спрямована на задоволення матеріальних потреб, а також на формування висококультурної людини як суспільного суб'єкта діяльності.

Своєрідна концепція Г.Сковороди ґрунтується на теорії трьох світів: (перший світ) – це природа, або макрокосм (всесвіт); (другий світ) – це суспільство і людина, або «мікркосм»; (третій світ) – це Біблія або «світ символів». Кожний світ, на думку Г.Сковороди, має природу, «дві натури» – зовнішню, видиму, або «матеріальну природу», і внутрішню, або «духовну природу».

Зрозуміло, що в сучасних умовах відбувається певна уніфікація, але не стільки культур, скільки поведінки людей. Розвиток техніки формує певний стандарт спілкування, але при цьому японець залишається японцем, узбек – узбеком, італієць – італійцем. Цілком можливо, що специфічні особливості етнічних культур навіть мають тенденцію посилюватися, не випадково зараз говорять про своєрідній ренесанс цих культур.

Проте слід враховувати і інші особливості світового соціокультурного процесу – це цілісність. Цивілізаційна діяльність людей робить світову культуру цілою і генетично, і історично. Саме праця і спілкування виступають основними критеріями культури.

Разом з тим слід відмітити різний рівень сучасного стану світової культури. Існують як новітні технології, досягнення науки і мистецтва, так і її реліктові, архаїчні прояви, наприклад у аборигенів Нової Гвінеї, племен гушавин Амазонки. Про це детально писали відомі автори: Е.Тейлор, Д.Фрезер, М.Стінгл, М.Мід.

Разом з тим, існує *культурологічна концепція*, яка стверджує, що людство має єдине походження і єдиний шлях розвитку. Цю концепцію почав розробляти О.Шпенглер (1880-1936), представник екзистенціалізму К.Ясперс (1883-1969), та А.Тойнбі (1889-1975). К.Ясперс уводить поняття «*вісь часу*», яке ним розуміється як певний історичний етап, коли відбувається свого роду духовне піднесення, самосвідомість людини.

К.Ясперс пише, що вісь світової історії, якщо вона взагалі існує, може бути виявлена тільки емпірично, як факт, який значимий для усіх людей. Він вважав, що цю вісь слід шукати там, де виникли передумови, які дозволили людині стати такою, яка вона є. Він відносить цю вісь приблизно до 500 року до н.е., до духовного процесу, який відбувався між 800 та 200 рр. до н.е. Тоді відбувся самий різкий поворот в історії. З'явилася людина такого типу, яка зберігається і до нашого часу. За К.Ясперсом у вісівому часі відбувається багато чого неймовірного. Майже одночасно, на протязі декількох століть виникають нові імена і теорії. Наприклад, у Китаї з'явилися усі напрямки філософії, тоді тут жили Конфуцій і Лао-цзи. В Індії в цей час з'явився світу Будда. Тут зародилися усілякі філософські течії, виникли Упанішади. В Ірані проповідує вчення про світ Заратустра; у Палестині виступають пророки Ілля, Ісая і Ієремія; в Греції – це час Гомера, Архімеда, Сократа, Платона.

В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо і по сей день, закладені основи світових релігій, тобто відбувається усвідомлення людиною самої себе і усього буття в цілому. За К.Ясперсом можна зробити наступні висновки:

1. Вісь часу знаменує собою зникнення великих культур стародавнього часу. Стародавні культури продовжують існувати у тих своїх елементах, які перейняло нове начало.

2. Те, що було створено у той час, існує і по сей день. Прийнято вважати, що відродження можливостей вісі часу – Ренесанс – веде до духовного піднесення. Повернення до цього начала у Китаї, Індії, на Заході відбувається періодично.

3. На початку вісь часу обмежено у просторі, але на протязі історії воно стає всеохоплюючим.

§3. Основні теорії культурології

Вивчення походження та сутності культури має свою історію. Воно пов'язане з такими галузями знань як етнографія, мистецтвознавство, історія та філософія, і знайшло свій вияв у різних теоріях культури. Серед них найбільш типовими є еволюціоністська, антропологічна, філософська, революційно-демократична, циклічна та інша.

Еволюціоністська теорія культури представлена в працях американського вченого Л. Моргана і англійського історика Е. Тейлора. Її сутність полягає в тому, що висувається і обґрунтовується принцип єдності людського роду та спорідненості потреб різних народів у формуванні культури.

Символічна гіпотеза Кассіра: у зв'язку з тим, що людина біологічно більш слабка, ніж тварина, то вона несвідомо копіювала її. Це привело до поступового набуття певної системи орієнтирів, які

надбудовуються над інстинктами, доповнюючи їх. Саме в цьому і полягає символічне пристосування до світу. Символи перш за усе мають функціональну цінність, і таємниці культурогенезу коріняться у формуванні людини як символічної тварини.

Ігрова теорія Гадамера, Фінка, Хейзінга: джерело культури знаходиться у природній здатності людини до ігрової діяльності. Згідно цієї теорії гра більш «старша» культури. Хоча вона властива і тваринам, але саме у людині це є змістовною функцією з багатьма гранями змісту. Рушійні сили культурного життя народжуються у міфі і культурі. Гра є перш за усе вільною діяльністю, яка носить незацікавлений характер. Перш ніж змінити оточуюче середовище людина вже зробила це у власній свідомості, у сфері гри.

Психологічна теорія З.Фрейда: розкриття генезису культури через феномен первісної культури, тобто велике значення в даній концепції надається системі заборон – табу. Людина володіє здатністю, яка не властива тваринному світу. Дана властивість виникає випадково, і тим не менш сама можливість її появи закладена в людині. Ця якість – мораль. Саме вона виокремила людину із царства тварин і створила культуру. Феномен моралі, згідно теорії Фрейда, бере свій початок від первородного гріха вбивства первинного «батька». Цей акт привів до покаяння, народження із тварини людини і появи культури як засобу подолання навіювань. Таким чином, тільки здійснивши колективний злочин, пралюди набули здатність до соціального життя. Людська культура – усе те, що підвищує людське життя над природними умовами і чим вона відрізняється від життя тварин.

Культура має дві сторони: охоплює усі набуті знання і навички, які дають людині можливість оволодівати силами природи і отримувати від неї матеріальні блага для задоволення своїх потреб; до неї входять усі інститути, які необхідні для упорядкування взаємовідносин між людьми.

Таким чином, культура створюється шляхом придушення і примусу природних інстинктів, культурогенез зумовлений накладанням заборон, головне завдання культури полягає у тому, щоб захистити окрему людину і суспільство в цілому від природи.

Послідовник даної теорії Е.Фромм робить ще один акцент: саме історія і культура покликані розкрити в людині руйнуючі здібності.

Єдність і багатоманітність культур. Теорія К. Ясперса. Світова культура багатоманітна у своїх проявах і спирається на визнання єдності та різноманітності соціокультурного процесу. Це підтверджується багаточисельними прикладами. Розглянемо прояв єдності і багатоманітності культури на наступних прикладах. Так, європейці та китайці, африканці і індійці усі належать до одного і того ж біологічного виду, усі вони беруть свій початок від одних і тих же кроманьйонців, більше того, усі вони використовують одні і ті ж машини, комп'ютери та інші блага цивілізації. Проте не дивлячись на це, у них склалися зовсім різні традиції і різні школи цінностей. Навіть у народів, які живуть в одних і тих же географічних умовах, інколи не бувають однаковими: образ мислення, норми поведінки, характер мистецтва, традиції, стандарти життя. Класичний приклад тому – народи Закавказзя. Незалежно від того, що усі народи Кавказу: вірмени, грузини, азербайджанці, живуть поряд тисячоліття, культура кожного з них зберігає свою самобутність.

Історична динаміка культурних процесів. Цей розділ історичної культурології досліджує динаміку і діалектику культури. Він вивчає процес поширення культурних форм, історичну дифузію культури.

Потоки міграції населення і включення діаспор в інше соціокультурне середовище; торговельні, наукові, політичні, військові, художні, туристичні, сімейні і інші контакти сприяють переносу цінностей культури, змінюють образ життя, норми поведінки і спілкування. Всередині культурних систем виникають соціокультурні спільноти у вигляді діаспор. Автономій, земляцтв, субкультур, які

живуть згідно своїм уявленням про культуру. Вони можуть бути закритими чи відкритими, їх образ життя може викликати у суспільстві різні реакції – від захоплення і запозичення до осуду і конфлікту. Процес взаємовпливу цих груп неминуче призводить до зміни культурного середовища. Вивчення цієї взаємодії дає можливість уявити принаймні чотири варіанти тих наслідків, які пов'язані з переносом культур внаслідок контактів. Цей процес називають *аккультурацією*, коли; могутні хвилі культурного впливу приводять до втрати народом своєї самобутньої культури. Як наслідок, виникає презирство до цінностей власної культури; культурний вплив хоча і вносить зміни в культуру, але не торкається її основ; в культурній системі виникають сили, що намагаються протидіяти цим контактам, намагання до ізоляціонізму. Відроджуються ідеї «почвенности». Створення заслони від чужого впливу, який сприймається як загроза культурній самобутності народів; контакт культур приводить до виникнення таких новоутворень, яких не було в жодній із взаємодіючих культур.

Світові культурні контакти – закономірність культурно-історичного розвитку. Вони нагадують образ «Всесвіту, який розширюється» і втягує у свою орбіту народи. Культури, простір. Для них характерно хвильоподібний рух, який робить переважаючим то один то другий вплив. Наприклад, для України і Росії були характерні хвилі візантійського, монголо-татарського, німецького, французького, польського, німецького, угорського, турецького, американського контактів. Кожна з цих хвиль залишила свій слід, але при цьому як українська, так і російська культури зберегли власне духовне начало, самобутність і стійкість.

Дифузія культури має періоди і фази, центри і периферію. Дослідження дозволяють виявити стимули культурного спілкування і перепони, культуру-донора і культуру-реципієнта.

Історія світових культурних контактів – самостійний розділ історичної культурології. Світова культурна інтеграція набирає нові темпи, розширює культурний обмін. Цей процес досить заперечливий, має як позитивні, так і негативні сторони.

До вивчення дифузії культури звертаються історики і культурологи, соціологи і етнографи, мистецтвознавці і психологи. Проблема взаємовпливу культур та історичної єдності людства, збереження національно-етнічної своєрідності набуває особливої актуальності в сучасному світі. При цьому збереження і трансляція культурного спадку набуває великого значення.

Цей розділ історичної культурології характеризує процес історичної спадковості. Не дивлячись на трагічні періоди знищення культурної пам'яті, «білі плями» і втрати історія світової культури зберігається завдяки неухильно діючому закону історичної спадковості культурного спадку. Кожне покоління завжди починає свій шлях із засвоєння культурного минулого. Воно включає колективний і індивідуальний досвід, цінності і досягнення, яке є духовним і матеріальним багатством суспільства.

Культурний спадок має різні форми фіксації: у пам'ятках мистецтва і архітектури, літературних творах і документах. В кожній культурі є стабільне ядро, яке передається від покоління до покоління. Окремі компоненти цієї структури входять у світову культуру, створюючи корпус класичного спадку. Уся історія розвитку людської культури є історією не тільки створення нових. Але і виявлення старих культурних цінностей. Людина без пам'яті про минуле, позбавлений досвіду свого і інших народів, соціально небезпечний.

В реальній історії процес спадковості неодноразово переривався, зникали цілі культурні шари, руйнувалися пам'ятники і стиралися тексти. Методи екстремізму і знищення культурних цінностей багатократно змінювалися, але ставали усе більш жорсткими і ізощренніми. Цензура, офіційна і таємна, викривання і

дезінформація, пряме насилля неминуче впливали на свідомість народу, приводили до духовного примітивізму.

Дослідження історичної спадковості дозволяє засвоїти культурний спадок у максимальному обсягу і повноті. Повинна бути відновлена історична пам'ять, неможна перекреслити жодну видатну ідею, жодне досягнення.

Історична культурологія досліджує відтворення текстів і змісту культури. Немодна допустити ні однобічної ідеалізації і восхвалення історії, ні умисного викривлення. Руйнування культури завжди відбувається як ретельне «стирання» пам'яті, а розрив у спадковості – це «чорна дора», яка втягнула в себе і забрала у небуття дорогоцінні імена і великі події.

§4. Основні течії і школи в західній філософії культури ХІХ–ХХ ст.

Одним з основних напрямків філософських досліджень у ХІХ–ХХ ст. стала філософія культури. Це створило умови для формування у даній галузі філософських знань багаточисельних наукових шкіл. Вони не тільки розробляли загальне коло проблем, але і напрацювали оригінальні підходи до їх вирішення.

Основи сучасної *філософії культури* заклали у другій половині ХІХ століття неокантіанці (дослідники німецького філософа І. Канта) і представники «філософії життя». Неокантіанці (Г. Коган, П. Натори, Е. Кассіерер, В. Віндельбанд, Г. Ріккій) вивчали різницю між природничими і гуманітарними науками. Їх дослідження привели до того, що головним в цій різниці є методи, які використовують кожна із типів наук. Природничі науки користуються палеолітичними методами (узагальнюють одиничні факти і на цій основі виводять закони для цього типу явища), а гуманітарні науки використовують

ідеографічний метод (він спрямований на вивчення не загального, а індивідуального, неповторного у явищах культури, історичних подіях, особистостях). В основу неокантіанської філософії культури покладена аксіологія (філософське вчення про цінності). Ідеальні (нематеріальні) цінності надають значення тим чи іншим явищам, перетворюючи їх у елементи культури, формуючи сфери «ціннісних благ культури» – науку, мистецтво, релігію, право.

Увага представників «філософії життя» (В. Дільтея, Г.Зіммеля, Ф.Ніцше, О.Шпенглера) зосередилася на ставленні культури до початкового буття. Дослідження показали, що форми і обмеження культури стримують потік «життя», а потім ним же знищуються, щоб дати місце новим формам і обмеженням. «Філософія життя» підкреслювала трагічність історії культури, яка в кінцевому результаті приречена на загибель.

Значний внесок у розвиток культурологічних теорій внесли окремі представники «філософії життя». В.Дільтей показав значення герменевтики (науки про тлумачення) у вивченні культури, розробив метод інтуїтивного розуміння історичних і історико-культурних феноменів. Ф.Ніцше розглядав культуру як гармонійну єдність двох начал: ірраціонального («діоніського») і раціонального («аполонівського»). Він же проаналізував явище, яке дуже характерне для культури останніх століть, як «нігілізм», яке проповідувало руйнування норм і цінностей культури. А.Бергсон описав «закритий» тип суспільства (який орієнтований на колективізм, деспотизм, традиціоналізм) і «відкритий» (який характеризується незалежністю особистості, інтелектуальною свободою і демократією). Він же прийшов до висновку, що існують два типи моралі і релігії: статичний, який заснований на ритуалізованому поклонінню перед Богом чи моральними нормами, і динамічний, який базується на намаганні до особистісного спілкування з Богом, етичному героїзмі, індивідуальній активності.

Новий імпульс до розвитку філософії культури дали ідеї представників психоаналізу (Й.Брейер, З.Фрейд, К.Г.Юнг, А.Адлер, Е.Фромм, Ж.Лакан і ін.). Не дивлячись на те, що психоаналіз (чи фрейдизм) виник як концепція психіатрії і психології, у нього досить скоро виявився філософський і культурологічний потенціал. З.Фред вважав, що культура по великому рахунку, є продуктом без свідомих бажань і потягу людини, тим зарядом, який дає психічна енергія сексуального потягу – лібідо. Таким чином, культура виникає через сублимацію лібідо, тобто через перетворення сексуальних і агресивних бажань індивіда в дещо придатне для інших людей – мистецтво, політику, релігію, спорт і т. ін. У формуванні культури важливу роль З.Фрейд відводив психічним комплексам, неврозам, навіяним ідеям, які, навіть «витіснені» із свідомості, і, які постійно намагаються до нього повернутися. У пізній період своєї творчості З.Фрейд прийшов до висновку, що криза культури неминуче породжується прогресом самої культури, тобто її норми вступають у непримиренний конфлікт з без свідомими потягами людей.

Переосмислюючи ідеї З.Фрейда, К.Юнг створив вчення про «колективне безсвідоме» людства, яке є свого роду сховищем досвіду поколінь людей. «Колективне безсвідоме» здійснює сильний вплив на культуру переважно через свої «архетипи» (прообрази). Аналізуючи різницю культур Заходу і Сходу К.Юнг прийшов до висновку, що Схід намагається розтворити особистість в «колективному без свідомому», а Захід, навпаки, намагається до автономії особистості від «колективного без свідомого».

Свої варіанти філософії культури створили усі великі напрямки західній культурі ХХ століття. Їх культурологічні теорії залежали від тих питань, які розроблялися цими напрямками. На сьогодні західна філософія культури займається пошуками нових шляхів розвитку. Багато чого з їх досягнень перейняла культурологія, саме до неї спрямований «центр тяжіння» щодо досліджень культури.

Ознаки сучасної культури: динамізм, еkleктичність, багатозначність, мозаїчність, строкатість загальної картини, поліцентричність, розрив її структури і цілісної ієрархії організації її простору.

Розвиток інформаційних технологій, утвердження ЗМІ формують громадську думку і суспільний настрій. ЗМІ відбивають зовнішнє, споживацьке, бездуховне життя, створюють певне уявлення про світ, формують руйнування традиційних цінних якостей, забезпечують ефект навіювання.

М.Мак-Люен (1911–1980) у своїй праці «Галактика Гутенберга» поділяє історію на *три етапи*: дописемний етап комунікації; кодифікована писемна комунікація; кудивізуальна.

Сучасне суспільство називається інформаційним, бо інформація забезпечує в ньому зв'язок різних рівнів і планів його існування і діяльності. Інформаційні процеси лежать в основі функціонування усіх його систем. Розвиток засобів масової комунікації посилило якість масовості, надало їй певних рис соціокультурного феномену. Прибуток забезпечується не через виробництво, а через обертання капіталу, влада здійснюється шляхом спеціальних інформаційних операцій, сама інформація набуває статусу товару, стаючи цінним об'єктом бізнесу.

Постіндустріальна цивілізація – це цивілізація нових технологій. Засоби комунікації починають не просто впливати на маси, але і виробляти їх. Останні десятиріччя розвитку сучасного суспільства привели до становлення феномену масової людини. Для феномену масової людини характерно: людина маси уявляє із себе, за чисельністю, велику групу, яка здійснює вплив на соціокультурні процеси; фактор об'єднання в масу зумовлено наявністю інформаційного поля, через вплив ЗМІ; сучасна масова людина не відчуває будь-якого культурного дефіциту щодо рівня свого розвитку і т.ін.; масова людина на сьогодні затребувана сучасним способом життя і пристосована до нього. Масова людина – людина з масовою свідомістю і у

той же час індивідуаліст. Людина сприймає дійсність засобом системи створення ЗМІ-міфів. Міфологізованість – характерна риса сучасної масової культури. Перебування у сфері міфів – характерна особливість життя сучасної людини.

Соціологія культури є науковою дисципліною, яка вивчає культуру з точки зору соціології і яка використовує усі досягнення сучасної науки про суспільство. В даному контексті культура вивчається як частина соціальної системи, соціальних відносин, як певний соціальний інститут. На розвиток соціології культури вплинули такі дослідники, як К.Маркс, М.Вебер, Е.Дюркгейм, П. Сорокін, М.Мід, Б.Маліновський і ін. Сама культура в даній дисципліні розглядається не стільки із змістовної, скільки з функціональної точки зору. Соціологія культури досліджує роль (чи ролі), яку відіграє культура в людському суспільстві. Наприклад, виховна роль культури (її педагогічна функція), орієнтація людини на певну систему цінностей (цілісно – орієнтуюча чи аксоологічна функція), роль культури як необхідної передумови спілкування між людьми, обміну інформацією (комунікативна функція) і багато ін.

Соціолога культури приділяє мало уваги змісту і історії культурного явища. Вони її цікавлять головним чином як засіб упорядкування регуляції соціальних відносин. Наприклад, норми моралі, права, релігійні заповіді дають можливість пом'якшити протиріччя між інтересами різних суспільних груп, уникнути постійних конфліктів між ними, які могли б вирішуватися інакше – насильницьким шляхом. Проте слід відмітити, що культурі не завжди вдається виконувати свої регулюючі функції, особливо в епоху війн, революцій, міжусобиць. В такі періоди і сама культура переживає кризу і змінює свої форми. Соціологія культури виходить із фундаментального факту соціальної неоднорідності людського суспільства (класи, стани, групи). І ця соціальна неоднорідність

неминуче породжує соціальну нерівність, при якій одні люди стоять на «суспільній драбині» вище чи нижче інших людей.

Суспільні групи відрізняються одні від інших не тільки своїми економічними, політичними інтересами, соціальним статусом, але і цілим рядом психологічних і культурних особливостей (самосвідомістю і самооцінкою, ідеологією даної групи, звичаями, традиціями, нормами поведінки, способом проведення розваг, використанням характерних слів і висловів, манерою одягатися, смаками у мистецтві і т.п.). Із усього цього складаються субкультури, тобто приватні форми культури (чи під культури), які зумовлені соціальними різницями. Іноді субкультури породжуються не стільки суспільними, скільки віковими (молодіжна субкультура) чи будь-якими іншими різницями (субкультура сексуальних меншин).

Соціологія культури вивчає: елітарну субкультуру (культуру «верхів» суспільства), субкультури «середнього класу», субкультури соціальних «низів». Слід відмітити, що ці субкультури можуть піддаватися і подальшому поділу.

Одними із самих цікавих для соціологів є маргінальні субкультури. Їх формування відбувається від людей, які займають «проміжне», «пограничне» суспільне становище. Ці люди не можуть чи не хочуть знайти своє місце в існуючих соціальних структурах. Тому їх психологія і культура побудовані на різкому протиставленні себе суспільству, більшому чи меншому агресивному неприйнятті суспільних норм і цінностей. Зазвичай до маргеналів відносять злочинців, наркоманів, революціонерів, анархістів, а з деякого часу до них зачисляють і антиглобалістів, і бритоголових (скінхедів), і представників окремих напрямків панк-культури і т.ін.

Із соціологічної і культурологічної точок зору особливо цікавим є процес перетворення маргінальної субкультури в субкультуру досить респектабельних, а іноді і елітарних верств суспільства (авангардистське мистецтво, ро-культура).

Одним із важливих факторів цього процесу є перетворення маргінальної субкультури в прибутковий бізнес.

Культурологічні аспекти є в усіх основних напрямках сучасної соціології. До них можна віднести вивчення соціальної динаміки (суспільних і суспільно-культурних змін); дослідження соціальної мобільності (зміни індивідумом чи суспільною групою своєї соціальної позиції); роботи по соціальній психології; дослідження проблем соціальних статусів і соціальної стратифікації (суспільного розшарування); опис соціального середовища, соціальної поведінки, соціального досвіду, соціальних характерів.

Соціологія вивчає взаємозв'язок між культурою і іншими рівнями і формами суспільної організації – економікою, політикою, наукою, освітою і ін.

Усі основні напрямки наукової роботи в галузі соціології культури об'єднуються в поняття «соціокультурна система». Воно дозволяє звести одне ціле знання про окремі суспільні і культурні явища, побудувати модель життя суспільства, невід'ємною частиною якого є культурні норми, культурні зразки (паттерни, парадигми), культурні орієнтації, культурні організації. Оперуючи поняттям «соціокультурна система», можна виділити різні типи цих систем в історії людства. В наш час соціологія культури є однією із найбільш важливих сфер культурологічних знань.

РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУРИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§1. Формування і основні значення поняття «цивілізація»

Поняття «цивілізація» є одним з ключових термінів західної гуманітарної традиції, системи соціологічних і культурологічних знань. Витоки слова «цивілізація» беруть початок з античних часів, відносяться до культури Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Основним типом політичної системи в античності було самоврядування, тобто, община вільних громадян, місто-держава, яке греки називали «поліс», а римляни – «цівітас». Поняття «цівітас» пов'язувалося з уявленнями про благоустрій життя вільної держави, фундаментом якої є розумні і справедливі закони, які встановлені мудрими людьми. Сам латинський іменник *civitas* означає «громадянство, громадянське суспільство, держава, місто». І цілком природно, що з точки зору римлян зразком «цівітас» був сам Рим. За межами Римської держави простягався світ варварів і східних царів-деспотів. Перші характеризуються природністю, дикістю і невіглаством людей, які існують за законами природи, а другі – несправедливістю і жорстокістю, які походять із незнання істинної мудрості, відсутністю освіченості, вихованості і гуманості. Звертає на себе увагу і той факт, що «цівітас» у римлян асоціювався з містом, який різко відрізнявся від «нецивілізованого» села.

Саме поняття «цивілізація» з'являється у XVIII ст., в епоху Просвітництва і несе на собі відбиток культури і світогляду цієї епохи. Ідеалами її були розумність, науковість, громадянство, справедливість, які повинні були стати основами суспільного і приватного життя людей. Діячі Просвітництва вважали, що усьому цьому протистоїть темний світ варварства, невігластва, забобонів, релігійного фанатизму. Саме як протилежність цьому світу і була висунута

концепція цивілізації. Також як, і під час Римської держави, в епоху Просвітництва протиставлялася цивілізована Європа, за часів просвітників, і не цивілізовані народи стародавності, Середніх віків, усі, не європейці. Щодо цивілізованості європейських націй то, на думку просвітників, свідчить не тільки їх бажання наслідувати закони розуму, але і їх досягнення у розвитку ремесел, техніки, науки, мистецтва. Таким чином, як ми бачимо, спочатку у понятті «цивілізація» був дуже сильний мотив переваги європейців над іншими людьми.

Уся історія поняття «цивілізація» тісним чином пов'язане з історією поняття «культура». Останні два століття ці поняття у більшості випадків виступають як синоніми, однозначні терміни. Також, як і «культура», «цивілізація» означає не біологічні форми дійсності людини, а систему явищ, які виокремлюють людину від природи, сукупність речей і ідей, штучно створених людиною. Окрім того, поняття «цивілізація» (як і поняття «культура» у деяких випадках) вказує на ту чи іншу форму історичного життя людей, яка обмежена просторовими рамками чи кордонами будь-якої епохи. Як приклад: «східна цивілізація», «європейська цивілізація», «антична цивілізація» і т.ін. Науковий підхід, заснований на намаганні точно встановити географічні і історичні координати цивілізації (точніше, цивілізацій), називається теорією *локальних цивілізацій*.

Одне із значень поняття «цивілізація» – це рівень суспільного і культурного розвитку. З такої точки зору в історії людства виокремлюються «до цивілізаційний» етап і епоха цивілізацій. Проте, вони не тільки йдуть один за одним, але можуть і існувати одночасно в особі цивілізованих і не цивілізованих (диких, примітивних) народів. Подібна інтерпретація бере початок з часів стародавнього протиставлення культурних греків і римлян варварам. Американський антрополог Л.Морган у ХІХ ст. виділив в якості періодів еволюції суспільства і культури дикість, варварство і цивілізацію. На

першому етапі цієї еволюції люди жили за рахунок присвоєння готових продуктів природи (мисливство, рибальство, збиральництво), на другому з'являються землеробство і скотарство, а на третьому – ремесло, торгівля, держава. Періодизація Моргана давно визнана застарілою, але розуміння цивілізації як ступеня історичного розвитку зберігається.

«Цивілізація» також виступає в розумінні сукупності досягнень матеріальної і духовної культури якихось живих істот чи наділених інтелектом істот, не обов'язково людей. Наприклад, прихильники уфології (науки, яка вивчає непізнанні літаючі об'єкти) говорять про «позаземні цивілізації», письменники-фантасти – про «цивілізації роботів», «цивілізації комах» і т.п.

В культурології ставиться питання щодо типології цивілізацій. Цивілізації поділяються за: пануючим типом господарської діяльності – землеробська і індустріальна чи приморська і континентальна; принципом природно-географічного середовища – «відкрита» і «закрита», інтравертна і екстравертна; релігійним принципом. Е.Тоффлер виділяє тисячолітні цивілізаційні цикли: сільськогосподарська цивілізація, індустріальна, постіндустріальна. Ю.Яковцев визначає сім світових цивілізацій: неолітичну, ранньорабовласницьку, античну, раньофеодальну, пізньофеодальну, індустріальну, постіндустріальну. Така типологія виконує роль зовнішнього фактора залишаючи «за рамками» специфіку культурного розвитку.

В концепції багатолінійної еволюції Дж. Стюарта більш чітко виражений сучасний етап міждисциплінарних досліджень. Він висунув ідею культурної екології, узагальнив паралелізм у розвитку культур в схожих географічних умовах. В.Степіним створена концепція про два типи цивілізаційного розвитку в історії людства: традиційному і техногенному.

Різниці між техногенною і традиційною цивілізаціями відбулися в силу різниць у розумінні людини, природи, істини, влади,

особистості і ін. Ці типи цивілізацій існують одночасно. Європейська цивілізація стала набувати техногенного характеру за рахунок швидкого розповсюдження процесу технократизації.

Техногенний характер сучасної цивілізації визначають наступні риси: особливе уявлення про природу як про поле для прикладання зусиль людини; людина розглядається як активна істота, яка покликана переробити світ; розуміння людської діяльності як напрямку який спрямований на перетворення предметів, а не на саму людину; акцент на техніко-технологічну оптимальність розвитку техніки і технології поза їх людського, соціокультурного виміру.

В основі техногенної цивілізації лежать: швидкі, у геометричній прогресії, зміни предметного світу, який впливає на образ життя, динаміку соціальні зв'язки; домінування наукової раціональності; пуританська етика; орієнтація на автономію особистості, її права, свободи; особливе розуміння влади, сили, їх характеру і природи.

Таким чином, відбувається процес глобалізації стилю життя: стають масовими культура, їжа, одяг. Процесу глобалізації сприяють засоби масових комунікацій і сучасний транспорт. Глобалізація стилю життя піднімає питання боротьби за збереження унікальності національних культур.

Більшість мислителів ХХ ст. прийшли до висновку щодо кризи техногенної цивілізації. Тим не менш існують шляхи її подолання за рахунок: усвідомлення зміни пріоритетів у шкалі культурних цінностей, створення нового ставлення до природи, формування екологічної культури; зміна принципів виміру техніки, її критеріїв і оцінок, включення у систему цих оцінок разом з техніко-технологічною оптимальністю і економічною ефективністю і соціокультурного, власне людського виміру; глобальні зміни інженерного мислення і дії, які з'явилися ще на межі ХІХ і ХХ ст.ст. Інженерне мислення покликано зрозуміти природу принципів дії технічних устроїв. На сучасному етапі інженерне мислення пов'язано з соціокультурним усвідомленням техніки, що дозволяє подолати технократичну однобічність.

§2. Взаємозв'язок понять «культура» і «цивілізація»

Поняття «цивілізація» поступово входило в інтелектуальний і науковий обіг західного суспільства поряд з терміном «культура», коли на етапі суспільної думки. в ході її секуляризації, світ усе більше поставав як засіб і результат діяльності людини, яка відокремилася від природи і вже майже втратила віру у божественне провидіння. У своєму походженні термін «цивілізація» бере початок від латинського слова *civilis*, яке відноситься до статусу громадянина як міського мешканця. Категорія «цивілізація» мала не тільки пізнавальне, але, і аксеологічне значення, вказуючи перспективу свідомого і цілеспрямованого руху суспільства, створюючи основу для оцінки місця суспільства в цілому чи будь-якого явища на шкалі розвитку.

Важливе місце в сучасному культурологічному знанні займає поняття «культура» і «цивілізація». Обидва ці терміни тісно пов'язані як за походженням, так і за основним значенням. Тим не менш між цими поняттями існують суттєві різниці за змістом, щодо вживання у тих чи інших випадках в різних контекстах. У зв'язку з тим що терміни «культура» і «цивілізація» дуже багатогранні, розглядати усю можливу їх змістовну схожість і різницю не уявляється можливим. Виокремимо із них лише основні. І «культура», і «цивілізація» можуть в однаковій мірі означати загальну відмінність людини від природи, людського суспільства від природного середовища. Обидва поняття можуть вживатися як антоніми (слова, які мають протилежне значення) понять «дикість», «варварство», «невігластво» і т.п.

Як «культура» так і «цивілізація» застосовується для позначення певних історичних типів культури, епох в історії культури, які мають конкретну географічну прив'язку форм культури. «Антична культура» і «антична цивілізація», «азійська культура» і «азійська цивілізація», а також інші аналогічні вирази означають одне і теж, якщо тільки автор спеціально не проводить між ними різницю.

Обидва слова вказують на процес розвитку людства, яке перейшло від життя за законами природи до культурного стану чи цивілізованого стану. Проте, як правило, культура розуміється як щось, що виникло раніше, ніж цивілізація. Наприклад, майже завжди говорять про «первісну культуру», але не про «первісну цивілізацію», хоча інколи, у край рідко, можна зустріти і подібний вислів. Проте широко використовують термін «цивілізація Стародавнього Сходу», який застосовується до стародавніх культур Єгипту, Міжріччя, Індії, Китаю і ін. Різниця між значеннями понять «культура» і «цивілізація», відтінки їх змісту багато у чому пов'язані з їх походженням. Оскільки поняття «культура» походить (якщо залишити осторонь її початкове значення «землеробство») із сфери релігії (шанування богів), педагогіки і філософії (освіта, виховання, навчання), воно частіше застосовується до явищ т.зв. «духовної культури»: освіти, науки, мистецтва, філософії, релігії, моралі.

Поняття ж «цивілізація» бере своє походження із політичного і юридичного словника Стародавнього Риму, а створено воно філософами Просвітництва (Н.Еліас, А.Фуретьєр, В.Мірабо, П.Гольбах, Ж.Кондорсе, Ф.Гізо, Г.Бокль, Ж.-Ж.Руссо, Л.Февр і ін.), в центрі уваги яких знаходилися суспільні проблеми їх часу.

Серед варіантів значення терміну «цивілізація», які склалися в наш час, в якості достатньо змістовних, слід виокремити наступні:

1. *Цивілізація як суспільство при усій різноманітності цього слова, сюди може включатися і культура як сума людських досягнень, тобто матеріальні, і духовні компоненти.* Правда, це складне суспільство – на відміну від простого, – а значить таке, яке включає різного роду підсистеми, перш за усе політичну, економічну, культурну і соціальну. Широта і розмитість терміну дозволяє використовувати його у назвах різних історичних праць, наприклад в серії, яка вийшла у Франції «Великі цивілізації»: «Цивілізація Єгипту в епоху фараонів» (Ф.Дома), «Цивілізація класичної Європи»

(П.Шоню), «Цивілізація Ренесансу» (Ж.Делюмо), «Цивілізація Французкої революції» (А.Собуль) і т.ін.

2.Натуралістичне розуміння цивілізації як суспільства, яке визначається взаємодією з оточуючою природою на підставі типу господарювання чи продукту, яке виробляється і яке має передбачено визначаючий вплив на усе суспільство і навіть групи суспільств: бронзова, залізна, скотарська, землеробська, рисова, кочова, індустріальна, техногенна і тому подібні «цивілізації». Слід відмітити. Що натуралістична теорія не приводить до розуміння значення високої культури, динаміки духовного життя, її диференціації – усього того, що отримало стійкий зв'язок з теорією цивілізацій.

3.Цивілізація як суспільство, що засноване на розподілі праці. Уявлення щодо ролі ускладнення соціального життя на підставі переходу до більш диференційованим видам діяльності. Розвитку спеціалізації і виокремлення кваліфікованої праці, яка уособлена від безпосереднього виробництва засобів існування, спонукало звернутися до цивілізації як суспільству, яке засноване на розподілі праці. За звичай авторитетом у такому підході вважається Г.Чайлд, який описав ранню історію людства і перехід до виробничого господарювання, створивши, таким чином, можливість накопичення додаткового продукту. Г.Чайлд виділяє класовий розподіл суспільства.

Такого роду підхід, по суті, отримав ґрунтовне висвітлення ще в працях К.Маркса, який не звертався до категорії «цивілізація», а створив теорію формаційного розвитку суспільства, яка в наступному була широко використана ві сторичному матеріалізмі. Різниця істматівської теорії від тієї, що висували Г.Чайлд і інші історики, полягає в основному у підкресленні особливої ролі класового розподілу суспільства, якому підкорюється у тій чи іншій мірі інші соціальні функції. Такий підхід в його немарксистській інтерпретації до цього часу відстоюється у рамках теорії цивілізацій, хоча акцент

ставиться на відносинах не панування і підкорення, а взаємозалежності і взаємодії.

Суттєвим доповненням стає виокремлення ціннісних характеристик складного суспільства і співставлення змісту і ролі різних ціннісних систем. Так, Дж. Джейкобс і Р.Максвелл виділяють у складних суспільствах, які засновані на спеціалізації діяльності, дві конкретні ціннісні системи – «охорону» і «торгову». Перша спрямована на підтримання порядку і захист території і тому заснована на принципах лояльності, ієрархічності, дисципліні, на цінностях демонстративного споживання, щедрості (обмін дарунками) і честі (або обмані противника). Друга система спрямована на забезпечення і захист торгових зв'язків і ому уникає сили, ґрунтується на довірі, чесності, працелюбства, підприємництва, економії.

Хоча ці дві сторони протистоять одна одній і можуть входити у стан конфлікту. Обидві вони необхідні для функціонування складного суспільства і складають цивілізацію як «достатньо ефективний симбіоз охоронної і комерційної систем», які забезпечують взаємну підтримку заперечливих моральних вимог.

Такій підхід дійсно визначає суттєві компоненти ціннісної регуляції будь-якого складного суспільства, і, таким чином, і цивілізації. Проте не усі суттєві ціннісні характеристики входять у системи, що розглядаються. Не дивлячись на те, що обидві системи необхідні для виживання, невизначеним залишається принцип – основи інтеграції суспільства. По суті залишаються без уваги роль інших компонентів культури, таких, як наука, освіта і мистецтво. Висока культура, утому числі світові релігії, по суті лише обслуговують дві вказані системи і не є самозначущим компонентом. Світові релігії спрямовані перш за усе на справу спасіння і їх використання для встановлення порядку чи чесного торгового обміну – другорядна або зовсім не оборв'язкова функція.

Стому слід відмітити, що вказаний підхід виявляє тільки деякі властивості і характеристики достатньо складного суспільства, але не дає підстав для його виокремлення в якості особливого суб'єкта історії.

4. *Цивілізація як міське суспільство.* У такому вигляді цивілізація постає як складна якість, яка відрізняє місто від оточуючого середовища і нецивілізованих суспільств на підставі просунутого розподілу праці, формування державно-політичної влади і політико-військових відносин між містами-державами. Тут слід констатувати, якщо такий підхід поширити на усі континенти і періоди, то число цивілізацій досягне декілька сот, а дослідження буде скоріше нагадувати історію міст або держав: їх виникнення, розквіт і загибель, що представляє із себе предмет, який дуже віддалений від цивілізаційної теорії.

5. *Цивілізація, як гарно організоване, технічно розвинуте і гуманістично влаштоване суспільство, яке забезпечує основні права особистості,* у тому числі право власності, свободу совісті і віросповідання. Термін «цивілізація» в такому розумінні, породило і звичне використання терміну «цивілізована поведінка», бере початок від французьких і англійських просвітників і часто використовується замість терміна «культура». Проте це – сучасний тип суспільного устрою, який характерний для високо розвинутих країн Заходу і інших регіонів, які досягли передового рівня технологічного розвитку, у тій чи іншій мірі впровадили громадянські, політичні, соціальні і правові інститути, які забезпечують ефективний розвиток суспільства. Підтримання його стабільності і гарантуючи автономію особистості. Дуже часто при цьому залишається лише поняття «сучасна світова цивілізація», яке асоціюється знову ж із Заходом і його соціальними і культурними атрибутами, прийняття яких є обов'язковим для кожного «нормального» суспільства.

При такі установці відкидається, як в дійсному, так і в минулому, суть значення будь-чого не західного, яке має значення пережитку, «історичної своєрідності» і яке не має значення ні як до сучасності, так і до майбутнього. Існуючі у світі соціокультурні системи у всьому своєму розмаїтті історичних типів минулих і таких, що збереглися і на сьогодні цивілізацій не охоплюються в такому випадку поняттям «цивілізація», яке залишається лише ідеологемою вестернізованого менталітету. По суті сумніви щодо достовірності такої ідеологеми породили глибокі умозаключені (умозрительніе) конструкції О.Шпенглера і А.Тойнбі. розкривши тенденції кризи, надламу і розпаду будь-якої цивілізації. Проте, перевага в технологічному плані, фінансове панування і політичний вплив створюють той «базис», який воспроизводить відповідну ідеологічну ієрархію цивілізацій.

Проте, слід відмітити, що в праці Е.Хантінгтон «Рушійні сили цивілізації» міститься наступна характеристика судження з приводу того, що ж таке цивілізація. В ній відмічається, що дати правильне визначення цивілізації важко, рівно як і встановити точний час переходу людської культури від варварства до цивілізації. Усі визнають, що в деяких частинах світу живуть дикуни, а в інших цивілізація знаходиться на низькому рівні. Ми можемо, як говорить він, приписати розвиток цивілізації божественним законам або ж незмінною властивістю світобуття, але в цьому проявляється усього лише визнання нашої віри або незнання.

6. Цивілізація в значенні матеріального життя і матеріальної сторони людської діяльності, яка формується власне матеріально-технологічними, господарськими компонентами суспільного життя і інститутами – на протипагу культурній творчості і духовного життя. Це вживання і йому супутсвуюче протиставлення цивілізації і культурі, яке бере початок від І.Канта або німецьких романтиків, отримало яскраве втілення у працях О.Шпенглера і А.Вебера. І якщо

культура вмістила високі істини, красу, поняття должного, то за цивілізацією була залишена завжди несовершенная (неудосконалена) дійсність, яка прив'язана до умов буття і його технічного забезпечення, перш за все засобам і умовам, які дає урбанічне середовище. Доводиться стикатися з ствердженнями типу «цивілізація – це переважно матеріальне буття, а справа культури – ідеально-духовний світ». Як Ф.Шіллер, так і М.Горький вважали, що «любов і голод правлять світом» і тому правління любові – це культура, а влада голоду породжує цивілізацію». І якщо Руссо або Шпенглер протиставляли культуру і цивілізацію, вбачаючи в останній кінцеву стадію омертвілення культури, обременительное для людського духу нагромадження матеріальних речей і впровадження равнодушних до людини технологій, то для школи «Анналів» та світосистемщиків в цьому і втілено дійсно історичний рух, в якому культура – побочний продукт і опосередкований вираз тих принципів і законів, за якими функціонує «матеріальна цивілізація».

7. Цивілізація не тільки як сфера матеріальної діяльності, але і як стан суспільства, яке протиставлене культурі. Це значення затвердилося у суспільній думці в значній міру завдяки тому враженню, яке зробили праці Ж.-Ж.Руссо, а пізніше завдяки настирному вторгненню романтики у сферу суспільної думки. Саме для романтиків культура стала втіленням сфери творчості, духовності, високої моралі і пошуків краси. Косна матеріальна дійсність – сфера цивілізації як сфери, яка обмежує і сковує духовний пошук. Така різниця двох сфер буття була у край характерна для німецьких мислителів – від Гете і Канта до Шпенглера і Вебера. Такий розподіл, загалом, не прийнято науковою теорією цивілізацій. Більшою частиною терміни «цивілізація» і «культура» вживаються як синоніми. Коли американські культурологи А.Крьобер і К. Клакхон у 1952 р. опублікували список із 164 визначень поняття «культура», вони показали, що у більшості випадків це слово вживається поряд з поняттям

«цивілізація». Не раз відмічалось, що таке розмежування властиве лише німецьким мислителям, які опинилися під впливом Шпенглера.

Зрозуміло, що усі сторони і рівні культури як сфери духовної діяльності повинні втілитися у матеріальному виді – від монументальної архітектури до звуків мови або музики. Проте власне матеріальна сторона культури функціонує в духовному житті по суті як засіб виказу значень, які напрацьовуються в цій сфері, і за її межами уявляє із себе осмислення, а значить, і бесполезні предмети.

8. *Цивілізація як якісна специфіка* кожного із великомасштабних суспільств, зафіксованих у світовій історії або існуючих до цього часу, з властивою йому своєрідністю соціального і духовного життя, базовими цінностями і принципами життєвого устрою, тобто *самобутністю*, яке формується досвідом історичного розвитку і, яке стає основою його самосвідомості і різницею від інших суспільств. В цьому значенні цивілізація вводить плюралізм у розуміння історії і сучасності. Проте рамки вводи мого плюралізму можуть дуже різнитися. Цивілізації може надаватися значення локальної спільноти, яка співпадає з нацією, на протигагу іншим національним спільнотам і глобальній системі відносин. Тоді виникає англійська, французька, японська і т.п. «цивілізації», в рамках яких світова історія піддається розчленінню на національно-державні утворення, які вступають у взаємодію, або тісне спілкування, або протистояння. Проте у подібному випадку термін «цивілізація» набуває значення, яке є прямо протилежним як своєму початковому змісту, так і такому, що пізніше встоялося для загального вжитку.

9. *Цивілізація як соціокультурна спільнота*, яка формується на основі універсальних, тобто надлоукальних цінностей, які отримують відбиття у світових релігіях, які складають цілісні системи соціокультурної регуляції. Включаючи підсистеми моралі, права, мистецтва, філософії і т.ін. Прив'язка цивілізації до релігії майже постійно підкреслюється семантикою її назви: західно християнська, східно

християнська, ісламська, індійська (індуськая), буддійська. Тільки далекосхідна здається випадає з цього ряду, оскільки ґрунтується на комплексі, який складається із трьох релігій – конфуціанства, китаїзованого буддизму і даосизму. Таке розуміння цивілізації сприяло розвиткові компаративістики, порівняльному вивченню суспільства Заходу і Сходу, релігійних і культурних систем розвитку країн, народів і періодів. В його рамках ретельному розгляду піддалися різні сторони духовного, соціального і політичного життя, були сформовані основні принципи, які об'єднували людей.

Слід відмітити, що наскільки не було б поширеним вживання слова «цивілізація» в інших його значеннях, саме в даному вживанні, як ми бачимо, воно отримало найбільш стійкий термінологічний статус в теоретичній думці і обґрунтуванні, яке і можна назвати власне теорією цивілізацій.

Слово «цивілізація» за звичай відноситься до явища т.зв. «матеріальної культури» (техніка, виробничі сили, економіка, житло, транспорт, зв'язок і т.ін.), і до суспільного життя. Характерно, що, коли говорять про «цивілізаційні країни», то мають на увазі країни з високим рівнем економічного, технічного і соціального розвитку. На даному етапі це США, західноєвропейські країни, Японія. Проте «культурною країною», «країною високої культури» можуть називати і відносно бідну країну з низьким чи середнім рівнем соціально-економічного і технічного розвитку. За цим же принципом сучасні політологи і політичні оглядачі за звичай говорять про «конфлікт цивілізацій» (наприклад, західної, ісламської і далекосхідної), а не про «конфлікт культур». Також термін «конфлікт культур» часто застосовується культурологами і соціологами, які вивчають процеси взаємодії різних культур (акультурації), які часто приводять до жорстокої ворожнечі їх представників. Інтерес політологів поширюється перш за усе на зіткненні економічних і політичних інтересів, образу життя різних цивілізацій.

Поняття «цивілізація» частіше за усе означає особливості соціально-культурної системи, а поняття «культура» – культурні національні особливості, хоча таке тасування слів не носить суворого характеру. Наприклад, говорять про «англійську культуру» і про «європейську цивілізацію»: проте можна у тому ж сенсі сказати і про «європейську культуру». Деякі культурологи спеціально проводять і таке розмежування між «культурою» і «цивілізацією». Найбільш відомим прикладом такого роду є концепція, яку Шпенглер розробив у своїй книзі «Занепад Європи». Відповідно Шпенглера, культура і цивілізація уявляють із себе ранню і пізню стадії локальних «культур-організмів». Епоха пізньої згасаючої культури (чи цивілізації) характеризується занепадом і деградацією релігії, філософії, мистецтва і одночасним розквітом машинної техніки і технології управління людьми, намаганням до комфорту, накопиченням величезних людських мас у містах – мегаполісах, нищівними війнами. З цього можна зробити висновок, що цивілізація – період розпаду органічності і цілісності культури, віщуючи її швидко загибель. Слід відмітити, що наскільки не було б поширеним вживання слова «цивілізація» в інших його значеннях, саме в даному вживанні, як ми бачимо, воно отримало найбільш стійкий термінологічний статус в теоретичній думці і обґрунтуванні, яке і можна назвати власне теорією цивілізацій.

§3. Генезис радянської системи як цивілізації

Цивілізаційний аналіз радянського суспільства багато у чому був утруднений. І це пояснюється обставинами генезису його духовної основи – марксизму. Марксистське вчення зародилося у типово європейських умовах і незмінно розглядалося його прибічниками як кінцеве духовне досягнення найвищої спільності

європейсько західної цивілізації, яка уже віджила себе – капіталізму, і яку повинне змінити суспільство нового типу. Відлік усієї історії марксизму відбувався з моменту його зародження у Європі. Проте при переході із заходу на Схід марксизм припинив бути ідейно-критичним корелятором західної цивілізації, відбиттям її здатності до стійкої – і плюралістичної – саморегуляції. У ленінській інтерпретації марксизм став духовним стрижнем антизахідної цивілізаційної системи. Зрозуміло, що комунізм був не тільки російським чи українським явищем. У 40-60-х роках він отримав поширення у різних країнах на усіх континентах земної кулі. Тим не менш СРСР став стрижнем і ядром тієї світової системи, яка намагалася утвердити комунізм. Як зазначав М.Бердяєв, комунізм виявився долею Росії. Спираючись на М.Бердяєва Б.Єрасов виокремлював наступні спільні принципи і цінності, які сприяли формуванню обліку комунізму як цивілізації:

- з нищення економічних стосунків, які засновані на ринку і приватній

- власності (капіталізм) та їх заміну стосунками які проголошують усебічний колективізм (соціалізм);

- обмеження права як сфери, яка незалежна від політики і ідеології, на користь «влади Рад»;

- відмова від західної культури з її принципами особистого розвитку, вільної ініціативи, особистої відповідальності, плюралізму і диференціації різних сфер життя на користь колективізму і цілісній організації життя;

- витіснення християнства та інших релігій, які засновані на теїстичних принципах і особистому ставленні людини до бога, і заміна їх деперсоналізованою атеїстичною вірою у всесвітній історичний процес (чи історичну необхідність), який забезпечує неминучість колективного спасіння для обраного народу – робітничого класу, який організовується у спрямовується комуністичною партією.

Усунення теїстичних релігій на користь «наукового атеїзму» приводило фактично до відмови від ідеї і символіки особистого бога. Замість цього стверджувалася віра у трансцендентний деперсоніфікований надзакон, який управляє долею людини, суспільства і природи. Європейська і попередня російська культури продовжували бути присутніми, але піддавалися жорсткій ідеологічній реінтерпретації, локалізуючи її у часі і просторі через принцип «історизму». Запозичувалися ідеї і образи античної, ренесансної чи класичної культур Європи як ідеального втілення краси, любові, мужності, гармонії при замповчуванні трагічних мотивів цієї культури чи їх списання на рахунок соціальних конфліктів. Трагічні чи критичні сюжети пояснювалися «передісторичним» минулим чи «недостатнім розвитком суспільства», яке ще не включене у прогресивний розвиток.

У національній сфері перспектива полягала в уніфікації усіх великих і малих народностей у «єдиний радянський народ». Етнічні різниці припускалися лише у другорядних сферах: народному мистецтві, фольклорі, промислах, одязі, їжі, формі побуту. Той же самий курс проводився відносно соціальних і територіальних субкультур, які підвладні уніфікуючому впливу ідеології, школи, художньої культури соцреалізму, мас-медіа і т. ін. Особливе значення надавалося уніфікації мовного спілкування на підставі «генералізованої» російської мови.

Як наслідок радянська система в усьому своєму розумінні і цінностях відтворювалася перш за все як універсалізована (а не локальна), незахідна і навіть антизахідна освіта. Ідейна непримиренність і протистояння утверджувалися навіть тоді, коли вже були визнані, здавалося б, принципи мирного співіснування і навіть співробітництва.

Зрозуміло, що рисою, яка відрізняла радянську систему, була орієнтація на всесвітній розвиток матеріального виробництва, щоб

«наздогнати і перегнати» найбільш розвинуті країни. Для усієї офіційної культури радянського суспільства була характерна установка на те, що «головне – це матеріальне виробництво», ця установка доповнювалася гаслами «Техніка вирішує усе», «Кадри вирішують усе». Це знаходило втілення у «п'ятирічних планах», в яких переважне місце відводилося звітам і планам, які передбачають перш за усе зростання важкої промисловості. Проте добре відомо, що це виробництво було спрямоване не на задоволення людських потреб, а багато у чому на утвердження того антагоністичного («антибуржуазного») типу соціальності, в якому виключалися ринкові відносини, опосередковані капіталом, і утверджувався «соціалістичний колективізм». Другим завданням цього виробництва було «відстоювання завоювань соціалізму», що і призвело до нарощування гігантського військового комплексу та великим «престижним» витратам, до самозбереження владної системи і т.ін.

Таким чином, комунізм в СРСР поставав як набір ідеологічних принципів:

- природно-мовне начало проголошувалося первинним у «матеріалістичній філософії» для того, щоб усунути як «ілюзії» і «забобони» усі попередні форми релігійності та створити культ виробництва, підкоривши його надсоціальному і надособистісному принципу «загальної справедливості». Матеріалізм тим самим позбавлявся від «буржуазності», від прив'язаності до благополуччю, речей і набував безликого змісту;

- отримання свободи полягало у «визнанні необхідності» і відчайдушному підкоренні діяльності людини надпрограмі, яка втілювала таку необхідність;

- держава втілювала в собі свідому громадську необхідність і укріплювалася в очікуванні того часу, коли вона «поступово відімре»;

- кінцеве спасіння повинно було наступити у недалекому майбутньому, коли «настане комунізм», і заради цього можна прийняти усі труднощі і негоди;

- відмінялися, зживалися чи послаблювалися усі обмежені, локальні форми буття – сімейні, кланові, територіальні, національні, релігійні – на користь «інтернаціоналізму», який об'єднує усіх «трудящих» на класовій основі.

Інтенсивна ідеологічна обробка широких верств населення у поєднанні з соцреалізмом у художній культурі повинна була швидкими темпами знищити суттєві різниці між національними групами, звести ці різниці до «форми» з єдиним змістом.

Структура радянського соціокультурного життя складалася на підставі принципів, які властиві незахідним цивілізаціям: а) сакралізованих фігур Учителя і Засновника (Засновники); б) сакралізованого вчення, яке супроводжувалося величезними коментарями, інтерпретацією, догматикою, щоб пов'язати з ним світогляд суспільства та основні сфери духовної регуляції; в) партії як інституту, який виступає організатором і натхненником усього ідеологічного життя, а через неї підкорюючи собі у тій чи іншій мірі функціонування інших сфер.

Усе це було закладено у підґрунтя усеосяжної системи духовного виробництва, яка утверджувала єдину для усіх культуру – і не тільки у світогляді, але і в образі життя, мові, нормах поведінки, цінностях і ідеалах, що їх нав'язували, – і втілювалося у великомасштабній системі ідеологічного виховання, освіти, культурі соцреалізму і масовій культурі.

На рівні теоретичної свідомості потреби цивілізації, що формувалася, пов'язувалися з «боротьбою за нове, передове», що відповідає безперечній історичній необхідності. На масовому рівні ці принципи набували неминуче персоніфікований вигляд, пов'язувалися з вождем як дійсним виразником цього начала. У цьому і

полягала «таємниця» настільки хибного культу, в якому земний, зловбивий і жорстокий чи нікчемний і неспроможний вождь інколи підводився майже до рівня фігури, яка володіє космічним знанням і усемогутністю. Він втілював віру у «праве діло» партії, а через неї – у онотологічний надпринцип, прихильність якому спочатку визволяла обездолених із пільми соціального небуття. Увесь духовний простір суспільства був заповнений предметними втіленнями цього спасіння як над особистісної реальності, яка надає зміст кожному індивідуальному життю: музеями, гаслами, символами, ритуалами, виданням класиків марксизму-ленінізму, обов'язковою для вивчення партійною літературою, спеціальною агітаційною масовою культурою і т.ін.. І це зрозуміло, бо у тому «новому світі», що його так енергійно почали будувати більшовики, просто катастрофічно не вистачало фахівців: більшість із тих, у кого в погляді проблискував бодай який інтелект, були відправлені за межі царства диктатури пролетаріату (багато хто сам втік не погоджуючись з ідеологією більшовиків, а хто під впливом негаразд громадянської війни), як недостойні прийдешнього «світового майбуття», або відразу у «кращий зі світів» – за допомогою різноманітних способів, які згодом почнуть іменуватися «знешкодженням ворожого елемента».

Тож аби якось зменшити негативні наслідки від того, що, як влучно підмітив М.Бердяєв, на вершину влади «вознеслися Хлестакови», себто пустодзвони без необхідних для такої складної справи знань і досвіду, вже невдовзі вони безжально нищитимуть усе, що виявлятиме хочаб найменші риси самобутності та оригінальності, а натомість, затоплять усе посередністю та нововинайденою «типовістю»: з'являться незчисленні «типові» плани, програми, проекти, забудови, товари (щоправда, товарами вони здебільшого визнавалися лише всередині цієї нетипової країни), «типовий» дефіцит (навіть на згадані «товари») і «найтипівіші» у світі черги за ним. Та ще чимало такого ж «типового» – аж до «простої радянської людини» (лише її ця

«типовість», власне, й стосувалася, а от себе «борці за щастя трудового народу», навпаки, щільно оточили різними «спец...»: спецпайками, спецбуфетами, спецрозподільниками, спецквартирами, спецлікарнями, спецпутівками, спецпоїздками за кордон тощо).

Тим часом це найвище творіння «епохи типовості» з ушкодженою потворними стереотипами компартійної ідеології психікою було визнано дійсно-таки оригінальним витвором більшовизму, ба більше – для його виокремлення від створеного Богом прототипу фахівці винайшли спеціальний науковий термін «homo soveticus». І не дай Боже, виявити у ті часи бодай щонайменшу невідповідність «науково» розробленим критеріям тієї типовості («пошук інакодумців, – напише у своїй «Последней книге» «Є.Габрилович, – ставав такою ж верховною партійною справою, як Вітчизняна війна»...), що практично були аналогами горезвісних гітлерівських критеріїв «расової чистоти», – у тих, котрі не зуміли чи не схотіли смирно влягтися у прокрустове ложе загальної «типовості», чатували дійсно типові негаразди.

А «вожді», теж не надто обтяжені подібними речами, послідовно дотримувалися відомих рекомендацій З.Фрейда, котрий стверджував, що маси тримають у покорі двома способами: насильством та ілюзіями. А тому й одного, й другого в цьому «новому» світі було предостатньо.

Заборонені для вжитку об'єктивні, але, на їх думку, шкідливі для молодого організму «нового світу» закони історичного, економічного, культурного, соціального розвитку, замінивши їх міфами, які в разі необхідності легко піддавалися оновленню та коригуванню. І якщо реальна дійсність не схилялась до безумовного слідування проголошеним «законам», то саме вона в першу чергу й приводилась до повної відповідності, і спосіб для такого приведення був розроблений надзвичайно ефективний: усе, що бодай якимось чином

не вкладалося у жорсткі рамки прийнятих стереотипів, безжально відсікалося.

Будь-яке культурне життя приводилось у відповідність з догматами марксизму-ленінізму і культом вождя. Усувалися усі твори, які могли сприйматися як такі, що йдуть всупереч офіційній ідеології і культу. Перше, найбільш почесне, місце у літературі, кінематографії, драматургії, живопису і не тільки у пропагандистській, але і у художній культурі відводилося ідеям і символіці офіційного культу. Як «сучасна обстановка», так і історія потребувала певної інтерпретації, фальсифікації і переписуванню з метою приведення їх у відповідність з принципами ідеології. Важливою частиною тоталітарної культури була політична міфологія, ведучими темами якої були «будівництво соціалізму», «Єдність партії і народу», «капіталізм – лад, який віджив і приречений», «Слава КПРС» і т. ін. Ідеологія, яка була відірвана від дійсності, перетворювалась у засіб офіційної ідеалізації життя. Реальність потрібно було розглядати не через призму об'єктивного осмислення, а «правильного трактування». Замовчування і викривлення дійсності привели до широкого поширення «подвійного стандарту», лицемірства і цинізму.

Тож на дбайливо підготовленому в такий спосіб ґрунті й розквітали узвичаєні міфи – як загальнодержавні, тривалість існування яких прив'язувались до нововведених п'ятирічних циклів життя суспільства, так і менші – так би мовити, місцевого значення. Власне, і значущість, і «художній» рівень міфів визначалися саме тим, на кого вони переважно спрямовувалися, тобто рівнем інтелекту «споживача», мозком якого вони мали бодай якийсь час володіти.

Свого часу ще Платон, підкреслюючи роль міфів у вихованні верстви стражів для своєї «комуністичної» держави, наголошував на необхідності їх закорінення у свідомості громадян його «ідеальної» держави, починаючи з дитячого віку: «Ми вмовимо виховательок і матерів розповідати лише визнані міфи, щоби з їх допомогою

формувати душі дітей швидше, ніж їхні тіла – руками». Для цього, за Платоном, в різних творах «слід твердити, що Бог» – у «безбожні» часи комунобільшовизму в свідомості більшості радянських людей це місце звично посідали керівники партії та уряду – «не всьому є причиною, а лише благові». А тому вину за всі негаразди й невдачі слід покладати на численних «ворогів народу», яких постійно викривали «стражі порядку». Тож, для дошкільнят СРСР цілком придатним був міф-казочка про Хлопчика-Кибальчиша, а от міф про патріота Павлика Морозова призначався вже для школярів молодших і середніх класів. Юнаки ж та дівчата старших класів мали захоплюватися героїчним Павкою Корчагіним чи канонізованими партійною ідеологією героями «Молодої гвардії», а на дорослих трударів чекали передбачливо заготовлені міфи про «рекорди» О.Стаханова «сотоварищи», про численних героїв постіної «битви за урожай» тощо. Проте, як зазачає Ю.Мицик, компартійні ідеологи «не мали морального права ліпити і підтримувати міфи такого роду, маніпулюючи свідомістю суспільства» бо, як свідчить історія, ці міфи, як правдо, не мають під собою ніякої історичної правди. Коли запитували О.Фадєєва «чим насправді займалася «Молода гвардія»», то він не приховував, що писав роман, а не історію.

Партійним функціонерам, та «авангардові робітничого класу» постсталінського періоду ніяковило від нібито втрачених перспектив сподіваного розвою радянської і партійної «демократії», коли замість диктатора Сталіна мало не прийшов «улюбленець партії» С.Кіров, який буцімто був «злодіськи вбитий». Проте, слід відмітити, що С.Кіров не становив жодної альтернативи Сталіну, навпаки, він був одним із важливих компонентів сталінської системи – непохитним сталінцем, що відігравав активну роль у розгромі партійної опозиції. Сталіну смерть Кірова створила сприятливі умови, аби ще раз застосувати репресії проти тих, кого вважали «ворогами народу». Ці репресії не обминули й України.

Використовуючи факт убивства, НКВС розстріляв сотні українських діячів культури. Недарма в історії України цей період позначається як «розстріляне Відродження».

Уніфікація культурного життя досягалась замовчуванням небажаних елементів культурного спадку чи нових напрямків, проголошенням деяких класичних чи ж нових офіційно визнаних напрямків «академічними», їх усілякою державною підтримкою через систему офіційних творчих союзів, почесних звань, премій, привілеїв і т. ін. Організаційним втіленням такої політики стало встановлення жорсткого бюрократичного контролю над усією творчою і науковою діяльністю. Були проведені централізація і об'єднання творчих союзів і наукових організацій як засіб підкорення їх партійному керівництву.

Темпи розвитку вирішували не тільки – і не стільки – завдання економічного змагання. Як відомо, останнє зовсім не стало досягненням «зрілого соціалізму». Головний критерій полягав в утвердженні різноманітної політичної єдності і соціальної однорідності радянського суспільства (хоча, жорстко розділеного на «народ» і «номенклатуру»). Тому ж сприяли і ретельно розроблені засоби духовної регуляції. Як вже зазначалося, створення різноманітних міфів, було одне з головних ідеологічних завдань радянської системи. Слід згадати міфи загальнодержавного значення, які призначалися всім громадянам СРСР, незалежно від їх професії, статі, віку. До таких слід віднести надзвичайно укорінені у свідомості громадян про незмінно хороших і розумних «наших» і поганих «їхніх», або про «найлюдянішу людину», яка і після смерті залишалася «живішою за всіх живих», чи по єдину у світі країну, «де так вільно дихається всім», про суворого та незмінно справедливого «батька всіх народів» і т.ін.

При цьому, слід наголосити, що реальна ціна, якою це досягалось, зокрема й те, що чи не половина працездатного населення

СРСР заради цього працювала за колючим дротом практично задарма, дивним чином не усвідомлювалось рештою громадян, котрі поки ще не попала у жорна системи. За ґратами працювали цілі інститути, конструкторські бюро, працівники високоосвічених верств. Такими методами кувалися майбутні «будівники комунізму», творилася «нова людина» – людина-гвинтик, в якій людське заміщувалося так званим «інтересами партії і держави». Наріжним каменем таєї «системи» були «зло, лицемірство, грандіозна брехня». Між іншим, необхідність використання брехні для «торжества» комуносоціалістичного ладу передбачав Платон.

Як висновок, можна констатувати, що стійкість і стабільність радянської системи досягалися багато у чому завдяки радикальному усуненню протиріч, які роздирали імперський СРСР. Зняття принципових різниць між гетерогенними соціальними і етнічними утвореннями та їх об'єднання – і не тільки примусове, але і багато у чому ідеологічно вмотивоване – без сумніву забезпечували високу стабільність. Міцність режиму у його протистоянні зовнішнім антагоністам також сприяла його утвердженню ціною перетворення усієї земної кулі в арену протиборства двох світових держав.

Проте, створивши жорстку тотальну систему регуляції суспільством і усунувши чи загнавши углиб попередні протиріччя, які роздирали колишню Росію (чи інші країни соціалізму), комуністичний режим зіткнувся з проблемами які неможливо було вирішити в його рамках. Головною з них була нездатність до стабільного розвитку, що витікало з тієї насильницької «консолідації», яка сковувала внутрішні потенції суспільства і потребувала постійної напруги сил, і величезних ресурсів для протистояння «внутрішнім проявам» і «ворожому оточенню». Необхідність підвищення мобільності суспільства вимагала посилення його диференціації не тільки у формах власності, але і у принципах ставлення до світу, змісту і нормах діяльності. Величезні сили державно-партійної системи витрачалися

на те, щоб обмежити усі шляхи незалежної модернізації і підкорити усе суспільство єдиним принципам, узгодженим з верховним центром. На сьогодні можна почути думки, які стверджують, що якби не більшовики, то перед тогочасною Російською імперією відкривалися блискучі перспективи, але, логіка історичного поступу свідчить протилежне, що події, які мали місце починаючи з 1917 року – були логічним випадком неосвіченості й деспотії, що панували в Росії. Є.Габрилович, який є свідком тих подій, зазначає, що це була ера підлабузництва, підглядання і наклепів, віри в усе, що наказано, і зневіри у всьому. Він говорить, що «се, що ми пережили після Сімнадцятого, – це найнормальніший, рідний хід нашої Історії. І не треба напускати туману! Більшовизм – це наше, природне, близьке, істинно російське.

Широко розрекламований більшовицькою ідеологією СРСР був утворений шляхом грандіозного одурманення більшовиками широких людських мас і водночас небаченого за масштабами їх винищення. Зведене в розряд канонічності твердження про його «непорушність», яке на певний час замінило колись не менш канонічну «єдинонеподільність», виявиться суцільним міфом, і, здавалося б, СРСР говтовий був за своєю мілітарною міццю протистояти усьому світові як «великий і могутній», сам розпався, як пророчно передрік Г.Федотов, «від саморозкладу своєї ідеї, від спротиву економічної стихії».

РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ЯК ЦІННІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНЕ НАДБАННЯ

§1. Культура як світ втілених цінностей

Прискорення темпів модернізації суспільства тягне за собою зміни у світі цінностей, і система гуманітарної освіти здатна підготувати молоду особу до зустрічі з майбутнім. Володіння інформацією набуває значення «нової власності» яка змінює характер політичних, економічних, моральних відносин. На цій основі формується новий шар сучасної цивілізації зі своїми вимогами до професійної компетентності та духовного світу особистості.

Культура людства багата і багатогранна. Вона виникла на самих стародавніх стадіях розвитку суспільства і нерозривно пов'язана з його історією. Найважливішою ознакою культури є її «усепроникливий» характер, обов'язкове її включення в усі сфери життя суспільства і особистості. Тому головне завдання культури – постійно сприяти духовному розвитку людини, усебічному розкриттю її талантів, здібностей. Створюючи різноманітний світ культури людина одночасно розвиває свої творчі сили, формує свій духовний облік. Можна сказати, що людина є міра культури. У духовній діяльності здійснюється процес самореалізації людини, коли на основі оволодіння історичною спадщиною світової та вітчизняної культури, виховання і освіти створюються духовні цінності, розвиваються здібності до праці, освіти, творчості та спілкування. На сьогодні розвиток культури набуває особливого значення. Збереження культурної спадщини, бережливе ставлення до природних багатств, підтримка самобутніх культур різних народів, встановлення контактів з метою взаєморозуміння та збагачення культур, розвиток духовних інтересів. Усе це глобальні проблеми, які вимагають

об'єднання зусиль і енергії політиків, діячів культури, кожної людини. Не секрет, що від рівня культури суттєво залежить успішна реалізація соціальних проектів і реформ оновлення суспільства, мир і злагода у міжнаціональних відносинах, удосконалення якості життя людей.

Реалістичний аналіз стану культури в нашому суспільстві дозволяє стверджувати, що з багатьох проблем самою складною є проблема дефіциту культури. Це викликає особливу тривогу, бо засвідчує глибоку духовну кризу, говорить про втрату ціннісних орієнтирів, моральної роз'єднаності, поширення пороків та жорстких міжнаціональних конфліктів, агресивності і ворожості, пошлості та втрату моральності, духовної деградації людини. Дефіцит культури виявляє себе в обмеженості духовних потреб, примітивності та душевної невихованості, утилітаризмі та соціальної апатії, відсутності дійсної інтелігентності, у націоналістичних забобонах та анархічної уседозволеності.

Як показує аналіз останніх досліджень і публікацій: (В.Барановський, Е.Кучменко, А.Козир, С.Кримський, В.Шейко, В.Андрущенко, Н.Нагорна та ін.), на сьогодні за необхідне є піднесення духовних сил, які сприятимуть гуманному оздоровленню суспільства, зміні духовної атмосфери, заохоченню талантів, розвитку індивідуальності.

Низька культура негативно відбивається на усіх явищах суспільного життя, проявляється у політичній безвідповідальності, економічній безгосподарності, відсутності душевного такту, у підбурюванні міжнаціональних конфліктів, у злочинному ставленні до природи, у деградації духовного обліку особистості. Вихід з економічної, політичної і духовної кризи – у піднесенні культури усього народу і кожної людини, у наданні розвитку культури пріоритетного значення. Гуманітарна культура спирається на демократизацію суспільства, гласність і свободу творчості, плюралізм думок і повагу один до одного, усіляке заохочення культурних контактів та взаєморозуміння

національних культур, збереження історичних пам'яток і розширення обсягу культурної спадщини. У кожному новому поколінні обов'язково повинен збільшуватися культурний пласт, який складає основу духовного росту і моральної стійкості. Це передбачає особливу увагу усіх країн до розвитку культури в усіх її аспектах – технічному і художньому, економічному і політичному, екологічному і моральному, філософському і релігійному; до формування духовних потреб, до уміння вирішувати соціальні і культурні проблеми з гуманістичних позицій.

Розглядаючи культуру як світ втілених цінностей, слід зазначити, що культурологічні теорії є методологічним і теоретичним підґрунтям історичної, і не тільки, культурології. Теоретичні висновки часто ставали пророцтвом. Епоха Просвітництва заклала фундамент культурології і завдяки зусиллям багатьох дослідників можна відтворити історію світової, української культурологічної думки. Дослідження історії культурології на сьогодні тільки починаються, і в майбутньому вони значно розширять горизонт гуманітарних наук і поглядів на культуру.

В загальній картині історії культури особливе значення приділяється культурогенезу що здійснюється постійно, породжуючи нові компоненти культурних систем. Виділяються макро- і мікрорівні культурогенезу:

1) виникнення принципово нових культурних комплексів, які не мають аналогу в минулому чи в інших культурах;

2) модернізація вже існуючих форм, їх трансформація і адаптація до нових умов;

3) реанімація архаїчних форм, надання їм нового змісту.

Культурогенез дозволяє виявити реальну динаміку змін культури, окреслити змістовне поле новацій, їх взаємозв'язок з традиціями та культурною спадщиною, поліфункціональність та полісемантику культури, історичну зміну значень, змісту і символів, якими

наділялися в історії явища культури. Ми приєднуємося до думки дослідників. Таких як П.Гуревич, Б.Єрасов, С.Іконнікова, Н.Нагорна, С.Кримський, Е.Кучменко, А.Козир, О.Реброва та ін., що вивчення проблем культурогенезу як у масштабі людства, так і на рівні локальних регіональних культур може бути представлено особливим напрямком історичної культурології і на даному етапі воно пропонує орієнтацію для наукових досліджень. Культурогенез дає можливість уявити топографію культури, визначити джерело і ареал поширення новацій.

Щодо історичної динаміки та діалектики культурних процесів, то вивчаючи їх можна прослідкувати поширення культурних форм, історичної дифузії культури (міграція, діаспори, торговельні, наукові, військові, політичні, художні та ін. контакти), що сприяє переносу цінностей культури, змінюють образ життя, норми поведінки і спілкування. В середині культурних систем виникають соціокультурні спільноти які живуть згідно до своїх уявлень про культуру. Процес взаємовпливу цих груп неминуче приводить до зміни культурного середовища. Світові культурні контакти – закономірність культурно-історичного розвитку. В цьому контексті дуже важливі процеси культурно-історичної спадковості. В реальній історії процес спадковості неодноразово переривався, зникали цілі культурні шари культури, руйнувалися пам'ятки і т. ін. Дослідження культурно-історичної спадковості, на думку Е.Кучменко, дозволяє засвоїти культурну спадщину у максимальному обсязі

Багатоманітність культур в історії людства висуває теоретичну проблему їх систематизації та класифікації. Визначення територіальних контурів і історичної динаміки світових цивілізацій дає можливість поглибленого аналізу культурних процесів в різних регіонах. Історична культурологія досліджує взаємовплив культур Сходу і Заходу, Півночі і Півдня як культурно-історичних комплексів і спонукає до діалогу для проникнення у зміст і символи кожної

культурної епохи. Проте слід зазначити, що історія культури це не «лавка із старожитностями», це історія життя людей. Без «людського фактора» історія культури немає життя. Саме тому в історичній культурології велике значення надається антропології в її філософському, соціальному, історичному, психологічному аспектах. Розгляд людини в усій багатобарвності її переживань, почуттів, інтелектуальної та емоційної напруги є важливим методологічним орієнтиром та принципом історичної культурології. Важливою категорією є і поняття ментальності, бо воно виявляє особливості світосприйняття людей різних епох. Антропологічний підхід – методологічний принцип і основа історичної персоналогії.

Які тенденції на сьогодні в культурному просторі України? Україна займає особливе геополітичне становище у світі завдяки своїй історії, природним ресурсам, культурним досягненням, перспективному розвитку і реалізації творчих потенціалів. Вона багато етнічна і багатонаціональна. У здійсненні цих намагань важливу роль відіграє спільність культурного простору. Було б невірним не помічати нових позитивних тенденцій в культурному просторі України. До них слід віднести розвиток соціальної і економічної ініціативи, свободу друку і масових комунікацій, розширення міжнародних культурних контактів, можливість вільного відвідування різних країн, отримання освіти за кордоном і т. ін. Ці контакти, як зазначає С.Кримський, змінили ментальність сучасника, з його свідомості зник «образ ворога», виникло намагання до зрозуміння і толерантності інших культур і народів. І це дуже великі зрушення в суспільній і індивідуальній думці і поведінці людей. Особливу роль в становленні національної самосвідомості мали публікації наукових праць, публіцистики, прози і поезії діячів культури української діаспори. Вони передали відданість українським духовним цінностям. Поєднання двох течій значно збагатило культурний простір України. Перед дослідниками стоїть завдання вивчити взаємовпливи цих

потоків на культурний простір, включити дану духовну спадщину у реальний культурний процес, в систему освіти і наукової діяльності.

Наступне завдання, яке стоїть перед дослідниками – дослідження культурного простору країни. Культурний простір країни – це Будинок, який виконує серед повсякденного помешкання людей сакральну функцію захисту, це відчуття родинної близькості людей які його населяють. Слід назвати деякі моделі для опису специфіки організації життя в культурному просторі. Так, ідея культурного простору як *домашнього очага* є у всіх народів світу. І зараз ця ідея близька багатьом: побудувати Будинок як універсальної будівлі нашого мікро- і макрокосмосу. *Будинок-фортеця* – охорона культурного простору від зовнішніх впливів і зазіхань. В його основі закладено архетип ворога, який може принести негатив, це перегукується з ідею «залізної завіси». *Будинок – буцигарня* – життя в такому просторі загальмоване. В ньому присутні ієрархія і диктат сили. Людина в такому просторі відчуває безглуздість свого існування, вона безсильна і самотня. *Будинок – вокзал* висловлює своє ставлення до культурного простору як до тимчасового прикриття під час мандрів. В ньому людина перебуває, не живе повноцінним життям. Очікування змін і бажання покинути тимчасове сховище визначають душевний стан людини. *Будинок – келья* – своєрідна самотність. Створений простір спеціально відгалужений від зовнішнього світу. Його мешканці усі свої думки спрямовують на служіння ідеї особистого духовного удосконалення, творчості, вони не переймаються проблемами. Які існують поза їх помешкання. *Будинок – чаша* втілює намагання людей до максимального насичення простору корисними і недоречними речами. Мешканцям цього будинку властиве накопичення, намагання не відставати від інших, «бути як усі», і при цьому повна відсутність турботи про духовне благополуччя – що робить будинок холодним тимчасовим сховищем. *Будинок – як любов* – найбільш точно відбиває саме головне призначення культурного

простору. Такий Будинок починають створювати з тих духовних цінностей, які забезпечують взаємне тяжіння людей. Цей будинок визначає увесь спектр людських відносин. Він виявляє духовний потенціал людини і сприяє їх реалізації. Таким чином, ми бачимо, що культурний простір відбиває багато моделей Будинку. Будуючи його слід мати на увазі перш за усе як насиченість культурного простору цінностями, так і динаміку змін.

Поверховий прагматизм і вульгарний матеріалізм нанесли великий збиток культурному простору України, викликавши поширення примітивізму і варварства.

Культурний простір – національне надбання України і кожний несе відповідальність за його збереження і розвиток. Подолання соціально-політичних бар'єрів, посилення культурних контактів можуть стати основою процесу інтеграції. Культура має колосальну привабливу енергією і володіє силою згуртування людей. Вона дає радість особистого спілкування, розуміння культурних цінностей як необхідної умови людського буття. Культурний простір може виконувати функцію збирача, здатного об'єднати і згуртувати націю, держави, усіх соціальних сил. Але можлива і інша модель, коли він зменшує сили тяжіння між регіонами, роблячи їх уособленими і замкнутими. Ця «розпорошуюча» функція культури значно послаблює і гальмує можливість інтеграції народів, їх намагання до взаєморозуміння. Процес соціального реформування і модернізації в Україні здійснив суттєвий вплив на стан і перспективи розвитку культури. Одні сфери ліквідувалися, розпалися; інші – втративши державну підтримку повинні були «виживати» на свій страх і ризик; треті – набули новий статус і пріоритет. Поки що важко передбачити увесь спектр наслідків цих змін, їх вплив на ціннісні орієнтації людей, особливо молоді. Культура вийшла з жорсткого ідеологічного контролю, але попала у тиски фінансової залежності.

Динаміка культури отримала імпульс для реалізації плюралістичної моделі розвитку. Культурний простір органічно поєднує історичну спадковість, безперервність та дискретність. Він створений багатовіковою історичною діяльністю людини і нагадує Дерево життя, яке має глибокі коріння і гіллясту крону. У певному сенсі культурний простір подібний до природи, в якій багатоманітне поєднання безкінечне. Багаточисельність проявляється в усіх формах культури, навіть у мові, в якій переважають спільні поняття, словниковий запас та закони побудови фрази, але при цьому існує велика кількість діалектів, сленгу, арго, не говорячи вже про змістовне різноманіття, багаточисельних інтонацій та конотацій. Поєднання загального і особливого, подібного і унікального є основою багатоманітності та багатолікості культурного простору.

Проте, слід зазначити, при усій багатоманітності культурний простір має спільну конфігурацію, завдяки якій виконує своє призначення. Дискретність окремих регіонів вписується в загальний обсяг і архітектоніку культурного простору. Різноманіть зумовлена колоритом і унікальністю окремих місцевостей. Ізоляціонізм, як і уніфікація, також небезпечний, бо звужує сферу культурного простору, що наносить велику шкоду духовному розвитку народів і поколінь. Культурні контакти – живий і природний діалог культур, який здійснюється повсюдно та з різних приводів, бо його основою є взаємний інтерес до культури і намагання людей до розуміння та взаємодії. І для того, щоб не було розподілу культурного простору, велике значення набуває культурна політика, яке повинна усілякими силами спростити діалог культур. Культурний простір у кожному регіоні (Північ, Південь, Захід, Схід), має свої центри, які притягуються і свій ареал впливу. Історично так склалося, що м. Київ – центр православ'я, Матір міст руських, а Україна центр східного слов'янства. Київ склався як багатонаціональне, транзитне місто, і Україна – транзитна і багатонаціональна, багатоетнічна країна і кожний етнос вніс свій внесок як у розбудову Києва, так і України.

Культурний простір формує тип міського мешканця і особливий стиль життя киянина: чутливість до класичного мистецтва, делікатність, віротерпимість, відсутність національної і соціальної зверхності, відчуття власної гідності і, що саме головне, віддана любов до міста. А це, коли відбуваються міграційні хвилі, є стрижнем у збереженні самоідентичності культурного простору, історичних традицій в культурі, у збереженні пам'яток культури, які несамовито руйнуються. Ця руйнація відбувається під прикриттям інноваційних підходів до містобудування, економічною доцільністю, «європеїзацією» і т. ін. А насправді, це культурне невігластво і таким діям слід ставити кордони, заборони. Без культурної пам'яті, не буде наступного цивілізаційного розвитку.

Динамізм культурного простору, властиво для глобалізаційних процесів усіх рівнів і напрямків, виявляє хвилі культурних контактів. Вторгнення інших культур завжди супроводжується цілим комплексом змін. І в силу цілісності культури будь-які зміни тягнуть за собою чимало змін образу мислення і образу життя, створюючи нові риси в обліку людини, робить суттєві зміни у всьому оточені, змінює систему цінностей. В такий час можлива ситуація, коли перевагу починають віддавати новим цінностям, відсторонюючи власну культуру на другий план, що приводить до втрати зв'язку з історичним корінням. Процес зміни, яка відбувається при контакті двох чи більше культур в американській культурній антропології носить назву аккультурації дослідження: Р. Лінтона, М. Мід, М. Херсковіц. В останні роки зросла кількість досліджень, які присвячені процесам «японізації», «русифікації», «європеїзації», «африканізації» і т. ін. Досліджувались форми запозичення і включення у європейську чи американську культуру музики, скульптури, живопису інших народів, поступове розширення культурного простору і виникнення принципово нового культурного синтезу. Прикладом таких впливів можуть бути поширення джазу, техніки японського боротьби, індійської йоги і т. п.

Слід зазначити, що культурний простір знаходиться у стадії «пульсації», це живий організм, він має свою «ауру» магнетичного тяжіння. І саме цим можна пояснити, що постійно люди відвідують пам'ятки культури, світові культурні центри. Культурний простір має «пористу» структуру, коли артефакти здатні піднятися у сучасні шари культури і включитися у культурний процес. Шляхи їх піднесення і руху з глибини століть важко передбачені і не піддаються раціональному поясненню. Так відбувається зараз з езотеричними вченнями, містикою, астрологією, магією і т. ін. Вони виникли в стародавні епохи, а тепер знову стали затребуваними, захопивши ареал в культурному просторі сучасної цивілізації. Ставлення до культурного простору є важливою умовою у формуванні національної самосвідомості. Культурний простір володіє великими і ще повністю не розкритими можливостями для посилення процесів інтеграції.

В нових умовах модернізації суспільства формується принципово нова модель культурної політики, яка долає попередні стереотипи у взаємовідносинах центра і регіонів, яка стверджує партнерство і діалог, взаємну відповідальність за збереження і розв'язання культурної спадщини.

Відродження культури України, як і будь-якої іншої країни, залежить безпосередньо від ініціативи. І в цьому контексті слід відзначити, що саме в регіонах визначаються найбільш оптимальні підходи до соціального і культурного проектування середовища, яке органічно пов'язане з традиціями і історичною пам'яттю. Враховуючи усе вищезазначене, можна намітити завдання які потребують свого подальшого дослідження: культурна історична спадщина, культурогенез, культурний простір. Без з'ясування особливостей цих процесів в Україні важко зрозуміти і намітити подальший розвиток країни з врахуванням процесів глобалізації, інноваційних технологій, що базуються на нанотехнологіях і які пронизують усі галузі життєдіяльності суспільства, окремої особистості зокрема.

§2. Культура як стиль життя

Культура як стиль життя – якщо користуватися методами фізіономіки, розкриттям внутрішнього змісту за зовнішніми проявами, то Шпенглер виділяє поняття **габітуса**, або **стилю культури**, як сукупності життєвих виразів, які є формами духовної комунікації і специфічними для даної культури. В кожному інобутті цього роду закладена висока символіка: західна схильна до прямолінійної перспективи. Не менш важливим є уява про тривалість життя кожної культури, темп, такт і ритми її розвитку.

Найбільш значні події, явища релігійного, наукового, політичного життя дають імпульс у формуванні індивідуальності. Важко зрозуміти античну культуру, не беручи до уваги історичний контекст. Такі явища, як антична трагедія, поліс, сіоністську стихію, тиранію, політичну колону, геометрію Евкліда, римський легіон, бій гладіаторів.

Шпенглера захоплює ідея пошуку історичної аналогії, **еквівалентів** значним витворам і формам релігії, мистецтва, політики, господарювання, науки, які виникають **одночасно**, завершуються і згасають в усій сукупності культур. Аналіз даних співставлень та аналогій вимагає спеціального науково-історичного дослідження.

Шпенглер надає виключне значення фізіогномістичному методу в розумінні культури, який дозволяє по деталям орнаментики, архітектурного стилю, письма, за окремими даними політичного релігійного характеру відтворити основні риси історичної картини цілих століть, прочитати за елементами мови художніх форм сучасну їм державність. Але можливості даного методу не безмежні. Як стверджує Шпенглер, неможливо до кінця проникнути силами власної душі у світ чужих культур. Він говорить, що тут завжди залишається якийсь недоступний «залишок», тим більш значний, чим незначним є власний історичний інстинкт, фізіономічний такт, власне знання людей. І усе ж такі вирішення цього завдання являється

предпосилкой будь-якого більш глибокого світорозуміння. Історичне середовище, яке оточує інших людей складає частину їх сутності. І неможливо зрозуміти будь-кого, не знаючи його почуття часу, його ідеї долі.. стилю і ступеня свідомості його внутрішнього життя.

Розумінню історії світової культури сприяє проникнення у світ символів, які набувають особливу цінність. Шпенглер пропонує зрозуміти символічне значення годин як засобу виміру часу.

В античній культурі час за звичай визначали днем за довжиною тіні від власного тіла, хоча сонячні і водяні годинники вже були у вжитку в єгипетській і вавілонських культурах. Але існування людини було зосереджено на дійсності і повністю замикалося на поточному моменті, її мало хвилювало минуле і майбутнє. Не було поширеним у звичній свідомості літоисчисление, а роки відраховувалися за олімпіадами. В античних містах не було нагадувань про глибоку старовину, не було благоговійного ставлення до руїн. Таке було розуміння часу, яке обожнювало тіло і сіюхвинливість життєвідчуття.

Зовсім нове ставлення до часу складається в наступні століття в західноєвропейській культурі. Винахід механічних годинників, гротескних символів годин на банях, які відміряли час городян, і, нарешті, карманні годинники, які супроводжували кожну людину, – така нова символіка ставлення до часу.

Настільки ж стародавня семантика виявляється щодо ставлення до смерті у різних формах поховання. У первісні часи багато спостерігається багато змішаних форм, але потім кожна культура виводить одну з них на символічну ступінь. Не менш цікава історико-культурна символіка ставлення до еротики. В античності особливе значення надавалося вирішальним актам зачаття і народження. Домашній культ римлян був пов'язаний з дітородною силою голови сімейства. Західна душа протиставила цьому знак материнської любові. Мати, яка тримає дитину на грудях – культ Марії розквітнув

у століття готики. Але кормлячи мати настільки ж чужва візантійському мистецтву, наскільки і еллінському. Символ Богоматері у християнстві підніс цю ідею на значну моральну висоту. Цікаві ідеї висловлює Шпенглер щодо ролі батька як символу охорони будинку, постачальника провіанту, мудрого правителя. Символами проникнута організація господарства. Проте яке б не мали великого значення символи, традиції, на поверхні світового звершення панує непередбачене, доля і випадок. Подія робить епоху, вона знаменує у розвитку культури рокову зміну і може супроводжуватися масою випадків, але епоха визначена.

Фізіономічний метод дозволяє відрізнити **анонімні** і **особистісні** епохи. Першорядне значення мають величні особистості, які володіють такою формоутворюючою силою, що розтворюють в ній долі тисячі людей і народів. Кожан епоха, її науки, мистецтва. Міста, мови – усе це складає фізіономічні риси високої символіки.

Думка про всесвітню історію фізіономічного типу розширюється до ідеї всеохоплюючої символіки. В цьому виражено відчуття єдності розуміння, яке виокремлює із загальної амси цілі родини. Стани, племена і, на кінець, культури і об'єднує їх разом.

Дійсність культури постає як «макрокосм» у сукупності різноманітних символів, які співвідносяться з конкретною душею, яка занурюється в цей світ і розшифровує для себе і інші її значення.

Люди однієї культури і одного душевного складу переживають ці багаточисельні знаки, засвоюють їх при допомозі виразнимх засобів мови. Мистецтва. Слів, формул.

Що ж стосується можливості проникнення у світ інших культур, то ми можемо не зовсім повно розуміти індійську або єгипетську душу, яка проявлена у людях, правах, божествах, словах, ідеях, будівлях, діяннях. Це відбувається тому, що ми вкладаємо у вираження цієї душі власне розуміння.

Таким же чином ми тлумачемо і риси стародовньоєгипетських і китайських портретів, відштовхуючись від західного досвіду в мистецтві. Тут розуміння часто переходить у самообман. Основні риси мислення, життя, свідомості такі ж різні, як риси обличчя окремих людей.

Шпенглер зазначає що наскільки далеким, дивовижним і мимолітним за самою своєю ідеєю був індійський або вавілонський світ для людей п'яти або шести наступних за ними культур, настільки ж незрозумілим стане колись і західний світ для людей не народжених ще культур.

Шпенглер наголошує, що декілька століть поспіль не буде вже ніякої західноєвропейської культури, ніяких німців, англійців, французів, як у часи Юстиніана уже не було ніяких римлян. Згасне не поступальність людських поколінь, але зникне внутрішня форми народу. Культура жива, поки є очі, які її бачать, вуха, які її чують, мозок, який її усвідомлює, людина в цілому, яка її сприймає і пояснює. Виходячи із принципу символіки культур, Шпенглер пропонує опис Аполлонічної, фаустовської і магічної душі. Аполлонічною він називає душу античної культури, яка обрала чуттєве тіло ідеальним типом простору. До даного типу культури відносяться: статуя оголеної людини, механічна статика, чуттєві культури олімпійських богів, політично ізольовані грецькі міста, рок Едіта і символ фаллосу. До цього додається живопис, яка окреслює контурами окремі тіла, існування гріха, яке окреслює своє «Я» як тіло і полишеного ідеї внутрішнього розвитку. Античний храм, це безмовне щось темне, виготовлене з самого початку із тліних речовин: якийсь чохол, що натягнутий на мить. Античний рельєф, замкнута колонада лише підкреслює контури об'єму, свячене встановлення кордонів. Багатоманітність окремих тіл вимагає аналогічного світу богів – такий зміст античного політеїзму. На Олімпі сіяє довічне світло юного дня.

Фаустівська душа втілена в західноєвропейській культурі, яка розташована на північних рівнинах і пов'язана з народженням романського стилю у Х столітті. Її символами стали мистецтво фуґи у музиці, динаміка Галілея, католицька і протестанська догматика, величні династії епохи бароко з їх політикою, доля короля Ліра і ідеал Мадонни. Це живопис, який поєднує простір засобом світла і тіні, – такі написані масляними фарбами полотна Рембрандта. В особистому житті – культура мемуарів, самоаналізу, моралі. Зодчество знаходить вираження у величі готичних храмів, в яких відчувається безмежна самотність. Цей новий вияв переживання світу повторюється у поезії, релігії, які поєднують учасників у містичну общину. Тут божество з'являється у бурі органної фуґи або у святковій поступі кантати і меси.

Магічна душа арабської культури між Тигром і Нілом, Чорним морем і Південною Аравією відмічена своїми алгеброю, астрологією і алхімією, мозаїками і арабесками, халіфатами і мечетями, таїнствами і священними книгами персидської, індійської, християнської релігій. Єгипетська душа бачила себе такою, яка подорожує по вузькій і неминуче визначеною життєвою стежкою, за якою у визначений строк неминучий звіт перед суддями мертвих («Книга Мертвих»). Така була її ідея долі. Єгипетське буття – це буття мандрівника. Мова і форми його культури слугують втіленню цього єдиного мотиву. Його прасимвол можна означити словом «шлях». «Шлях» означає одночасну долю і третій вимір. Для єгиптянина піраміда над царським гробом була трикутною.

Панування горизонталі, вертикалі і прямого кута підтримує двомірний принцип і ізолює переживання просторової глибини, яка співпадає з напрямком шляху і метою – домовиною. Це мистецтво не припускає ніяких відхилень, які б послаблювали напругу душі, і єгиптянин проходить накреслений шлях до кінця.

Китайська культура теж заснована на символі «дао», що буквально перекладається як «шлях», «дорога». «Дао» як загальний закон світобудови закликає людину узгоджувати свою поведінку, намагатися до гармонії з природою.

Китайська культура органічно вписується у ландшафт. До компанії китайських храмів включені гори і водойми, дерева і квіти, каміння. Китайська архітектура «ластиться» до оточуючої природи; устремління у височінь пагод, кольорові поєднання підкреслюють гармонію людини і природи. Це єдина культура, як відмічає Шпенглер, де садівництво виявляється релігійним мистецтвом великого стилю.

В руській культурі прасимволом виявляється «безкінечна рівнина». Це підкреслюється відсутністю будь-якої вертикальної тенденції в руській картині світу, проявляється у билиному образі Іллі Муромця. Руський етнос виражений не в синовній, а у виключно братській любові, яка усебічно проглядається в людських стосунках.

Тому фаустівське вертикальне намагання до удосконалення уявляється дійсно руському тщеславним і незрозумілим. Вертикальна тенденція відсутня і у руських уявленнях про державу і власність. В архітектурі пагорбовий дах майже не виділяється на фоні ландшафту, а шатрові коники даху з кокошником маскують і нейтралізують рух уверх.

У загальній історичній картині будь-якої культурі може панувати тільки один стиль – стиль цієї культури. Стилі йдуть один за одним, подібно хвилям і ударам пульсу. Саме стиль творить самий тип художника. Для цісторії мистецтва завданням є написання порівняльної біографії великих стилів.

У будь-якій культурі існує власний стиль пізнання людей і життєвого досвіду. Тому кожна епоха проектує свій образ природи, картинру світу, які відбиваються у власній картині душі. Але будь-який спостерігач не може вийти за межі умов свого часу і свого кола.

Усі вони мають однорідний розвиток від народження до смерті, майже однакою тривалістю у 1000-1500 років. Епоха розквіту змінюється періодом згасання, і це означає неминучість переходу у цивілізацію.

Така неминучість долі. Хоча кожна культура і її сучасники вірять у вічність буття. Шпенглер завершує дослідження морфології культур передбаченням про неминучість духовної кризи, яка охопить увесь європейсько-американський світ. Кожній культурі властивий свій особливий спосіб духовного згасання, але у даного етапу є і спільні симптоми. У духовному розумінні цивілізація починається з переоцінки усіх цінностей, усіх форм попередньої культури. До того ж мова не стільки у зовнішніх рисах, скільки про внутрішню вичерпність душі, яка без залишку реалізувала свої можливості. Для античності цей стан настав у римську епоху. Для Європи, на думку Шпенглера, час Занепаду настане в майбутньому. Культура і цивілізація відрізняються одна від одної, як живе тіло і мумія. Культури живуть внутрішнім життям, відчуваючи світ як долю.

Цивілізаційна людина живе зовнішнє, у просторі, серед речей і фактів. Перші симптоми душі, яка вичерпалась, – відчуженість, практицизм, бездушність. Раціоналізм. Відсутність живої релігійності.

Людина цивілізації – прихильник культу духовної посередності, така, що полюбляє злачні місця, спорт, злободенних газетних новин, яка замінює ідеї – цілями, символи – програмами. Люди більше за усе стурбовані проблемами травлення, харчування і гігієни, а питання алкоголізму і вегетаріанства трактуються з релігійною серйозністю.

Коли життя культури підходить до кінця, а з нею згасає творчий елемент, образотворча сила і символіка, то залишаються «пусті» формули. Скелети мертвих символів, які сприймаються як щось безглузде, механічно зберігаються або зневажаються і забуваються людьми чужих культур. Формули, закони вже нічого не означають, бо вони повинні отримати плоть, яку надає їм тільки живе людство.

Відмова від культури здійснюється нахабно і агресивно. Людина не відчуває бажання піднятися до висот культури, зробити зусилля, щоб її зрозуміти. Вона потребує, щоб усе було вирівняно до його похмурого рівня, а будь-яка витонченість, вишуканість і виховання оголошуються непотрібними надмірностями.

Таке грізне пророцтво О.Шпенглера про небезпеку яка насувається на Захід.

Пройшло майже сто років з того часу, як була задуана і написана праця О.Шпенглера «Занепад Європи». Багато з ідей не раз піддавалися критиці, потім знову оголошувалися цінними. Але, одне те, що ця праця читається із неослабленою цікавістю, свідчить про те, що книга витримана часом і зуміла вистояти в неспокійно світі.

§3. Культурні цінності і норми

Культурологічні характеристики культурних цінностей передбачають два підходи до їх визначення: це сума найбільш видатних за своїми якостями творів інтелектуального, художнього і релігійного спрямування (археолого-мистецтвознавчий підхід); це якась квінтесенція соціального досвіду, яка увібрала в себе найбільш ефективні принципи здійснення життєдіяльності (мораль, стереотипи поведінки і свідомості, оцінки, думка і т.ін.). При такому підході культурні цінності – це принципові норми поведінки і судження, які ведуть до підвищення соціальної інтеграції суспільства, до зростання взаєморозуміння людей і т.ін. Це ядро соціального життя суспільства, яке всмоктало природну мудрість і інтелектуальні одкровення.

Культурні норми – це категорія, яка відбиває закони і стандарти соціального буття людей. Найбільш повно це поняття розкривається при його типології.

Типи норм: інституціональні – норми як система дозволу і заборон на здійснення будь-яких дій, висловлювання будь-яких думок. Вони зафіксовані в офіційних документах, і контроль за їх виконанням здійснюється державою; статистичні – норми, які складаються стихійно у вигляді масового звичаю поступати конкретним чином. Мислити і оцінювати так, а не інакше. Прикладом подібних норм виступають народні принципи; конвенціальні – норми, які з'явилися в результаті суспільного договору, але такі, що не набули силу закону. Це можуть бути норми дружніх, сусідських, любовних відносин. Виконання цих норм здійснюються на розсуд конкретної людини; еталонні – це норми, які створені спеціально в якості зразка для запозичення. До цього типу норм у першу чергу звертається мистецтво і релігія.

Власне культурологічні характеристики культурних цінностей передбачають два підходи до їх визначення: це сума найбільш видатних за своїми якостями творів інтелектуального, художнього і релігійного спрямування (археолого-мистецтвознавчий підхід); це якась квінтесенція соціального досвіду, яка увібрала в себе найбільш ефективні принципи здійснення життєдіяльності (мораль, стереотипи поведінки і свідомості, оцінки, думка і т.ін.). При такому підході культурні цінності – це принципові норми поведінки і судження, які ведуть до підвищення соціальної інтеграції суспільства, до зростання взаєморозуміння людей і т.ін. Це ядро соціального життя суспільства, яке всмоктало природну мудрість і інтелектуальні одкровення. *Культурні норми* – це категорія, яка відбиває закони і стандарти соціального буття людей. Найбільш повно це поняття розкривається при його типології.

Типи норм: інституціональні – норми як система дозволу і заборон на здійснення будь-яких дій, висловлювання будь-яких думок. Вони зафіксовані в офіційних документах, і контроль за їх виконанням здійснюється державою; статистичні – норми, які

складаються стихійно у вигляді масового звичаю поступати конкретним чином. Мислити і оцінювати так, а не інакше. Прикладом подібних норм виступають народні принципи; конвенціональні – норми, які з'явилися в результаті суспільного договору, але такі, що не набули силу закону. Це можуть бути норми дружніх, сусідських, любовних відносин. Виконання цих норм здійснюються на розсуд конкретної людини; еталонні – це норми, які створені спеціально в якості зразка для запозичення. До цього типу норм у першу чергу звертається мистецтво і релігія. Тенденції в культурному просторі України. Україна займає особливе геополітичне положення. Вона розташована на геостратегічному перехресті, а це значить, що її історія багата на історичні події в яких приймали участь різні країни, народи, етноси, нації, які залишили по собі багату культурну спадщину і, яких об'єднує спільний культурний простір.

Як приклад візьмемо культурний простір України на теренах якого, в сучасних умовах, відбувається інтенсивний процес його перетворення. Не усе тут можна оцінити однозначно. Війна, яка руйнує єдність території, породжує національні конфлікти і зіткнення, сприяє руйнуванню економічних, політичних і культурних зв'язків які традиційно склалися між регіонами; конфлікти на релігійному підґрунті, настрої людей і віра у майбутнє, – усе це важко переживають співвітчизники, викликаючи ностальгію по минулому, висвічуючи у ньому позитивні риси і витісняючи із свідомості втрати, біль, несправедливість минулих років. Проте було б несправедливим не помічати нових політичних тенденцій в культурному просторі України. До них слід віднести розвиток соціальної і економічної ініціативи, свободу друку і масових комунікацій, розширення міжнародних культурних контактів, можливість вільного відвідування різних країн, знайомство з пам'ятками культури, отримання освіти у всесвітньо відомих університетах. Ці контакти змінили ментальність сучасника, показали доступність благополучного життя, із свідомості

зникає «образ ворога», виникло намагання до розуміння і толерантності інших культур і народів. І це чималі зрушення в суспільній і індивідуальній свідомості і поведінці людей.

Необхідно відмітити також таку особливість культурного простору України, як звільнення від заборон ідеологічної цензури. Внаслідок цього виник значний «вал» літератури як українською мовою, так і мовами різних народів у різних галузях гуманітарного знання. Серед цієї літератури є різна в інтелектуальному значенні. До нас із запізненням майже в століття прийшли праці філософів. Культурологів, істориків, психологів, економістів, які давно набули всесвітнього визнання, а ми дізнавалися про їх погляди «із других рук», які не завжди були професійно чесними. Якби не було настільки жорсткої цензури у минулому, ця духовна спадщина ще раніше збагатила українську гуманітарну науку.

Особливу роль у становленні національної самосвідомості мали публікації наукових праць, публіцистики, проза і поезія, щоденники і спомини діячів культури українського зарубіжжя. Вони зберегли і донесли до нас твори Срібного століття, багатство української мови, передали відданість українським духовним цінностям, уміння вистояти перед небезпекою і зберегти любов до України.

Поєднання двох потоків значно збагатило культурний простір України. багатьох десятиліть цілий шар української культури був ізольований від співвітчизників. Зараз час змінився, і відкрилися нові перспективи у засвоєнні філософських, культурологічних, релігійних праць, творів літератури і мистецтва. Дослідникам ще треба дослідити взаємозв'язок цих потоків на культурний простір, включити даний духовний спадок в реальний культурний процес, в систему освіти і наукової діяльності.

Процес відродження культури здійснив значний вплив на зміну ставлення до православ'я і інших конфесій. Відновлення храмів, відкриті святкові богослужіння, проповіді і виступи священнослу-

жителів по телебаченню і радіо, вільне видання релігійної літератури – це прикмети нового часу. Ставлення до віросповідання на сьогодні є особистою справою. Соромно і болюче бачити храми, які зруйновані не війною, а людським варварством. І тому приємно отримувати насолоду від відновленої краси, якої так не вистачало в культурному просторі.

Поступово змінюється вигляд міст. Проте, не слід сліпо захоплюватися урбанізацію історичних міст і більш обережно ставитися до історичних центрів, зберігаючи в них попередній вигляд, підкреслюючи неповторність і унікальність їх архітектурного стилю і образу життя. Радують око криті зупинки міського транспорту, вишукані зелені насадження, вітрини магазинів, ресторанів, готелів, освітлених реклам, освітлення історичних пам'яток. У кожному місті можна виявити нові зміни в культурі. З'явилося чимало нових театральних колективів, оркестрів, картинних галерей, нових кумирів. Ставляться нові спектаклі, проходять гастрольні концерти, проводяться ювілейні свята, різні конкурси і виставки. Мені можуть заперечити, що це лише окремі риси. Проте і вони радують, бо свідчать про незворотність змін. Окрім того, те, що відбувається, це не просто так, особливо, якщо це стосується відродження і оновлення. Тому так важливо відмічати кожне просування уперед як святкову подію, радуєчись і пишаючись змінами.

Зрозуміло, ще потрібно багато що зробити. Необхідно і далі розвивати культурні контакти з близьким і далеким зарубіжжям. Участь у конференціях і святах, спільні наукові проекти і публікації, підготовка спеціалістів і діячів науки, проведення художніх конкурсів і фестивалів – усе це і багато іншого може бути використано для міжнародного спілкування і розвитку. На жаль зменшилися масштаби туризму всередині країни, і цілі покоління полишені чудової можливості побачити пам'ятки вітчизняної культури. Проте поступово відновлюється і ця дуже важлива сфера культурного простору.

§4. Проблема синтезу локальних досліджень та національних історій

Однією з функцій історіографії як науки є програмування досліджень на перспективу. Оцінюючи історіографічну ситуацію другої половини ХХ століття, слід підкреслити, що вона відбивала нові тенденції, які склалися у світовій історичній науці. На них була зосереджена особлива увага західних істориків. Полеміка, яка точилася серед істориків торкалася методики, синтезу проблеми локальних досліджень і національної історії. Ця проблема була не нова, якщо звернутися до праць Б.Ханавалт, Дж. Беннет, К. Райтсона, Д. Левіна, Д.Хейя, М. Спаффорд та ін., які запропонували нові методи дослідження в історії, а саме, нетрадиційні оригінальні ракурси, що дозволило їм розробляти власні ефективні методики в плані залучення і обробки нових історичних даних. Вони виділяли менш проаналізовані або зовсім залишені поза увагою дослідників історичні питання, які є суттєвими для розуміння історичного часу. Це перш за все відноситься до локальної історії. Саме нові історичні факти, які установлені в локальних дослідженнях, як показують зарубіжні дослідження, дають основний початковий матеріал для історичного синтезу. Їх праці націлені на усебічне вивчення різних локальних спільнот, на створені колективної біографії різних суспільних общин, на аналізі демографії, різних систем родинних і сусідських зв'язків, особливості культури, географічної мобільності, на політичних і соціальних уявленнях з використанням різноманітних джерел, що дозволяє проводити інтердисциплінарний аналіз при допомозі комбінації різних методів.

Таким чином, не дивлячись на те, що локальна історія, на перший погляд, начебто, надзвичайно стара, але, одночасно, вона є і відносно новою галуззю історіографії.

Маючи значні вікові традиції, які беруть початок у передісторії історичної науки, вона пройшла дистанцію надзвичайно велику. Це і від приватного збирання і опису місцевих старожитностей у XVIII – XIX ст. до професійного академічного заняття з кінця XIX ст. Але, якщо у першій половині XX ст. локальні дослідження розглядалися представниками пануючої політичної історіографії як другорядні, то у останнє 30-ліття XX ст. їх статус різко підвищився. Локальна історія пережила, можна сказати, друге народження у процесі становлення «нової» історичної науки на Заході. Розширення розуміння предмету історії і рух за демократичну історію «знизу», поширення інтердисциплінарних методів дослідження, поступова експансія «нової» історіографії в усіх галузях історичної науки, швидке зростання інтересу до соціальної історії, намагання до комплексного, цілісного підходу у вивченні історичного минулого – усі ці взаємопов'язані явища, які відбивали глибокі зміни у становищі світової історичної науки, у другій половині XX ст. не тільки стимулювали розвиток локальних досліджень, але у значній мірі саме в них і реалізовувалися.

Локальні дослідження 60–70-х рр. XX ст. не були простим продовженням або відродженням традицій, вони окреслили радикальний поворот у вивченні суспільного життя людей минулого в його реальних просторово-часових рамках. Цей поворот відповідав принципам установкам антропологічно зорієнтованої соціальної історії. Проте він пояснювався і чисто практичними завданнями, оскільки «тотальний» або хоча б відносно широкий охоплення різних сфер історичного минулого людства, який вимагав від дослідника володіння усією сукупністю джерел, може бути застосований у конкретно-історичному дослідженні тільки на достатньо обмеженому об'єкті, такому, наприклад, як село, приход, невеликому або середньому розмірі міста, або традиційної для даної країни одиниці адміністративного розподілу.

Зрозуміло, що не усі локальні дослідження є комплексними, проте саме в останніх окреслюються реальні підступи до «тотальної» історії і, таким чином, до нового історичного синтезу, який здатний пов'язати великі структурні зрушення у суспільстві яке розвивається та їх переживаннями людьми, соціально-історичними індивідами, відносини між якими опосередковуються їх приналежністю до тих або інших малим групам і локальним спільностям.

У 70–80-ті роки ХХ ст. з'являється усе більше історичних праць, які націлені на усебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти, на створення колективної біографії селянської, приходської, міської общини. В їх межах аналізується демографічна ситуація, структура сім'ї і домогосподарства, системи родинних і сусідських зв'язків, соціальна і географічна мобільність, політичні структури і соціально-культурні уявлення. Природно, що не у кожному дослідженні піднімається уся сукупність перелічених питань. Хоча локальні дослідження дають історикам можливість оволодіти усім комплексом джерел і усебічно вивчити об'єкт. Доводиться усе ж таки мати на увазі нерівномірну збереженість джерел та складність із встановленням спільних зв'язків між усіма означеними явищами. Тому, зокрема, більшість дослідників-медієвістів, наприклад, працюють на стику демографічної і соціально-економічної історії. Широке застосування знаходять різні удосконалені варіанти методики «відродження сім'ї», або «методу масових генеалогій», які запропоновані Кембріджською групою з історії населення і соціальної структури, а також техніка «відновлення села» (*village reconstitution*), яка розроблена представниками торонтської школи. Британські і американські історики, які практикують такий підхід в плані застосування до англійської історії XIII–XVII ст.ст., спираються на кращі традиції старої англійської школи соціальної історії Каултона і Беннета та відомої лестерської школи локальної історії, а також на творчий спадок американського історика і соціолога Дж. Хоманса.

В останні роки ХХ ст. отримала визнання багатоаспектна історична реконструкція місцевих общин (community studies). Цей різновид інтердисциплінарного аналізу проводиться при допомозі комбінації методів історичної географії, історичної демографії, економічної історії, історії права і політико-адміністративної історії, мікросоціології і соціальної антропології. При цьому використовується уся сукупність місцевих джерел, які фіксують різні соціальні ролі, комунікативні зв'язки і аспекти діяльності того або іншого члена локальної спільноти у різні періоди його життя. І саме на «п'яточку» локальної історії скрупульозний дослідник отримає можливість розгледіти обличчя простих людей, які, як відомо, творять історію, і зафіксувати ті конкретні умови, в яких вони це роблять.

§5. Національні цінності в контексті формування освітньо-культурної парадигми

Виходячи з того, що культура, її історія – явище гуманістично-загальнолюдське, планетарне то на порядок денний, виходить на перший план проблеми освіти, якаб відповідала б сучасним цивілізаційним викликам. В умовах глобалізаційних процесів слід приділяти особливу увагу процесам, які покликані реформувати, удосконалювати культурні процеси починаючи з освітнього простору, який покликаний формувати національну самосвідомість. В працях І.Т.Фролова, Г.Гачева, А.Алексєєвої, М.Волкова, В.Горбунової, Г.Комарова, Л.Майковської, І.Беха, І.Зязуна, О.Ребрової та багатьох інших учених червоною низкою проходить теза про єдність культури. І.Фролов відмічає, що вона виражається в загальнолюдських устремліннях, а своєрідність культури проявляється в її індивідуально-людських характеристиках. Різноманіття національних образів світу які проявляються у відмінності стилю, жанру, індивідуально-

творчого почерку, художньо-образних ореолах і символах різних представників людських етносів, усе це – «буття культури – буття культурно-значимого жесту в ній». Але ці «жести культури», її мозаїчні прояви мають своєрідний фактор розвитку – взаємовплив атрибутів культури. Цей фактор найбільш сильно діє в умовах полінаціональних держав, культура яких характеризується «єдністю протилежностей», а саме: розвитком культури кожної етнічної групи, розумінням і повагою культури кожного, що й становить цю складну єдність. Культура багатонаціональних держав як цілісне явище формується на основі міжнаціонального спілкування. Важливо відмітити, що проблеми національної й міжнаціональної взаємодії народів, які живуть у загальному державно-територіальному просторі, завжди знаходяться у полі зору не тільки політики, соціології, історії але й педагогіки. Сучасний глобалізований світ, активні міграційні процеси загострюють проблему національного виховання. О.Реброва зазначає, що чим ширше держава інтегрується до світу, тим сильніше постає питання про особливості національного духу, народної культури, історичного минулого, мистецтва і традицій народів, що проживають на загальній території. Дослідник Г.Гачів говорить не про національний характер, а про національний погляд на світ, який, у тому числі визначений національною художньою «логікою», ладом мислення, «мережею координат», що показує, як цей народ сприймає світ, яка гармонія, світобудова постає перед його очима. Він відмічає, що цінності загальні для всіх народів і розташовуються у різному співвідношенні. Ця особлива структура елементів, загальних для всіх народів (хоч й вони розуміються по-різному, мають свій акцент) і становить національний образ, а у спрощеному вигляді – модель світу. Завданнями педагогічної науки в Україні – створення умови для виховання й освіти підростаючого покоління на основі історично сформованих цінностей, які зрозумілі й близькі народу і становлять змістовну сутність національної ідеї та

стратегії національного виховання. Опорою у цьому стає мистецтво, особливо народне, яке передає з покоління в покоління «дух народу», духовність і цінності нації через пісню, обряд, костюм, танок, інші художньо-виразні засоби.

У національному вихованні поєднуються джерела народної педагогіки, ідея передачі цінностей з покоління в покоління, чим і здійснюється їхній зв'язок. А.Здравомислов визначає цінності як соціокультурний феномен, який є атрибутом світогляду і ставлення людини до світу. Фактично цінності, прийняті націями, є її «цементуючим розчином» і забезпечують цілісність усіх народів, що населяють цю державу. Розглядаючи ті або інші особливості ментальності націй і народностей, вчені акцентують увагу на тих цінностях, які пройшли перевірку часом і вкоренилися в душу нації. Національні цінності виступають у ролі соціальних і психологічних регуляторів поведінки людей однієї етнічної приналежності. І.Бех, І.Зязун, О.Сухомлинський зазначають, що педагогічний ракурс проблематики формування цінностей висвітлює духовні, національні, загальнолюдські цінності. Національні цінності відносяться до класу узагальнюючих глобальних цінностей. Проте, В.Шульгіна звертає увагу на зауваження С.Кримського, що глобалізація, маючи достатні досягнення у техніці, комунікативній сфері, все-таки натрапляє на «непереборну культурну диференціацію людства». В основі розуміння культурної диференціації лежить осмислення сутності етнопсихологічного порядку. Людство неоднорідне, воно складається з рас, націй, різних груп, які проявляють свою духовність через мистецтво, виражаючи в ньому свою національну ідентичність. Нерідко саме мистецтво – інтонаційний оборот пісні, ритмічна формула, танок, елемент костюму – стають тим унікальним художнім атрибутом, який найбільш яскраво представляє націю, етнос. Якщо ми звернемося до музики, то слід зазначити, що музика – вид мистецтва, в якому художні образи формуються за допомогою звуків,

організованих інтонацій. Тому звук є будівельним матеріалом музики, а також основою музичної образності та виразності. Народжена з мовної інтонації, музика є одним із засобів спілкування людей. Узагальненість музичної мови робить її всезагальною й універсальною. Крім того, як зазначає Г.Макаренко, узагальненість музичної мови виступає найбільш місткою і прийнятною формою вираження думок і емоцій людини в чутній формі, що зумовлює найбільш сильний, глибинний і безпосередній емоційний вплив на внутрішній світ і психіку людини. Музика висловлює квінтесенцію життя і проникає у внутрішню сутність і найтаємніший зміст дій, подій, обставин, сцен. Крім того вона розкриває найглибший і найзаповітніший зміст почуттів та думок, що приносить нам внутрішню радість або, кажучи сучасною мовою, естетичну насолоду. Світобудову будь-якої національної культури можна вивести із законів музичного розвитку і висловити через музичні поняття. Слід зазначити, що музичне мистецтво багато в чому визначило спадкоємність теоретичних ідей і стало підґрунтям для формування національних цінностей на ґрунті яких формується національна культура, ідеологія, духовність. Музика відбиває психологічний стан людини, психологічну складову того, чи іншого етносу, є його душею, відповідає його світогляду.

На нашу думку, слід більш точно визначити основні поняття етнопсихології як методологічного базису для подальшого розкриття сутності полікультурної освіти. Нація, як найбільш сучасне визначення типу етносу представляє велику соціальну групу, вищий етап розвитку етносу, що характеризується згуртованістю, спільністю людей, єдністю території, мови, культури, рис національної психіки, а також дуже тісними економічними зв'язками.

А.Бороноев і В.Павленко розділяють поняття «нація» і похідне від нього – «національність» за двома параметрами: перше – як національно-державний, культурний атрибут, за об'єктивною символікою,

яка підкреслює деяку цілісність (культурну, територіальну, господарську); друге – по суб'єктивній реакції, по соціальній ідентифікації індивідів, по їх ціннісних орієнтаціях, тому що кожен індивід національний, з одного боку, об'єктивно, з іншого – суб'єктивно, свідомо, він визнає себе частиною тієї або іншої спільності, культури».

З точки зору педагогіки, ми звернемо увагу на два фактори – об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний фактор – політика держави і національному питанні; суб'єктивний фактор – розвиток кожної особистості як представника і суб'єкта нації, держави, що знайшла в ній своє місце і визначила та ідентифікує себе з цілісним соціумом нації. Саме на основі визначених підходів до питання про націю формується у педагогіці стратегія національного виховання.

Певною мірою з проблематикою національної політики стосовно освіти кореспондується питання сутності категорій «національна свідомість» і «національна самосвідомість» і їх формування як атрибутів національного виховання. Критерії оцінювання національної свідомості розкриваються через категорію ставлення, а саме: ставлення особистості до рідної землі, краю; ставлення до етносу, нації, народу; ставлення до української культури, її пісенного фольклору; ставлення до становлення незалежної української держави; ставлення до суспільства і людей; ставлення до себе. Слід зазначити, що і свідомість, і самосвідомість може належати як національному співтовариству, так і окремому його члену, особистості, яка розуміє і поділяє цінності, ідеали і стратегію дій з цілісним національним співтовариством. У цих категоріях суттєвою відмінністю є процеси рефлексивного порядку в самосвідомості стосовно національної ідеї, і узагальнено стратегічні, пізнавальні орієнтації – у національній свідомості. Педагогічна наука, і зокрема педагогіка мистецтва, в питаннях національної проблематики ставить у центрі своїх функціональних обов'язків сам зміст національної ідеї як духовної основи розвитку особистості і суспільства в цілому.

Розглянуті категорії деякою мірою є атрибутивними в таких науках, як етнологія й етнопсихологія, які, у свою чергу, складають методологічний фундамент педагогічної проблематики, пов'язаної з феноменом культури етносів. Важливо підкреслити, що етнос виникає і розвивається незалежно від виникнення держав. Нації, з визначенням національної свідомості і самосвідомості, відбуваються переважно як наслідок виникнення держав. Вони стають їх ідейними, духовними, політичними атрибутами, а педагогіка, виконуючи державну політику щодо розв'язання окреслених завдань у силу закономірної необхідності, сприяє їхньому оформленню і подальшому розвитку.

У психолого-педагогічній науці в її зв'язку з етнопсихологією розвився й особливий напрямок – етнопедагогіка, наукова проблематика якої розглядає народні традиції, обряди, національно-ідентифікаційну свідомість, міжнаціональне спілкування як основні засоби виховання дітей і молоді. Методологічною основою етнопедагогіки є праці вітчизняних та закордонних філософів і культурологів, таких як: В.Біблер, Л.Буєва, В.Вундт, Г.Гачів, Є.Дюргейм, С.Москвичі, О.Потебня та ін. Найбільш істотним атрибутом етнопедагогіки справедливо вважаються етнокультурні надбання народів, серед яких народній творчості, фольклору надана найважливіша роль. У документі «Концепція національного виховання» щодо України ще в 1994 році вказано на значущість мистецтва і культури не тільки української, але й світової, і культури національних меншин.

Проаналізувавши концептуальні основи національного й етнічного виховання слід підкреслити такі основні принципи, як: гуманізм, орієнтація на збереження національного і вивчення інонаціонального; успадкування, передачі досвіду попередніх поколінь наступним; опори на народні традиції; принцип національного підходу в соціалізації молоді.

Таким чином можна зазначити, що педагогіка, виконуючи свою виховну функцію в руслі певної етнотрадиції, фактично забезпечує її тривалий розвиток. У такому контексті питання виникає стосовно сутності культури і традицій етносу, з одного боку, з іншого боку, – стосовно сутності і традицій поліетнічного середовища. Виявлення й осмислення сутності останніх розглядається через категорію національних і етнічних цінностей і відноситься до атрибутивних характеристик полікультурної освіти.

§6. Культурний простір як Будинок

Культурний простір – це Будинок, середовище перебування людей. В ньому вони живуть, спілкуються, навчають дітей і працюють, ходять за покупками, відвідують храми і театри, відпочивають і займаються спортом.

Люди полюбляють дім міцний і безпечний, надійний і відкритий, добрий і теплий, красивий і цікавий. Культурний простір як Будинок виконує сакральну функцію захисту від негараздів, де людина може знайти допомогу і підтримку. Ця атмосфера співучасті і співчуття особливо необхідна людині. Культурний простір – це не тільки рідні простори і пам'ятка культури, але і почуття родинної близькості людей, які його заселяють. Образи культурного простору як «сімейного гніздечка» міцно вкоренилася у народній самосвідомості. Духовна відірваність від дому, втрата зв'язку і близькості, навіть при збереженні місця помешкання, породжує почуття «бездомності». Можна навести деякі моделі для опису специфіки організації життя в культурному просторі.

Будинок-вогнище. В такому будинку немає місця бездіяльності та ліні, бо вогнище слід постійно підтримувати, турбуватися про

нього. Він дає людині притулок і відпочинок, прихисток і їжу, спілкування і право бути самим собою.

Ідея культурного простору як домашнього вогнища є в усіх народів світу. І зараз ця ідея близька багатьом: побудувати Будинок як універсальну будівлю нашого мікро- і макрокосмосу.

Будинок-вогнище – поки далекий ідеал, але його досягнення можливе, хоча б у межах рідного дому, краю або міста як малої батьківщини.

Друга модель представляє *Будинок-фортеця*. Його головне призначення – охорона культурного простору від зовнішніх впливів і зазіхань. В його основі закладено архетип ворога, який може порушити спокій, нанести зло, принизити достоїнство. Тому основною турботою його мешканців є возведення стін фортеці, виставити сторожову охорону і намітити прикордонну смугу. Ідея «залізної завіси» теж висловлює архетип Будинку-фортеці.

Ще більш відчужену модель культурного простору уявляє *Будинок-буцигарня*. Його двері щільно зачинені і його мешканці живуть у «запечатаному просторі». Життя в такому просторі заторможене, різкі зміни небезпечні, праця не має сенсу, вогнище не гріє. Ієрархія і диктат сили охоронців утримують усіх разом. У такому просторі усі знаходяться у страху, постійно очікують підступу і зради. Головний ворог – той, хто зазіхає на ці непорушні порядки і намагається витерти із себе клеймо раба. Людина в такому просторі відчуває свою безглуздість свого існування, вона самотня і безсила. Спокій і ліньки породжують байдужість до усього, людина знаходиться між життям і смертю.

Будинок-вокзал виражає ставлення до культурного простору як до тимчасового прихистку. Це «казенний будинок», де лише користуються послугами, не привносячи нічого власного. У цьому будинку людина перебуває, а не живе повноцінним життям. Вона підкоряється раніше встановленому порядку, знаючи, що його порушення приведе

до розпаду. Очікування зміни і бажання покинути тимчасовий прихисток визначають душевний стан людини.

Будинок – келья – теж своєрідне одиночество і заточение. Створений простір навмисно відгороджене від зовнішнього світу. Переймаючись малим, мешканці усі помисли спрямовують на служіння ідеї особистого духовного удосконалення, творчості, але їх мало турбують бурі і негаразди за межами укриття. Більше за усе ціняться спокій і можливість занурюватися у звичне заняття і роздуми.

Будинок-чаша втілює намагання людей до максимального насичення простору багаточисельними корисними і безполезними речами. Накопичення, намагання не відстати від інших, «бути як усі», і при цьому повна відсутність турботи про духовне благополуччя – це теж здатне зробити будинок холодним тимчасовим прихистком.

Будинок-як-любов є найбільш точним відбиттям самого головного призначення культурного простору. Важливий не тільки той матеріал, із якого будується Будинок, але і духовно-душевне ставлення, яке дає відчутти радість буття. Такий будинок починають будувати з тих духовних цінностей, котрі забезпечують взаємний потяг людей.

Будинок-як-любов визначають увесь спектр людських відносин: до природи і матеріальному обустройству життя, дітям і старим, історичним традиціям і сучасному новаторству. Він виявляє духовний потенціал людини і сприяє їх реалізації. Культурний простір повинен бути осяяним любовними відносинами, тільки тоді він стає бажаним.

Культурний простір – своєрідне дзеркало, яке відбиває багатоманітні моделі Будинку. Будинок може бути різним, важливо мати на увазі як насиченість культурного простору цінностями, так і динаміку змін.

Поверховий прагматизм і вульгарний матеріалізм нанесли значну шкоду культурному простору України, викликавши поширення

примітивізму і варварства. Руйнування міських і сільських храмів, історичних пам'яток, русифікація, безпланова забудівля, забруднення і знищення водойм, мертві ландшафти, знищення старовинних житлових будинків, кварталів, зневага до українських національних витоків і традиціям народної культури – усе це нанесло величезної шкоди культурному простору України. Для його відновлення потрібен час і чимало сил.

Культурний простір – національне надбання України, і кожний несе відповідальність за його збереження і розвиток. Подолання соціально-політичних бар'єрів, посилення культурних контактів можуть стати основою процесу інтеграції. Культура володіє колосальною притягальною енергією і силою згуртування людей. Вона дає радість особистого спілкування, осягання культурних цінностей як необхідної умови людського існування.

§7. Архітектоніка культурного простору

Культурний простір є життєвою і соціокультурною сферою суспільства, внутрішнім об'ємом культурних процесів. Він – головний фактор людського буття. Культурний простір має територіальну протяженність, в ньому окреслені основні контури культурних центрів і периферії, столиці і провінції, міських і сільських поселень.

Україна – великий культурний ансамбль народів, які об'єднані спільним громадянством та територією проживання. Культурний простір їх об'єднує, створюючи візерунок самобутніх культур, зберігаючи їх унікальність та посилюючи притягальну силу енергетично могутньої аури. Культурний простір включає ареал поширення національно-етнічних мов суспільства, традиційні форми побутового і господарського укладу. В ньому зберігаються рецепти народної кухні і прийоми виховання дітей, архітектурні і художні

пам'ятники, регіональні центри народного і професійного мистецтва, релігійні конфесії, природні заповідники і історичні культурні ландшафти, міста-музей та університетські комплекси науки і освіти, місця пам'ятних історичних подій.

Існують різні підходи до картографії інфраструктури культурного простору. Це своєрідний «підрахунок» нашого національного шляхетства і багатства. Проте ми недостатньо знаємо про нього, загальна карта морфології культурного простору України поки не складена, і ця ідея може зацікавити молодих дослідників. Починати слід з регіонів, описуючи місцеві достопримечательності та історичні події. Топографія і інфраструктура культури є предметами спеціального дослідження.

Культурний простір України багатомірний і не піддається уніфікації, хоча в історії було чимало спроб під гаслом подолання різниць створити «загальну культуру». Усім відомо чим цей експеримент закінчився.

Але причина криється ще і в тому, що культура не може існувати як одномірна, універсальна. Однакова для усіх епох і народів. Це суперечить її природі і сутності, тому вона опирається подібним експериментам, навіть якщо ініціатори керуються гарними намірами. Культура завжди існує як «подрібнена множина», але об'єднане в цілісну систему, де усі регіони взаємозалежні і доповнюють один одне.

Культурний простір може виконувати збиральну функцію, сприяти об'єднанню і згуртуванню нації, держави, усіх соціальних сил. Але можлива і інша модель, коли він зменшує сили тяжіння між регіонами, роблячи їх уособленими і замкнутими. Ця «розсіюча» функція культури значно послаблює і тормозить можливість інтеграції народів. Їх намагання до взаєморозуміння.

Процес соціального реформування і модернізації в Україні суттєво вплинув на стан і перспективи розвитку культури. Одні сфери ліквідувалися, розпалися; – інші – втративши державну підтримку

повинні були «виживати» на свій страх і ризик; треті – отримали новий статус і пріоритет. Поки ще важко передбачити увесь спектр наслідків цих змін, їх вплив на ціннісні орієнтації людей, особливо молоді. Культура вийшла з під жорсткого ідеологічного контролю, Але попала в лещата фінансової залежності.

Динаміка культури отримала імпульс для реалізації плюралістичної моделі розвитку. Культурний простір органічно поєднує історичну спадковість, безперервність і дискретність. Він створений столітньою історичною діяльністю людини і нагадує Дерево життя, яке має глибокі корені розгалужену крону. В певному сенсі культурний простір подібно природі, в якій різноманітність поєднань безкінечне.

Різнманітність проявляється в усіх сферах культури, навіть у мові, в якій переважають спільні поняття, словарний запас і закони побудови фраз, але при цьому існує значна кількість діалектів, сленгів, арго, не говорячи вже про змістовну багатоманітність та різноманітність інтонацій і конотацій. Поєднання загального і особливого, подібного і унікального основою багатоманітності та багатолікості культурного простору.

Проте було б не вірним уявляти культурний простір у вигляді «клаптикового одіяла», де кожний клаптик має форму і колір. При усій різноманітності він має загальну конфігурацію, завдяки якій виконує своє предназначение. Дискретність окремих регіонів вписується у загальний об'єм і архітектоніку простору. Різнманітність зумовлена колоритом і унікальністю окремих місцевостей.

Ізоляціонізм також небезпечний, як і уніфікація, яка знищує своєрідність культур. Штучне роз'єднання звужує сферу культурного простору, наносячи шкоду духовному розвитку народів і поколінь. Культурні контакти – живий і природній діалог культур, який здійснюється повсюдно і з різних приводів, бо його основою є

взаємна зацікавленість до культури і намагання людей до розуміння і взаємодії.

Але ситуація діалогу не завжди складається стихійно. Вона потребує особливої уваги, розположення та підтримки, пояснення різниці і подолання зверхнього піднесення одних культур і нехтуванням до інших. Інакше може виникнути конфлікт культур, в якій буде втягуватися усе нові сфери суспільного і особистого життя. Поділ культурного простору на «своїх» і «чужих» викликає взаємну неповагу і послаблення співробітництва. Відносини між народами можуть стати «гарячим матеріалом», який буде провокувати соціальну і психологічну агресію.

Тому дуже велике значення має культурна політика, яка повинна усіляко сприяти діалогу культур.

Культурний простір в кожному регіоні має свої центри тяжіння і свій ареал впливу. Це можна спостерігати у стилі забудови міст і сільських поселень, в укладі і режимі життя, дотриманні звичаїв і ритуалів, засобів проведення свят і зустрічей, у спілкуванні і інтересах, переваг і цінностей. Культурний простір формує тип містянина і стиль життя: делікатність, віротерпимість, відсутність національної і соціальної зверхності, любов до міста в якому живеш. Прикладом може бути місто Одеса, яке сформувалося як багатонаціональне місто де кожний етнос вніс своє у загальний стиль Одеси, яка стала містом культурно-семіотичних контрастів.

Важлива якість культури – це її рухливість і здатність до розвитку. Зміни культури у часі і просторі описує *динаміка культури*. Перші ознаки культури з'явилися у первісному суспільстві. Рушіями культурної динаміки стали винаходи і відкриття. Відкриття озброїло людей новими знаннями, які потім, поєднуючись з результатами винаходу, породжують нові елементи. Самими першими винаходами стали перетворення палки і каміння в засоби оборони, перетворення зброї у засіб праці, «приручення вогню». Витоки культури беруть

початок з того моменту, коли неандертальці 80-100 млн. років тому почали хоронити своїх предків. Це стало першим, що відрізняло людину від тварини.

Основні форми поширення культури: культурні запозичення; культурна дифузія; незалежні відкриття.

Культурні запозичення відносяться до добровільного запозичення однією культурою цінностей іншої. Народ і культура запозичують те, що є близьким і зрозумілим; те, що принесе будь-яку вигоду; те, що відповідає внутрішнім потребам даного етносу, який не може задовольнити власні культурні артефакти і комплекси. Країна чи народ, що запозичує інше – *культура-реципієнт*; країна чи народ, що віддає своє – *культура-донор*.

Культурна дифузія – це взаємне проникнення культурних рис і комплексів із одного суспільства в інше при їх поширенні (культурному контакті). Канали дифузії: міграційний, війни, торгівля, туризм, наукові конференції, місіонерська діяльність, виставки і гастролі і т. ін.

Культурна міжгрупова дифузія – це горизонтальне поширення культурних цінностей між декількома етносами, які рівні за статусом, групами чи індивідами.

Стратифікаційна культурна дифузія – вертикальне поширення елементів культури між суб'єктами з нерівним статусом.

Стратифікаційна дифузія може виражатися подвійно: середній і низький класи запозичують у вищого елементи престижного споживання, високої моди, літературної мови і т.ін.; вищий клас переймає у нижчих розкріпачені моделі поведінки, манери одягатися і харчуватися.

Про прогрес культури говорять, якщо сума позитивних наслідків зміни перевищують негативні. Про регрес говорять у зворотному випадку.

Соціальний прогрес – це глобальний всесвітньо-історичний процес сходження людського суспільства від стану дикості до

вершин цивілізації. Соціальний прогрес має поступовий (реформістський) і стрибкоподібний (революційний) види.

Реформа – це часткове удосконалення у будь-якій сфері життєдіяльності, яке не торкається основ існуючого соціального ладу.

Революція – це комплексні зміни більшості сторін суспільної життєдіяльності. Революції носять не тільки соціально-політичний характер, але і науковий, релігійний, управлінський, технічний, економічний. Надзвичайно важлива революція в історії людства – *неолітична* – приручення тварин та культивування рослин.

Культурну динаміку також описують ряд наступних понять:

1) «культурний лаг» – ситуація, при якій одна частина культури змінюється швидше, а інша – повільніше;

2) культурна трансмісія – передача культури від попередніх поколінь до наступного через навчання. Завдяки їй здійснюється спадковість культури;

3) культурна акумуляція – додавання до накопиченого культурного спадку нових елементів;

4) культурне виснаження – процес, при якому культурних рис зникає більше, ніж додається;

5) інтеграція культури – об'єднання культурних різних елементів у якусь цілісність;

6) диверсифікація культури – поділ домінуючої культури на багато субкультур;

7) культурна експансія – розширення сфери впливу домінуючої (національної) культури за початкові або державні кордони.

Динамізм простору і культурні контакти. Динамізм культурного простору виявляє хвилі культурних контактів, які виходять із зовнішніх чи внутрішніх регіонів. Візантійська, монголо-татарська, польська, російська, німецька, американська, китайська, японська і інші хвилі впливу залишили помітний слід в культурному просторі України. Вони можуть торкатися на перший погляд автономні

області: чи то мода на одяг, новини техніки, реклама товару, «заморські» продукти, породи собак, оформлення офісу чи міські вітрини. Але у будь-якому випадку усе це змінює вигляд, а інколи навіть «обличчя» культурного простору.

Вторгнення інших культур завжди супроводжується цілим комплексом змін, чи більш короткочасних, чи більш довгих. З часом багато запозичень сприймаються як власні досягнення.

В силу цілісності культури будь-які зміни не проходять непомітно. Вони тягнуть чимало змін в інших, на перший погляд, начебто віддалених сфер культури, змінюючи образ думки і образ життя, створюючи нові риси у обліку людини.

Спочатку суспільство по різному реагує на незнайому культуру: від прийняття і захоплення до протидії, агресивного роздратування і осуду. Нові явища в традиційному культурному просторі, здійснюють суттєві зміни в системі цінностей.

Можливі наступні варіанти змін при контакті двох різнорідних культурних просторів.

1. Втрата народом власної культури під впливом іншої, яка має або більший авторитет, або користується значними засобами впливу, або особливою привабливістю, яка відповідає очікуванню і установкам, що вже склалися. Цей процес може протікати спокійно, поступово змінюючи культурний простір традиційної і самобутньої культури.

Проте може бути і інша ситуація. Коли смаки щодо нових цінностей відтіснять власну культуру на другий план і це призводить до відторгнення і зміни цінностей, втраті зв'язків з історичними коренями.

2. Під впливом тиску нової культури у культурному просторі виникають активні сили протидії і захисту традиційній основі етнічної самобутності, заклики до боротьби з іноземним впливом і утвердженню ідей «почвеності».

3. Під впливом культури-донора в культурному просторі виникають нові орієнтації, які змінюють деякі цінності, але зберігають загальний самобутній обличчя даної культури. Подібні часткові зміни відбулися в культурному просторі Японії.

4. Культурні контакти можуть породжувати виникнення зовсім нових культурних форм, який не було в жодній із взаємодіючих культур.

Процес зміни, який відбувається при контакті двох або більше культур, був названий в американській культурній антропології аккультурацією (Р. Лінтон, М.Міл, М.Херсковіц). Цей термін широко використовується в емпіричних дослідженнях. Відмічалися ті запозичення, які мали двосторонній характер, коли виникали зміни як в культурному донорі, так і в культурі сприймаючої.

Р.Лінтон і М.Херсковіц виокремили три типи реакції: повне заміщення старого культурного стереотипу новим, який відповідає зразкам культури-донора; адаптація або часткові зміни традиційних зразків при збереженні загальних цінностей самобутньої культури; повне відторгнення нових зразків, які пропонуються культурою-донором, і навіть спроби організованого опору, формування патріотичних рухів.

Зрозуміло, що важливо приймати до уваги характер культурних контактів: вільна взаємодія, яка спрямовується культурною політикою, або військово-політичний примус.

В останні роки з'явилося багато досліджень, присвячених вивченню процесів «японізації», «русифікації», «африканізації», «європеїзації» і т.ін. До того ж досліджувалися форми запозичення щодо включення в європейську або американську культуру музики, скульптури, живопису інших народів, поступове розширення культурного простору та виникнення принципово нового культурного синтезу. Приладом такого впливу може бути поширення джазу, техніки японської боротьби, індійської йоги.

Динамізм культурного простору не вичерпується лише зовнішніми впливами і контактами. Він постійно змінює свої обриси, розширюється чи звужується, насичається новими цінностями і культурними символами, звільняється від старого, яке віджило свій історичний строк і у той же час реанімує, реставрує, відроджує «старовину».

Культурний простір ніколи не залишається вільним, і роздуми щодо «вакууму» цінностей не відбиває реальність, просто на зміну попереднім орієнтирам приходять нові.

Культурний простір «пульсує», «дихає» як живий організм, він володіє «аурою» магнетичного тяжіння. Саме цим пояснюється паломництво до світових культурних центрів, бажання отримати насолоду від краси культурних пам'яток. У ньому періоди піднесення і спаду, хаосу і кризи змінюються стабілізацією і гармонією, але ці цикли змін завжди відносні. Інколи ці цикли довготривалі, розтягуються у часі, інколи зміни відбуваються в короткий термін. Циклічність змін можна прослідкувати на зміні модних захоплень, популярності лідерів і кумирів, динаміці ціннісних переваг.

Культурний простір володіє «пористою» структурою, коли дуже старі, майже реліктові шари, артефакти здатні піднятися у сучасні шари культури по внутрішнім «ліфтам» і включитися в культурний процес. Шляхи їх підйому і руху із глибини стародавності важко передбачені і не піддаються раціональному поясненню. Так відбувається зараз з езотеричними вченнями. Містикою, астрологією, магією і шаманством. Вони виникають із віддалених епох. А тепер знову опинилися затребуваними, захопивши ареал в культурному просторі сучасної цивілізації.

Культурний простір в національній самосвідомості. Культурний простір включає універсальні архетипи, вічні образи, стародавні міфопоетичні уявлення, які володіють семантичною ємкістю. Саме слово «простір» співпадає за змістовним значенням зі словами

«простір», «відкритість». Архетип української ментальності включає в себе уявлення про унікальність і різноманітність щодо культури, її регіонів, надзвичайної краси її природи. Архаїчні символи цілком сучасні, бо здатні представляти тисячолітню історію України. Цей глибинний шар культури відбився у поговірках, міфологічних оповіданнях, билинах, легендах, піснях і постійно присутні у свідомості нових поколінь, передаючись як культурний спадок.

Філософ М.Бердяєв зазначав про заперечливий вплив простору на національний характер, маючи на увазі росіянина.

Ставлення до культурного простору є важливою умовою формування національної самосвідомості. В пресі широко обговорюється проблема пошуку об'єднавчої національної ідеї, загальної формули згоди, які могли б сприяти згуртуванню різних етносів і націй, соціальних і конфесійних груп в реалізації курсу реформ. Культурний простір володіє значними і ще повністю не розкритими можливостями для посилення процесів інтеграції. В нових умовах модернізації суспільства формується принципіальна нова модель культурної політики, яка продовжує попередні стереотипи у взаємовідносинах центру і регіонів, яка утверджує партнерство і діалог, взаємну відповідальність за збереження і розвиток культурної спадщини. В регіонах визначаються найбільш оптимальні підходи до соціального і культурного проектування середовища, які органічно пов'язані з традиціями і історичною пам'яттю.

Культурний простір має не тільки зовнішні контури, але і розташовано всередині духовного світу особистості. Цей шар особливо важливий, бо визначає мотивацію поведінки людини в світі – любов до рідного краю чи байдужість, бажання налагодити життя, внести свій посильний внесок чи руйнування того, що було створено працею багатьох поколінь.

Людина завжди знаходиться в центрі культурного простору, і від її зусиль залежить сьогоденне і майбутнє культури як національного надбання.

Поняття культурного простору широко використовується в гуманітарних науках, публіцистиці, засобах масової інформації. До нього звертаються філософія і культурологія, історики і політики, етнографи і психологи. Воно має багато явних і прихованих змістів, ціннісних значень і символів. Культурний простір тісно взаємодіє з географічним, економічним, політичним, етнічним, лінгвістичним, інформаційним, художнім. Кожне з них при збереженні загальних рис має свою специфіку, особливу конфігурацію і архітекtonіку, засоби трансляції і динаміку змін.

Проблема культурного простору має міждисциплінарний характер, і методологія і методи її вивчення, теоретичні конструкції і футурологічні прогнози розглядаються в працях багатьох учених.

На початку ХХ століття представники культурно-історичної школи дифузійнізму Ф.Ратцель, Ф.Гребнер, Ф.Шмідт, Л.Фробеніус використали це поняття для створення простір просторової схеми поширення культур, визначення культурних зон і культурних кіл.

Простір є головним фактором людського буття і відіграє важливу роль в розвитку культури народів і держав. Будь-яка культура пов'язана з простором як із середовищем перебування людини.

Багато з яких особливостей культурного життя зумовлені рельєфом місцевості, ландшафтом, протяженістю території. В історії культури відомі цивілізації різного типу: річні, морські, океанічні, гірські, степові, лісні, пустельні. Здавалось би, усе це лише природні фактори. Але від них суттєво залежить організація життя, господарський побут, тип житла, засоби сообщення, кулінарні технології і вірування. Такі поняття, як осідлоість, міграція, бродяжнічество, пов'язані із ставленням до простору.

Засновником геополітичного напрямку в науці вважають німецького ученого Ф.Ратцеля (1844-1904). Він є автором ряду книг, у тому числі «Антропогеографія» (1882), «Політична географія» (1897), «Море – джерело могутності народів» (1900).

Деякі положення його концепції викликають інтерес. Будь яке державне утворення існує в рамках певного простору, освоєє його, закріплюючись за ним, вилучаючи з нього усе більше енергії. В цьому полягає ідея «експансії життя», перетворення нейтральної території в життєвий простір, яким дорожать, до якого відчують почуття любові і прив'язаності. Воно насичене споминами про пращурів, легендами і міфами, які утворюють привабливий дух тяжіння, патріотизму чи ностальгії.

Серед дослідників Ратцеля можна назвати шведського історика і політика Р.Челлена (1864–1922), який видав у 1910 р. працю «Держава як форма життя». Німецький вчений Ф.Науман висунув ще на початку ХХ ст. теорію «Серединної Європи», об'єднання європейських народів на основі спільної долі і простору.

Англійський вчений Х.Дж.Макіндер (1861–1947). Директор Лондонської школи економіки і політики, у доповіді «Географічна вісь історії» (1904) надав оригінальну схему майбутнього політичного і культурного простору світу: у центрі знаходиться Євразійський континент, а історія крутиться навколо «ареалу вісі» як зони найбільш інтенсивного впливу.

Ці ідеї про особливу роль Росії в історії були розвинуті руськими вченими, які об'єдналися у 1920-ті роки в еміграції у громадський рух євразійства. Засновниками цієї течії були філолог М.Трубецкой, лінгвіст Р.Якобсон, географ і економіст П.Савицький, музикознавець і критик П.Сувчинський, історик культури і богослов Г.Флоренський, історик і геополітик Г.Вернадський, правознавець і політолог М.Алексеев, історик культури і богослов В.Ільїн, історик культури і філософ П.Біццлі.

У різні роки до них приєднувалися і інші діячі культури, цей рух був неоднорідним і у середині 1930-х років розпався. Основні ідей були викладені у книзі М. Трубецького «Європа і Людство» (1920), а також в колективних збірниках статей «Ісход до Сходу. Передчуття і звершення» (1921), «На шляхах» (1922), «Євразійство: Досвід систематичного викладення» (1926) і ін.

Основна ідея євразійців полягала в обґрунтуванні неподільності Росії як самобутньої культури, яка визначає магістральний розвиток світової історії. Завдяки своєму геополітичному розташуванню Росія органічно об'єднує європейські і азіатські елементи в культурі, долаючи крайності тієї і іншої і перетворюючись в «суперцивілізацію» особливого роду. Знаменитий вислів П. Савицького «без татарщини не було б Росії» – ключова формула євразійців. У створенні Євразії переплелися в одне слов'янство, тюркське кочівництво і православна традиція. Історична осідливість і степова стихія утворюють унікальність культурного простору Росії.

Концепція євразійства піддавалася критиці, була забута. Але зараз до неї з'явився інтерес, про це говорить те, що майже усі книги з цієї проблеми, які видавалися у 20-ті роки ХХ ст., перевидані. Це підтверджує «життєвість» багатьох ідей і потребує самостійного вивчення. Можна тільки додати, що етнограф і історик Л. Гумельов назвав себе «останнім євразійцем». Його книги «Етногенез і біосфера Землі» (1989), «Ритми Євразії» (1993), «Від Русі до Росії» (1992) і ряд інших підтверджує актуальність цієї проблеми.

Слід відмітити, що навіть короткий огляд історіографії вивчення культурного простору демонструє значний інтерес фахівців різних наук до цієї теми, яка має міждисциплінарний і комплексний характер.

У мовах народів світу поняття простору має багато значень. Узагальнено можна назвати три найбільш поширених підходів: простір як Всесвіт; простір як Світ, в якому ми живемо; простір як Уявний світ.

Космос – це Всесвіт, Універсум, і проникнення в його простір завжди було мрією людини. Розмови про інопланетян лише підтверджують бажання людства не бути самотнім у Всесвіті. Як писав німецький вчений Г.Лейбниц, багато світів можуть існувати у різних місцях, але «усі їх сукупності слід вважати як один світ, або, якщо завгодно, як один універсум».

У релігії простір постає як надсила світу, який володіє багатьма ознаками реальності. Утопічні проекти здатні створювати ілюзорний простір надаючи йому риси і топографію територій: такі Шамбала, Град Кітеж, Задзеркальє.

Мистецтво також «подвоює» дійсність, насиляючи її удаваними героями, які сприймаються як цілком реальні. Проводяться навіть спеціальні екскурсії по місцях «життя» персонажів із творів Ф. Достоєвського, О.Пушкіна, М.Гоголя, К.Дойля та інших письменників.

Кіберпростір – новий тип реальності. Історія світової культури переконливо засвідчує про засвоєння людиною усе більш великого простору, про створення нових світів, які трансформуються в новий тип віртуальної реальності.

Поняття віртуальної реальності увійшло в науковий лексикон та повсякденне життя порівняно не так давно. Воно має ряд значень: як особлива сфера інформаційної діяльності; як засіб розширення діапазону пізнання; як засіб модернізування можливих ситуацій; як сфера спілкування і міжособистісних поглядів; як діалог культур і засобів включення у світовий культурний простір. Усі ці і багато інших аспектів вивчення віртуальної реальності можуть стати предметом спеціального дослідження.

Інформаційне суспільство, століття електронних технологій, глобальна інформаційна мережа Інтернет, віртуальна реальність, «цифрова революція» – такі лише деякі ознаки і нові контури культурного простору сучасної цивілізації.

Ще зовсім не так давно про нову електронну еру дискутували футурологи і їх прогноз багатьма сприймався як далека утопія. Але швидкість поширення нових інформаційних технологій перевищила усі сподівання.

Американський соціолог А.Тоффлер відмічав, що «шквал змін не тільки не припиняється, але усе більше набирає силу. Зміни охоплюють високо розвинуті індустріальні країни з неухильно зростаючої швидкістю. Їх вплив на життя цих країн не має аналогів в історії людства». Кіберпростір включає в себе ареали поширення мов спілкування, засіб передачі інформації і трансляції культурного спадку на основі комп'ютерних технологій у мережі Інтернет. Кіберпростір постійно розширюється, включаючи у свою орбіту усе нові регіони і соціальні групи. Він збільшує інтелектуальні і емоційні ресурси людини, його пізнавальні, творчі і комунікативні можливості.

Кіберпростір набуває транснаціонального характеру, створює вільну зону і світовій культурі і цивілізації, незалежну від прикордонних кордонів, економічних мит, політичних заборон і цензури. Могутність інформаційних потоків стимулюють розвиток культурних контактів, відкриває можливість реального діалогу с масовою аудиторією і одночасно створює ситуацію предельно індивідуального спілкування.

Пошук необхідної інформації в національних бібліотеках світу, доступність архівів і фондів, знайомство і детальне вивчення колекцій музеїв різних країн, розширення кола особистих знайомств і прискорення переписки засобом електронної пошти – такі лише деякі переваги кіберпростору. Моделювання віртуальної реальності засобами когнітивної графіки створює нові уявлення про картину світу і альтернативні форми і шляхи розвитку ситуації. Він стимулює художню творчість, породжуючи нові асоціації і фантастичні образи, розвиваючи уявлення і проектування.

Можливості Інтернету як глобальної «мережі» інколи порівнюють з великими географічними відкриттями, які сприяють зближення народів і культур. Володіння інформаційним простором набуває значення «нової власності». Яка впливає на світове визнання. Громадський авторитет і лідерство.

Боротьба за джерела інформації, за швидкість передачі і приймання повідомлень стає основою конкуренції у прийнятті економічних і політичних рішень. На цій основі створюються особливі товариства зі своїми правилами гри, цінностями, нормами, законами, стилем спілкування і символікою поведінки.

Інформаційний простір вчить людину проводити у стислі строки розумовий експеримент, моделювати різноманітні варіанти ситуацій в різних сферах діяльності і приймати оптимальні рішення, обираючи для цього відповідні засоби. Штучна реальність, яка створена діями оператора, дозволяє спостерігати зміни, які відбуваються, перевіряти гіпотези і ставити експерименти.

Це знаходить застосування як у природничих, так і в гуманітарних науках, в економіці і фінансовій справі, політиці і криміналістиці, дипломатії і історії культури, рекламі і мистецтві.

У сфері художньої творчості віртуальна реальність населяє світ фантастичними образами, які стимулюють уяву у створенні нових музичних і мистецьких композицій, танцювальних сюжетів, літературних і поетичних форм.

Усе це значно активізує інтелектуальну діяльність, змушує шукати альтернативні варіанти, визволяє свідомість від звичних стереотипів. Людина занурюється у віртуальний простір, зберігаючи при цьому усі ознаки «живого» спілкування і сопереживання, підключаючи емоції і імітуючи реакцію середовища. Часто виникає унікальна ситуація, абсолютно нова і ні на що не схожа, а пошук рішення супроводжується відповідальністю і ризиком.

Ще потрібно дуже уважно дослідити, вивчити соціальні, психологічні і культурні наслідки взаємодії людини і кіберпростору. Можливо, що при цьому виявиться як позитивний, так і негативний впливи на особистість, бо створений віртуальний світ має надзвичайно широкий спектр дій.

Відомий італійський письменник і публіцист У.Еко на запитання, чи являється Інтернет лише інструментом, який поліпшує роботу і спілкування, чи новою матеріальністю, зазначив, що, без сумніву, це нова реальність і, на сьогодні, не можливо передбачити куди вона нас заведе. Далі він зазначив, що зараз важко про це говорити, але не виключено, що розвиток кіберпростору буде мати не тільки позитивні, але і негативні наслідки. З одного боку, зазначає він, в країнах, де при владі знаходяться диктаторські режими. збільшення кількості інформації – це прямий шлях до революції. З другого боку, надлишок інформації не дає нічого гарного. Якщо її надзвичайно багато – то це дорівнює нулю. Якщо раніше людина в бібліотеці сама шукала потрібну книгу з якогось питання, то зараз Інтернет на один запит видає тисячу назв. І в подібній ситуації тисяча книг, на його думку, дорівнює нулю. Проте, як завірив письменник, книги нікуди не подінуться. Безумовно, пророцтво щодо «смерті» книги сильно перебільшене. Вони неодноразово виникали в історії, а книга продовжувала жити і радувати людей. Справа полягає не просто в заміні одного засобу масової інформації іншим. Комп'ютер несе з собою нові культурні норми, інші ментальні стереотипи і життєві звички. Вже сьогодні усе частіше замість звичного поняття «читач» застосовується «користувач» спеціальних програм, учасник віртуальної дії, яка може розгортатися кожний раз неісповедимо і непередбачено за законом випадкових чисел, як в лотереї. І це, без сумніву, буде доставляти інтелектуальне задоволення, як колись було насолодою ритися в книгах, перебирати їх на полицях. В Інтернеті є усе. Гарячі новини і сенсації, столичні і провінційні газети і журнали,

котіровка акцій на світових біржах і відсоток по займам, курс валют на даний тиждень і розклад міжнародних рейсів. Не відходячі від комп'ютера, можна призначити побачення і ті самі хвилюючі проблеми.

Комп'ютер змінює звичний ритм праці і відпочинку, створюючи особливу зону або роботи, або відпочинку. Але завжди «людина за комп'ютером» викликає пошану і повагу. Вона порівнюється з освяченим трепетом, з яким не так давно ставилися до «людини грамотної» і культурне життя суспільства стають усе більше напруженим і гострим, а захоплена ейфорія змінюється серйозним обговоренням проблеми. Вже сьогодні висуваються на перший план питання законодавчого врегулювання використання Інтернету, внесення відповідних корективів в авторське і міжнародне право, заборона піратства і плагіату, збору і поширення компрометуючої інформації і неправдивих даних, проведення нелегальних операцій. Певну трудність уявляють нарахування економічних витрат, встановлення зарплатні за послуги.

Нерівномірність поширення Інтернету в різних країнах і районах, соціальних і вікових групах збільшує диференціацію культурного рівня, різниці між поколіннями. Вони будуть жити в різних культурних світах, використовувати різні джерела інформації, мати неоднакові можливості для творчості. Інтелектуальні ресурси одних груп будуть розвиватися швидше інших, і це створить нерівність на старті професійної діяльності.

Особливо складно прогнозувати вплив Інтернету на моральні цінності і психологічні установки особистості, її емоційну сферу. Самодостатність і самотність, заміщення реального спілкування віртуальними контактами. Можливість сховатися під маскою аноніма чи створити удаваний образ, вступити у гру і ухилитися від відповідальності – усі ці нові грані людських відносин вимагають обговорення. В цих умовах виникають емоційні стреси, дисгармонія,

драми і конфлікти, депресія і невпевненість в собі, страхи і нові комплекси. Широко обговорюються медико-біологічні проблеми, що пов'язані з комп'ютеризацією: охорони здоров'я, режиму праці і відпочинку, засоби психологічного захисту, корекції зору, зняття напруги.

Під впливом комп'ютеризації змінюються особистісні запити і інтереси, ціннісні орієнтації і життєві позиції, настрої і погляди. Нове середовище існування у віртуальному просторі, розширення сфери комунікацій, зміна інтелектуальних і емоційних ресурсів особистості впливають на процес виникнення нової форми ментальності людини сучасної цивілізації.

РОЗДІЛ 5. ЧАС ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

§1. Хронотип культури: історичний вимір

Простір і час – необхідні координати історичного дослідження культури. Кожний факт, подія, пам'ятник чи відкриття в історії культури завжди мають достатньо чіткі просторові і хронологічні контури, які позначені відповіддю на запитання «Де?» і «Коли?». Єдність цих двох життєво пов'язаних координат виражено в понятті «хронотоп». Цей термін отримав широке визнання і використовувався в філософії для визначення історичного виміру змін в природі і суспільстві, психології – для розуміння процесу становлення і розвитку людини.

Широке застосування поняття «хронотип» отримало в працях російського естетика і культуролога М.Бахтіна (1895–1975). Аналізуючи творчість Ф.Достоевського, Ф.Рабле, він відмічав особливість суб'єктивного переживання простору і часу в різних історичних епохах і культурних ситуаціях. Відмічав наявність багатьох змістів хронотипу, які відбивають багатосаровість і поліфонізм культури. Розвиток цих культурно-історичних змістів ставлення до простору і часу в різних культурах стає основою діалогу, стимулює розуміння і переживання культурних ситуацій минулого, взаємне збагачення. Далекі культурні світи долають простір і час, стають близькими і зрозумілими. Він уводить поняття «великого часу» історії світової культури, яке здатне вводити із далекого минулого різні події, сюжети, цінності і біографії і відновлювати, «воскресати» їх життєвий зміст і значення, тим самим зближуючи історію і сучасність.

В культурі немає нічого «абсолютно мертвого», у кожного змісту буде своє «свято відродження», вихід із небуття, як відмічав.

Це є основою діалогу культур, доступності епох, які пішли в небуття, та їх «відкритості» для розуміння людьми історично нового простору і часу. Він створює образ діалогу світових культур як «лікві, які дивляться одне в одне», в якому приймають участь на різних правах і історичний пам'ятник, і його автор, і сучасний читач, слухач, глядач. І на підставі діалогу культур будує концепцію *культурологічної герменевтики* або тлумачення текстів культури.

Беручи до уваги єдність простору і часу в культурі, з метою більш детального дослідження відокремимо їх один від одного для розгляду різних властивостей і образів часу як категорії історико-культурологічного аналізу.

Час володіє цілим комплексом загальних ознак, які проявляються в космосі, природі, суспільстві, культурі, людському житті. Нічого не може опинитися поза його об'єктивних властивостей. Час має тривалість, ритм і темп, послідовність зміни окремих етапів. незворотність.

Час «плине» від минулого до майбутнього і його «біг ні на мить не зупинити». Ці об'єктивні властивості часу завжди викликали в історії культури суб'єктивні намагання уповільнити чи прискорити його рух, повернути назад, стерти із пам'яті окремі періоди, наблизити майбутнє, перескочити через етапи. Легенди і міфи щодо еліксиру молодості, про вічне життя, паралельному світі Задзеркалля лише підтверджують утопічність подібних бажань.

Мислителі різних епох багато дискутували щодо сутності часу, і ці дискусії продовжуються і зараз. Дискусії тривають з проблеми: чи є час об'єктивною властивістю або вільною розумовою конструкцією, яка створена за людським задумом? Чи має час єдину систему виміру або багато різних засобів, які не можна співставити одне з одним, і тому в різних культурних світах час не тільки відраховується інакше, але і протікає неоднаково? Чи можливе «накопичення» часу, створення його запасу і його наступного використання, чи час йде

незворотно, витрачається в пусту? Як відрізняються між собою фізичний, астрономічний, біологічний, історичний, соціальний, культурний, особистий час? Чи існують між ними взаємозв'язок?

Час як категорія буття завжди привертала до себе увагу вчених (Галілей, Ньютон, Ейнштейн). Механічна ідея довготривалості і послідовності спиралася на уявлення Аристотеля про те, що час є число руху. Час – це певний проміжок між двома точками, який необхідно витрати у процесі руху. Час можна уявити у вигляді безперервної лінії процесів, які тривають, які поділені на окремі відрізки. У відомих «Апоріях» античного мислителя Зенона про Ахіллеса і черепаху виражена уява про час як процес, який має свою довготривалість і розмірність. Модель часу в малюнках, інтервалів, відрізків, моментів між довготривалістю, яка тече безперервно, яка має вектор руху від минулого через сучасне до майбутнього, є самою поширеною в культурах різних історичних епох.

У науці XIX ст. ці уявлення щодо сутності часу були доповнені. Завдяки теорії відносності Ейнштейна класична модель часу була суттєво змінена. Вона поставила час в залежність від швидкості: чим вище швидкість переміщення у просторі, тим повільніше йде час порівняно з іншою системою, яка рухається з іншою швидкістю. Це положення стосувалося у першу чергу фізичних об'єктів, але може бути поширено і на соціальну сферу. Нове розуміння часу змінило уявлення про його властивості. Виникли поняття багатомірності, зворотності, розгалуженості, можливості рухатися назад, взаємоперетворення причини і наслідку, подвоєння подій у часі, поняття суперпростору, «чорні дірки», асиметрії, запізнюючих і випереджаючих полів.

Оригінальну модель часу запропонував російський фізик М.Козирев. Він зробив припущення, що хід часу – це фізична величина, яка може бути джерелом механічного руху усіх тіл світу, у тому числі прихованою причиною неубиваючого свічення зірок у

Всесвіті. Час володіє не тільки геометричними властивостями, але воно утворює силове поле. Яке може впливати на фізичні системи і ставати активним учасником світоутворення. Цей висновок був визнаний крамольним і як такий, що не узгоджується з діалектичним матеріалізмом. Протягом багатьох років його гіпотеза була забута, але сьогодні до неї почали повертатися.

Безсумнівний інтерес мають ідеї В.Вернадського про те, що реальний час створюється рухом життя. Час плине у той бік, в який спрямований життєвий порив і творча еволюція, бо це є основною умовою існування Світу. Як зазначає В.Вернадський процес не може йти назад. Вивчення часу у живих системах висунуло на перше місце проблеми ритму процесів, росту, самосцілення і самовідновлення життя на сонові взаємодії і внутрішніх факторів.

Оригінальну гіпотезу про роль і сутність часу в культурно-історичному процесі висловив у 1920-ті роки російський дослідник В.Муравьов (1885-1932). За своїми поглядами він був наближений до ідей В.Вернадського, О.Чижевського, М.Федорова, К.Ціолковського. Він зближує історію Землі і Космосу. Культура – це частина Всесвіту, яка володіє космічною енергією. У світі відбуваються процеси втрати і розсіяння енергії. Але поряд з цим існують і рух до збирання і концентрації енергії. Саме ця організуюча властивість належить Культурі. Розум, якій втілений у творах культури і в діяльності людини, виражає цю загальну властивість, яка сприяє збереженню Всесвіту. Творчий акт людини одушевляє матеріальний світ, він володіє здатністю «запалювати» свідомість в різних містах світу, створювати індивідуальні силові центри концентрації енергії. Цей процес відбувається у часі і нагадує «кристалізацію насиченого розчину».

Всесвіт підвладний могутній інтелектуальній діяльності людства. Акумулятована енергія повідомляється оточуючому світу засобом символів, слів, числових знаків, мовою мистецтва і ремесел.

Людська активність у космічному балансі сил набуває часоутворююче значення, продовжуючи життя Всесвіту і Землі як її частини. Призначення людини у тому, щоб у процесі діяльності породжувати і накопичувати час, тим самим спасаючи світ від падіння у прірву, від незворотнього процесу вмирання.

Ідеальні цінності, твори, пам'ятки культури буквально заряджені енергією творчості. Це своєрідний конденсат енергії, який накопичений на Землі і який має вплив на Космос. Час – властивість тих речей і процесів, які володіють внутрішньою енергією і пристрастю, намаганням до гармонії і удосконаленню. Культурно-созидаюча активність, яка приводить світ від хаосу до гармонії, є одночасно і часоутворююча діяльність.

Часоутворення відбувається усюди, де відбувається активна творча діяльність. Це положення змінює уявлення про культуру як про «вторинну» сферу і надає їй значення активного фактора, який сприяє оновленню життя і творчого довголіття. Культура поступово долає випадковий, спонтанний час і відкриває простір для створення і проєктивної діяльності. Різні соціальні верстви і особистості заряджені неоднаковим творчим потенціалом і тому вносять різний внесок у процес накопичення енергії. Завоювання людиною простору розширює горизонти його можливостей, створює стимул для реалізації творчої енергії і оволодінням часу.

Нові підходи у вивченні властивостей часу відкриває синергетика, що отримала широке визнання і застосування як у природничих, так і в гуманітарних науках. Синергетика продуктивно використовує багато з положень з теорії вірогідності, інформаційно-кібернетичного підходу, структурного функціоналізму, взаємодії в режимі діалогу для обґрунтування принципів самоорганізації складних систем, до яких відноситься культура.

Синергетична методологія орієнтована на вивчення різноманітності тенденцій культурного розвитку, співвідношення традицій і

новаторства, Сходу і Заходу, Півночі і Півдня, багато полярності культурного світу.

До ідеї народження нового через хаос цікавить багатьох дослідників. Хаос – стан надзвичайно нестійкий і різноманітний. Він може бути обмеженим і довготривалим. Хаос – це відсутність системи і того співвідношення її елементів, які характеризували попередній порядок.

Проте хаос не може тривати вічно. У самому хаосі існує воля до його подолання, до встановлення відносного порядку, але іншого, ніж попереднього. Д.Ліхачов підкреслює, що без хаосу, який народжується, перехід до нової системи у будь-якій галузі культури здійснитися не може. Різноманітність і нестійкість хаосу роблять його зручним «будівельним матеріалом» для появи нових систем.

Хаос і система пов'язані одне з одним, бо означає перехід із одного стану в інше, кожне з яких не є абсолютом. Для переходу потрібен час. Люди стають реальними учасниками цієї драми переходу. Добре, що стан хаосу – явище тимчасове і не може бути вічним. У хаосі може переважати зло як добре, яке не здійснилося. Це переконливо показано Ф.Достоевським у «Братах Карамазових» і М.Булгаковим у «Майстрі і Маргариті». Особливість хаосу полягає також у тому. Що в ньому виникають одночасно декілька систем, які можуть змішуватися, нашаровуватися, існувати паралельно. Це робить хаос «збитковим», у ньому зароджуються різні стилі, альтернативні можливості. Культура Срібного віку позначена своєю різноманітністю, хаотичним нагромадженням різних напрямків, акметизму і футуризму, кубізму і супрематизму. Вони створювали надзвичайно строкату картину культури. Мистецтво знаходилося у постійному русі і зміні форм, при цьому пояснюючи російську дійсність, стимулюючи появу нової ідеології і нових цінностей. Усе це дозволяє зробити висновок про те, що хаос не такий страшний, як його уявляють у буденній свідомості. Старіння будь-якої системи

підтверджує значущість фактору часу, який дає імпульс для динамічного розвитку культури. Час визначає рамки і грані визрівання нового. Виконуючи функцію каталізатора і ферменту у перехідний період.

§2. Образи часу в історії культури

Уява про час, його значення і зміст неодноразово змінювалися в історії світової і вітчизняної культури. Античний філософ Платон запропонував два терміни для позначення часу: «еон» (грец.) – вічність, століття, божественний час; «хронос» (грец.) – земний час, який має тривалість і міру.

Еон у міфологічних уявленнях в епоху Римської імперії зображувався у вигляді старця з головою лева, з оскаленою пащею, з тілом яке обвите змією. Такий був образ вічного часу. Хронос, або Кронос, теж образ грецької міфології, а у римській міфології він відомий під іменем Сатурна. Ці боги персоніфікували час. Кронос зображувався у вигляді бородатого старця, який поїдає власних дітей, бо, згідно предсказанням, його власний син повинен був полишити його влади. В цій нескінченій боротьбі з часом проходить життя людини.

В античному мистецтві Кронос зображувався старцем з никнутим на голову покривалом і серпом у руці. В Олімпії і Афінах були популярні *кронії* – свята на честь бога часу, а в Римській імперії їх називали *сатурналіями*. Під час сатурналій зупинялися усі громадські справи, діти звільнялися від навчання, усі робили подарунки, панували веселощі. Багато з сатурналій увійшло у християнські святки.

В індійській міфології теж є божество, яке втілює образ часу, – Кала, якій складається із днів і ночей, місяців і періодів року. Які

поглинають у своїй безкінечному перебігу людські істоти. Обертання колеса символізує творення, збереження і знищення світу.

В китайській міфології існує видатне божество часу Тай–Суй. На честь нього здійснюються жертвоприношення перед початком усіх значних робіт. На старовинних гравюрах Тай-Суй зображувався з сокирою і кубком або копцем і дзвониками, які ловлять душі.

В християнських теологічних вченнях єдність минулого, дійсного і майбутнього представлено в ідеї Трійці. Бог, сутність якого єдина, але буття представлене у трьох іпостасях. Єдність і рівність втілені А.Рубльовим в іконі «Трійця», визнаному шедеврї світової культури. Християнство вносить нові виміри в історичний час європейської культури. Християнське віровчення відмінне від природної міфології, бо дає нове розуміння руху людської історії. Ветхий і Новий Завети, божественний початок утворення світу і людини, пришестя і воскресіння Ісуса Христа – такі головні події біблейської історії. Біблейський час визначається лінійним вектором від початку до кінця», – від утворення світу до апокаліпсису і Страшному суду. Зв'язок часу набуває фінального змісту і супроводжується сподіванням на іскупление гріхів і покаяння. Біблейська історія знайшла чудове відбиття у мистецтві.

Регулярність, ритмічність, повторюваність плинності часу впливали на традиційний характер поведінки, регламентували початок і закінчення сезонних робіт, обіг буднів і свят, укладання шлюбів, реєстрацію народження і смерті, підкорення суворим ритуалам і обрядовості. Сакральний час насичений священними подіями, його неможна перенести «на другий строк», бо це накличе гнів богів, викличе небезпеку, яка може мати рокові наслідки для наступного життя.

Священні місця – храми, каплички, цвинтарі, місця ритуальних подій, пам'ятники – знаходяться під особливою охороною і

покровительством церковної і світської влади. В цих місцях час зливається з вічністю.

Минуле слугувало «дзеркалом» майбутнього, воно визначало усі події, які виникнуть в житті людини. Міфи, легенди, сказання, життя святих, генеалогія предків були своєрідними системами відліку часу. Минуле, сучасне і майбутнє не були поділені чіткою гранню, були прозорі для опанування і розуміння, розташовувалися на одній площині історичного часу. Воно визначалося рухом небесних світил, довжиною шляху до поселення або берега моря. Усі ці дані зберігалися у пам'яті, передавалися наступним поколінням. Архаїчна свідомість підкорювалася циклічному часу, які спостерігаються в усіх природних явищах. Періодична зміна восходу і заходу, тривалість сезонних періодів року, ріст, визрівання і увядання в природі, народження і смерть людини – усе це мало певну тривалість, неминуче здійснювалося, повторювалося у визначеному ритмі і темпі. Тому цикл руху у часі існує в усіх стародавніх цивілізаціях. Часто циклічний характер історії пов'язували з періодами сонячної активності, рухом Луни і Юпітера.

Архаїчне уявлення про час складає «нижній» шар народної свідомості. Цей реліктовий шар утворює фундамент усіх наступних понять про час. Більше того, він не тільки не зникає як такий, що застарів, але у тому чи іншому вигляді присутній у свідомості людини на усіх етапах історії. Лінійний і циклічний час не протиставлені, а взаємно доповнюють одне одного. До цих пір використовуються прикмети, приказки, образи «стріли часу», «колеса Фортуни», двохтактної моделі «уходу-повернення».

Не дивлячись на довготривалу історію пізнання властивостей часу, він усе ще залишається загадковим. Він діє невмолимо і вимагає від людини особливої уваги.

У 1905 р. російський письменник А.Белий підмітив 12-літній цикл російської історії ХХ ст., відмітивши значення «року Змії», передбачивши значні події 1917, 1929, 1941, 1953 рр.

Економіст Д.Кондратьєв виявив «довгі хвилі», або цикли історії довжиною приблизно у 50 років.

Циклічний характер світової історії був підмічений багатьма культурологами. Поняття циклу використовували італійський філософ Д.Віко, М.Данилевський, історик А.Тойнбі, соціолог П.Сорокін і ін.

Цікавий розрахунок циклів творчої активності людини надав російський дослідник О.Жабін, Розглянувши 11 842 біографії видатних людей від античності до сучасності, він виявив, що через кожні 15 років настає період максимальної активності. В 15,30,45,60,74 років відбувається творчий злет людини, оновлення її замислів. У 75 років творча активність була властива Й.Гете, Л. да Вінчі, Л.Толстому, Ч.Чапліну. Надзвичайно оптимістична перспектива для підтримки творчого довголіття.

Людина освоює час і неоднаково відноситься до нього на різних життєвих етапах. У молодості час вважається нескінченною дистанцією, де потрібно багато чого зробити. В старості «часи йдуть швидше», пробігають не тільки тижні, але і роки. В різних історичних умовах людина здатна «випереджати» час, стаючи незрозумілим для своїх сучасників, і отримувати визнання у майбутніх поколіннях.

Але можлива і інша ситуація – відставання від ходу часу, консервація свідомості і поведінки, втрата почуття реальності. У політиці час використовувався для обґрунтування ідеї про можливість прискорення, руху на підвищеній швидкості з метою дострокового виконання намічених планів.

Вільне поводження з часом спостерігається і сьогодні, у практиці поєднання і переносу свят, зменшення строку служби «рік – за

два», зміни часових поясів, переходу на сезонний час. Індивідуальне сприйняття часу пов'язано з ритмом суспільства.

Суб'єктивне сприйняття часу може не відповідати його реальній ході. При великому емоційному навантаженні, надзвичайній зосередженості, концентрації уваги відчуття часу загострюється. Французький філософ і соціолог Ж. (Георгій Данілович) Гурвіч запропонував вісім станів часу у сучасному суспільстві: тривале, обманчове, нестійке, циклічне, уповільнений, перемінний, таке, випереджальний, взривний. Культури змагаються між собою за вибір відповідного типу часу. Окрім того, існують макро- і мікроструктури часу, і одна і та ж людина може жити в різних часових вимірах, переходячи із однієї системи в іншу.

За усіх обставинах час є важливим ресурсом розвитку суспільства і людини.

§3. Спадковість поколінь як діалог культур

Спадковість культури – закономірність історичного розвитку. Кожне покоління має свої особливі цінності і духовний облік, життєвий досвід і своє ставлення до подій епохи. Таким чином можна констатувати. Що культура реалізується в динамічній і послідовній зміні поколінь. Кожне покоління засвоює досягнутий рівень розвитку і на цій основі стає ініціатором перетворень, які сприяють просуванню вперед.

Ці дві сторони взаємозв'язку поколінь – засвоєння культурного спадку та новаторство – утворюють основу історичного розвитку культури. Трансляція культури є загальним законом, який визначає єдність людства.

Багато дослідників присвятили свої праці проблемі ролі поколінь в історії культури. В зарубіжній соціології і культурології

проблеми поколінь розглядали С.Айзенштадт, К.Девіс, М.Вебер, М.Мід, К.Маннгейм, К.Кеністон, Х.Ортега-і-Гассет, А.Тойнбі, Л.Фойєр, З.Фрейд, Ч.Рейч, Т.Роззак і ін. Зміна поколінь створює безперервність історії культури, сприяє передачі культурного спадку і стимулює подальші зміни.

Проте в реальному житті дія цього закону має дуже широкий діапазон, проявляється у багато чисельних варіаціях, супроводжується драмами і конфліктами.

А.Тойнбі розмірковуючи про долю поколінь, відмічав, що кожне покоління, подібно кармі, тягне на собі усе те, що було створено попередниками. Жодне з поколінь не починає життя в умовах повної свободи, але починає як узнік минулого. На щастя цей узнік не безпомічний, він має силу зламати рутину спадкових звичок.

В різні історичні епохи змінювався обсяг і зміст культурного спадку, засоби і механізми його передачі наступним поколінням. У досвіді минулих поколінь були не тільки досягнення, але і блукання, помилки, прорахунки. Ідеологічна обмеженість і соціальна тенденційність сприяли появі «білих плям», втрачених текстів культури і досягнень діяльності відомих особистостей. У свідомості наступних поколінь виникає жаль щодо втраченого, бажання відродити забуті імена, згадати про новаторські ідеї, переглянути ставлення до культурного спадку. Але це повернення відбувається на іншому вітку історії, в інших соціальних і культурних мовах.

Проблема взаємовідносин поколінь приваблювала увагу політичних діячів, письменників, таких як: О.Герцена, П.Сорокіна І.Тургенєва.

У 70-ті роки ХХ ст. в СРСР проблему поколінь досліджували соціологи І.Бестужєва-Лада, І.Кон, І.Льїнський, В.Лісовський, Л.Коган, М. Тітма, В.Шубкін, О.Шендрік. В.Чупров.

Ці дослідження містили наукову інформацію щодо змін в ціннісних орієнтаціях молодого покоління і тим самим прогнозували

неминучість глибоких соціальних і культурних змін в суспільстві. Прогнози підтверджували ідею німецького соціолога К.Маннгейма про те, що феномен поколінь є одним із головних факторів, які сприяють зародженню динаміки історичного розвитку. Іспанський філософ і культуролог Х.Ортега-і-Гассет відмічав, що зміна поколінь створює «пульсацію» в історії суспільства, визначаючи кордони з'єднання традицій і новаторства. Вікові групи виконують інтегративну функцію, об'єднуючи однолітків на основі спільного ставлення до цінностей. Кожне покоління «встає на плечі» попереднього формується ним, але потім вносить свій внесок у розвиток суспільства і культури.

Характер спадковості культури відбивається у духовному обліку поколінь. В історії відомі покоління «бурі і натиску», «втраченого покоління», «покоління надій». Ці символічні назви відбивають їх роль в історії культури.

Спадковість і взаємодія поколінь слід розглядати в усякому разі у двох аспектах: вертикальному і горизонтальному. *Вертикальний* підхід дозволяє скласти загальну картину передачі культурного спадку. Уявити його обсяг, долю винаходів і втрат, продовження реформ, які розпочаті попередніми поколіннями або їх критику.

Цікавий розрахунок прискорення темпів історичного розвитку і збільшення обсягу інформації в діяльності поколінь запропонував американський соціолог А.Тоффлер. Якщо останні 50 тисяч років існування людини поділити на середній строк людського життя приблизно у 62 роки, то завжди в історії було біля 800 таких випадків. Із них 650 чоловік провів у печерах. Тільки в останніх 70 строків завдяки писемності стало можливим ефективне спілкування поколінь. За останні 6 строків більшість людей пізнало друковане слово. За 4 строки людина навчилася більш чи менш точно вимірювати час. За 2 останніх строку з'явився той, хто використовував електричний мотор.

Як відмічає А.Тофлер, що визначна кількість матеріальних благ, якими ми користуємося сьогодні, були створені за останній, восьми-сотий, строк життя. Можливо, наведені розрахунки умовні. Але вони достатньо образно відтворюють динамізм історичної спадковості культури, колосальний обсяг культурного спадку, накопиченого людством, співставлення традицій і новаторства.

Горизонтальний аспект дозволяє вивчити покоління, які живуть одночасно. Особливістю сучасності є прискорений темп змін, коли минулий досвід зберігається як пам'ять, але втрачає своє значення для практичного життя молодого покоління. Молоді сприймають світ інакше, живуть іншими цінностями і цілями. «Часові зрушення», які виникли, змінили роль і характер взаємодії поколінь.

Відносини між поколіннями можуть проявлятися по різному в різних сферах життя, у визначенні мети і цінностей, симпатіях до політичних лідерів і діячів культури, в оцінці подій і технічних досягнень, у подорожаних до модних еталонів і смаків.

В умовах земної цивілізації п'ять поколінь, які живуть одночасно, на жаль, є пределом.

Усі ці особливості і тенденції впливають на характер спадковості поколінь. Генеалогічне покоління вказує на походження сім'ї від загального предка. *Генеалогія* – одна з важливих галузей історичного джерелознавства. Вона вивчає родинні зв'язки поколінь, їх цінності і образ життя, правові і етичні норми у відносинах між поколіннями. Знання історії сім'ї – духовна основа спадковості поколінь і бережливого ставлення до культурного спадку.

Історичне покоління – період часу, на протязі якого живе і активно діє дане покоління, стаючи сучасником подій епохи, які вплинули на його духовний облік. Іноді йому надають символічне значення, називаючи поколінням «шестидесятників», «поколінням перебудови і ринкових реформ».

В умовах економічних реформ все частіше говорять про середній клас, «бізнес-покоління», яке активно проявляє себе у підприємницькій і комерційній діяльності. До них втягнуте не усе покоління, але воно впливає на характер цінностей і стиль життя який формується.

Як відмічає соціолог І.Кон покоління в цьому розумінні не стільки якісна визначеність. Чим значуща історична подія, тим довше його історичний вплив, тим ширше хронологічні рамки його впливу.

Старше покоління може втягувати в орбіту свого тяжіння декілька поколінь, у тому числі молодь, створюючи стійку традицію ставлення до історичних подій та духовним цінностям свого часу, викликаючи емоційну співучасть в взаємне розуміння.

Такі відносини складаються між поколіннями в умовах відносної стабільності суспільства. Але динаміка змін викликає як правило, у нового покоління критичне ставлення до попереднього періоду, вимагаючи відмови від мети і цінностей старшого покоління, оголошуючи їх хибними. Так було під час протистояння Червоного і Білого руху в революції, в період студентських хвилювань «нових лівих» на Заході наприкінці 60-х років ХХ ст., рух субкультур серед молоді.

§4. «Батьки і діти»: спектр відносин між поколіннями

Відносини між поколіннями проявляються в широкому діапазоні значень. Поряд із співпадінням в основних позиціях можуть бути суттєві різниці у смаках, інтересах і поглядах. Єдність не означає тотожності. Нові умови створюють нове життя, яке не схоже на попереднє. Цілком природно, що виникають різні ціннісні орієнтири, мета і мовити поведінки.

Багатоманітність відтінків у відносинах між поколіннями можна досліджувати за наступними напрямками.

1. *Соціальний аспект* визначає становище поколінь в суспільстві, ставлення до них системи державної влади.

2. *Економічний аспект* характеризує рівень зайнятості поколінь в різних сферах трудової діяльності, можливості професійного просування і кар'єри, рівень прибутку.

3. *Політичний аспект* характеризує відносини між поколіннями в системі влади, рівень політичної активності, участь в партіях і рухах, виборах і референдумах.

4. *Культурний аспект* визначає різницю в рівні освіти старшого і молодого покоління, ставлення до культурного спадку, зміні естетичного смаку і художніх перевагах, моральних норм і культурі поведінки, характеру світогляду і релігійності. Уміння користуватися Інтернетом і комп'ютером значно розширили діапазон інтелектуальних ресурсів молодого покоління.

5. *Побутовий аспект* відбиває різницю в життєвих обставинах поколінь. Життя вносить корективи в уявлення щодо побутової культури, і молоді люди мають більш високі стандарти споживання і побутового комфорту.

6. *Соціально-психологічний аспект* характеризує відносини між поколіннями у процесі спілкування, у повсякденному житті. Дуже велике значення має культура взаємовідносин між поколіннями.

7. Етнічний аспект відносин між поколіннями загострився в останні роки. Важливо відмітити, що покоління відповідальні перед історією за обережне ставлення до культурної спадщини народів, за збереження самобутності і національної своєрідності культур. В цьому полягає духовна вихованість людини.

Д.Лихачов зазначав, що одним із важливих свідочтв прогресу культури є розвиток розуміння культурних цінностей минулого і інших національностей, уміння їх зберігати, накопичувати, сприймати їх естетичну цінність. Уся історія розвитку людської культури – історія не тільки творення нового, але і виявлення старих

культурних цінностей. І цей роз виток розуміння інших культур зливається з історією гуманізму.

Вищезазначені аспекти взаємовідносин поколінь виділені достатньо умовно. Вони лише окреслюють загальні контури проблеми трансляції культури. У реальному житті ці аспекти переплетені між собою. Покоління неминуче відрізняються одне від одного, інакше не було б розвитку і історія зупинилася. Спадковість створює безперервність історії культури, сприяє накопиченню досягнень і цінностей і їх засвоєння кожним новим поколінням.

В суспільстві з достатньо стабільною структурою і повільним темпом змін успіх виховання оцінювався в залежності від того, наскільки старшим вдавалося передати дітям накопиченні знання, уміння і навички. Подібна модель культури характерна не тільки для далекого минулого, але типова для періодів стагнації, уповільненого темпу розвитку, для ізольованих регіонів, замкнутих етнічних груп. Цей тип культурної спадковості ґрунтовно дослідив американський антрополог М.Мід.

Спадковість поколінь є основою історичного розвитку людини і культури, тому усі суспільні і особисті зусилля повинні бути спрямовані на взаєморозуміння і діалог.

Перспектива переходу до відкритого суспільства широко обговорюється фахівцями, висловлюються різні точки зору. Ще потрібно ґрунтовно визначити його основні контури, проаналізувати позитивні і негативні риси. К.Поппер визначав, що майбутнє – це зовсім не продовження і не екстраполяція минулого. Воно ще не існує, але саме ця обставина накладає на нас величезну відповідальність, бо ми можемо впливати на майбутнє, можемо докласти усі зусилля, щоб зробити його кращим. Для цього потрібно використати усе, чому навчилися у минулому. Дана думка К. Поппера здається особливо важливою і принциповою, бо визначає стратегію адаптації людини до соціальної напруги, яка супроводжує «цивілізаційні зрушення».

Прискорення змін і впровадження нового суттєво впливає на психологічний стан і самопочуття людини. Підвищена мобільність збільшує число людських контактів, робить їх більш поверховими, викликає відчуття самотності, стресу і депресії.

Фрагментація суспільства тягне за собою розпад єдиної структури цінностей. Проте в умовах швидкого темпу модернізації суспільства і розвитку ринкових відносин у свідомості відбуваються суттєві зміни. Особливі претензії слід пред'явити тим ЗМІ, які спеціально тиражують на значному культурному просторі. Майже зникли передачі, які підтримують тонус і енергетику високої духовності. Ескалація інтелектуальної і моральної дистрофії може привести до значних втрат в духовному обліку людини.

РОЗДІЛ 6. ІСТОРИЧНА ПЕРСОНОЛОГІЯ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

§1. Особистість в історії культури

Культурологія взаємодіє з психологією і культурною антропологією, проявляючи інтерес до людини в контексті історії, до її творчої долі і повсякденного життя, до ставлення к подіям і настроям епохи.

Дослідження подібного роду знаходяться на перетині різних наук: історії і етнографії, літературознавства і мистецтвознавства, філософії і педагогіки. Особливе значення мають науки, які безпосередньо пов'язані з вивченням особистості: історична психологія творчості, філософська і соціальна антропологія, соціальна культура і соціологія особистості. Сфера гуманітарних наук у тому чи іншому ступені орієнтовані на дослідження особистості і часу, особистості і культури.

Ця властивість культурних явищ як об'єкту гуманітарних наук і теоретичної рефлексії було названо соціологом Ф. Знанецьким «людським коефіцієнтом». Він підкреслює органічний взаємозв'язок культури і особистості, роль антропологічного фактору в гуманітарних науках.

Особистість діяча культури, доля і драма життя, мотиви творчості, внутрішні діалоги із самим собою, злети визнання і біль відчуження, самотність і розчарування, фінансові труднощі і життєві випробування, життєстійкість і сила духу – усе це утворює унікальний малюнок людської індивідуальності, настільки важливий для розуміння культури.

Вульгарний соціологізм проявлявся в намаганні ототожнювати особистість і історичні події епохи, сучасником яких вона була.

Духовна творчість наділялася функцією «ілюстрації» подій, які прояснюють їх значення. Проте творча особистість не є «дзеркалом» подій свого часу, її погляди можуть співпадати з переважаючими оцінками і настроями, але можуть бути і протилежними.

Автономність особистості, її свобода і незалежність є важливою умовою творчості. Протягом життя людина проходить складний шлях, і тому дуже непросто проникнути досліднику у духовний стан життєвих етапів, різних відповідно до творчих досягнень та душевної напруги.

І тут дослідника чатує спокуса схематизму, коли перевага надається якійсь одній лінії життя, а усі інші відсікаються як другорядні.

Усі ці роздуми щодо схематизму і однобокості важливі для того, щоб ще раз підкреслити складність поєднання творчості і повсякденного життя людини. Але без цього історія втрачає той реальний контур, який необхідний для розуміння явищ культури.

§2. Біографія як «археологія знання»

Цікавість до історії ідей, творів, відкриттів органічно пов'язана з історією особистості вченого, діяча культури. Проникнення у творчу лабораторію, відтворення стилю і образу життя, виявлення кола спілкування заняття таке ж захоплююче, як і вивчення результатів творчої діяльності.

Тільки в такому випадку у центрі уваги дослідника знаходиться особистість у всій своїй своєрідності, її зв'язків і відносин. Можемо сподіватися, що такий підхід значно розширить горизонти культурологічного аналізу.

Реконструкція життя особистості – своєрідна праця відтворення минулого. Російський дослідник Ю. Лотман називає працю відносно реконструкції життя особистості «археологією культури». Біограф

відтворює малюнок життя, яке пішло у вічність, і зберігає його для нащадків. Біограф як археолог культури, намагається максимально наблизитися до дійсного життя, щоб виявити той внутрішній світ, який був властивий людині. Тому дуже важливе поєднання ретельного аналізу і інтуїції, уявлення і співтворчості у біографічній реконструкції.

Французький філософ Г.Башляр назвав цей напрямок історичного дослідження «палеонтологією зниклого духу». Подібне дослідження не передбачає аналізу творчості і не нагадує звичайної біографічної довідки у вигляді перерахування основних дат і подій, таких звичних в науковій і популярній літературі. Це більше схоже на «біографію душі», відтворення пошуків і тревог, визнання і прихованих душевних травм, блукань і розчарувань, філософської мудрості і життєвої непрактичності.

На думку російської дослідниці С.Іконнікової і інших дослідників, звернення до проблеми особистості в історії культури сприятиме розробці особливого розділу в культурології, який може бути названим історичною персонологією.

Історична персонологія є частиною історичної культурології, але її предметне поле визначається дослідженням особистості і культури. Особливостями індивідуальності, створенням філософської біографії вченого, художника. Вона використовує біографічний метод для реконструкції життя особистості.

Особливе місце має «біографіка» як галузь історичного знання. Вона досліджує онтологію біографії, її історичну еволюцію. Основні поняття і процедуру життєвого опису, структуру комунікації, ступінь достовірності фактів, межі реконструкції світу особистості, значення семіотики поведінки, можливості розуміння індивідуальності.

Російський дослідник О.Валевський виділяє наступні розділи біографії: дослідження феноменологічної структури знання про індивідуальність; вказівка щодо можливостей і компетенції цього

знання; основні поняття і процедури біографічної реконструкції; шляхи і засоби отримання достовірного знання; визначення особливостей герменевтичних ситуацій, які формують біографічний досвід.

Не дивлячись на те що біографічний жанр досить популярний для дослідника виникає чимало теоретичних питань щодо ідентичності біографічних фактів, специфіки біографічної традиції письма, співвідношення достовірності і домислу, науковості і художності.

Біографічний жанр в історії світової, і особливо європейської, культури має давню традицію. Біографія як текст виникає на ґрунті писемності, але цьому передує так звана «протобіографія» у вигляді усних переказів про життя богів і героїв, легенд і переказів. Цей первісний шар постійно відтворюється в історії культури і навіть може сприйматися як ідеальна модель життєвого опису.

В античній культурі стали класикою «Порівняльні життєописи» Плутарха. Дослідники вважають, що уперше термін «біографія» був даний у передмові до перекладу цього твору у XVII ст. Дж. Драйденом. Прийнято вважати, що біографія означає відтворення історії життя людини, яким він був в дійсності.

Середньовіччя збагатило цей жанр, створюючи житія святих, літописи, сповіді. У Новий час стають популярними історичні романи, щоденники, діалоги у листах.

У XX ст. відбувається небувала раніше «навала» біографічної літератури: енциклопедії, довідники, хроніки, словники «Хто є хто», автобіографії, мемуари, які користуються широким попитом.

Відомі письменники, такі як: С.Цвейг, А.Моруа, Ю.Тинянов, В.Вересаєв звертаються до біографічного жанру. Психоаналітичні есе пропонують пояснення витоків і мотивів творчості, досліджуючи приховані переживання особистості.

У 1990-ті роки були видані мемуари, автобіографії і спомини діячів Срібного століття, таких як: О.Бердяєва, М.Берберової, О.Вертинського, З.Гіппіус, М.Добужинського, Н.Ільїної, М.Кшесинської,

І.Одоєвцевої, Ф.Шаляпіна і ін. Вони донесли до нас трагізм долі вигнанців, їх відданість російській культурі, життєві драми і духовний облік. Дослідникам ще потрібно освоїти цей надзвичайно цікавий спадок.

Особливе місце в духовній культурі займають листи, щоденники, спомини. Епістолярний спадок багатьох діячів культури багатотомний, листування ґрунтовне. Листи, записні книжки, щоденники інколи називають «другою літературою», яка необхідна для більш ґрунтовного розуміння життя і творчості, особистих контактів і взаємовідносин. Вони вносять яскравість у загальну картину життєвого опису, в них оживають люди і епохи, виникає відчуття ритму часу. Такий духовний спадок неоцінений. Він спасає життя, яке пішло у минуле, від забуття, зберігає його для наступних поколінь. В них відбилосся намагання представити своє життя в минулому і дійсному, висловити ставлення до подій, які відбувалися.

Зацікавленість до життєвого опису визначає необхідність теоретичного підходу до використання біографічного методу. Вульгарний соціологізм вимагав висвітлення етапів трудової діяльності, політичних поглядів. Біографії часто перетворювалися у легенду, де аналіз життя підмінювався міфом. Одні факти усувалися у тінь, інші отримували завищену оцінку. Біографи канонізували особистість. Іншою крайністю біографічного жанру було занадто захоплення побутовими дрібницями, коли вони набували самодостатньої цінності, витісняючи інтерес до творчості. Ідеологічні рамки завжди приводять до створення міфів, які нічого спільного не мають з реальним життям. Так виникали багато чисельні варіанти «псевдобіографій», які неодноразово переписуються відповідно до замовника і ідеологічних вимог.

Усе це сприяло поширенню скептичного ставлення до біографічного жанру як до придуманої історії життя. Біографія автора – це «слід на піску», як писав М.Фуко. Тому даремні зусилля біографа

намагатися зафіксувати життя людини. Реальним є лише продукти творчості, їх і потрібно вивчати. Ще більш категорично висловився Р.Барт, констатує «смерть автора», життя якого не тільки банальне і полишене значних подій. Але і повністю відсторонене від його творчості. Звернення до опису життєвих колізій лише віддаляє від розуміння творчості. О.Гулига, автор філософської біографії І.Канта, писав, що його зовнішнє життя протікало розмірено і одно образно, що не скажеш про життя внутрішнє, про життя його душі. Його думка жила напружено і драматично; у Канта немає іншої біографії, окрім історії його вчення; що самі хвилюючі події в ній це думки. Виходячи з цього визнання біограф повинен повністю зосередитись лише на викладанні філософського вчення Канта. Але це б означало розрив між особистістю і творчістю. Автор зумів за повсякденним життям знайти джерело внутрішніх переживань і роздумів філософа, в цьому і полягає достоїнство його книги.

Важкість біографічного дослідження полягає також в необхідності відновлення історичної справедливості, руйнуванні вигаданих звинувачень, критиці легенд і міфів, схематичних спрощень, модернізації. Ситуації подібного роду неодноразово виникали в історії культури.

Дослідник Е.Соловйов, розглядаючи біографічний аналіз як вид історичного філософського дослідження, надав типологію різних життєвих описів:

- по-перше, розгляд життя мислителя як лабораторії думки. Усі події і риси характеру розглядаються як такі, що доповнюють його вчення.

- по-друге, в опису життя пріоритет надається реалізації головної справи, боротьбі за суспільне визнання нової світоглядної концепції.

-по-третє, біографія цікава як перше соціально значуще і прижиттєве втілення ідеї на практиці, яке викликає почуття гордості і задоволення.

-в-четвертих, у фокусі уваги виявляється той синтез різних форм духовної діяльності, який характеризує унікальність творчості [87-88].

У центрі уваги біографа опиняється соціальна і культурна ситуація, в якій розкривається життя людини. Біографічні дослідження ХХ століття знаходилися під сильним впливом герменевтики і психоаналізу. Історичні обставини являються своєрідною «життєвою декорацією», на фоні якої діє особистість. Для біографа важливо зрозуміти, як складається індивідуальність, і дати можливе тлумачення самореалізації у творчості.

У психоаналітичній концепції особливе значення надається самоаналізу, комплексам, травмам, які змінюють мотивацію вчинків. Аномалії стають джерелом творчості, і біограф покликаний розкрити їх внутрішній зміст. Такі начерки З.Фрейда відносно Л. да Вінчі, Е.Еріксона про М.Лютера і М.Ганді. Було неправильним обмежити біографічний аналіз лише одним підходом, відкидаючи інші як обмежені. Кожний підхід робить свій внесок в розуміння складного і таємничого світу творчої індивідуальності.

Портретна галерея діячів культури є необхідним доповненням і важливою частиною духовного життя суспільства.

Усі творчі праці народжуються в глибині особистого буття, залежать від емоційного і інтелектуального стану людини. Саме тому при аналізі творчості широко використовується поняття «проєцирована біографія», коли твори буквально насичені особистими враженнями, подіями, зустрічами письменника. Такий пошук здійснив Б.Носик, автор книги «Світ і дар Набокова». Проникнення в глибини творчості дуже цікаве явище, бо біограф стає невимушеним свідком і співучасником життя автора, вступає з ним в діалог.

Лауреат Нобелівської премії по літературі, відомий політичний діяч У.Черчилль, автор надзвичайно тонких і точних психологічних портретів «Видатні сучасники», надавав особливого значення особистості в історії. Талант здатний дати імпульс розвитку культури, змінити характер цінностей суспільства, здійснити поворот у ставленні до людей і подій. Особистість – фермент культури. Завдяки якому відбуваються позитивні або негативні процеси. У цьому розумінні особистість – «великий негатив», провокатор історії.

Біографічні дослідження дають можливість на основі життєвих фактів, поступків, рис характеру показати «обличчя Зла», викликати до нього негативне ставлення.

Жанр автобіографії безпосередньо і найбільш повно виражає індивідуальність, бо в ній головну роль відіграє сам автор. Тут важливо не тільки перерахувати в хронологічному порядку основні і другорядні події власного життя, але і побачити себе у дзеркалі, в якому відбиті зображення інших людей, розкрити глибинний зміст своїх вчинків і проаналізувати їх наслідки.

Автобіографія – цінний досвід самопізнання. Проте важливо мати на увазі, що в цьому жанрі людина може бути відвертою лише до певної межі, до того ж планку дозволеної щирості вона встановлює сама. Слід відмітити, що таке і реальне життя особистості. Тому автобіографія як історичний документ визнається фахівцями з певними обмовками, бо в ній автор припускає неточності. Тим не менш саме автобіографія максимально наближає нас до духовного світу особистості, його унікальності і неповторності.

Автор трьохтомної «Історії автобіографії» німецький вчений Г.Міш вважає, що цей жанр літературної творчості доводить до нас дійсне «поетичне натхнення» того хто пише і тому повинен сприйматися з благоговінням, яке виключає критику.

У певному сенсі біографи повинні відповідати тому, як людина уявляє своє життя.

Філософ М.Бердяєв у своїй книзі «Самопізнання. Досвід філософської автобіографії», відтворює історію духу і самопізнання. В ній спомини про події і людей чергуються з філософськими роздумами про активність пам'яті, яка піднімає з небуття світлі і темні періоди життя. Таємниця особистості, її неповторності, нікому не зрозуміла до кінця. Особистість людська більш утаємничена, ніж світ. Вона і є цілий світ. Він відзначає, що людина – мікрокосм і втілює в собі все.

Саме тому дослід самопізнання в автобіографії неоцінимий, бо ніхто інший не в змозі описати історію власного життя з усіма злетами і падіннями, визнання і розчаруванням.

Філософська автобіографія вносить неоціненний внесок у розвиток теорії особистості, створюючи уявлення про механізми дії пам'яті, процесах відтворення і забуття минулого, пошуку змісту життя і творчості. Безсумнівний інтерес мають роздуми щодо екзистенціальний стан людини: про свободу і бунтарство, самотність і спілкування, впевненість і сумніви, часу і вічності, любові і еросу. Біографія завжди виражає світосприйняття, впорядкування власного досвіду і його уявлення читачу. В ній утверджується ідея особистої автономії в історії культури, правомірність індивідуального почерку в опису і сприйнятті явищ і подій особистої і суспільного життя.

РОЗДІЛ 7. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПРИНЦИПИ ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ВЗАЄМОВПЛИВІВ КУЛЬТУР ЗАХОДУ І СХОДУ

§1. Природне середовище та еволюція людської культури

Польський поет С. Баранчак зазначає, що, як правило, між досвідом людського співтовариства та індивідуальною свідомістю існує проміжна ланка, якийсь посередник, який називається культурою. Якби не цей посередник, зовнішній світ фактів та внутрішній світ слів, почуттів і думок нагадували б двох співрозмовників, які розмовляють на різних мовах. Саме культура дозволяє встановити контакт між ними, вона служить перекладачем, який допомагає зрозуміти, що нам говорить реальність та про що вона нас питає, – одночасно допомагає нам самим сформулювати свої питання на зрозумілій мові символів.

Існує багато різних тлумачень поняття «культура». У самому широкому розумінні під культурою розуміють усе, що створено людьми у процесі розумової і фізичної праці для задоволення їх різноманітних матеріальних та духовних потреб. Таким чином, культура може бути протиставлена «натурі», тобто природі, яка існує у світі незалежно від людини.

Іншими словами, у тварин – предків людини – не було культури, культура проявляється у матеріальних результатах діяльності людей, у їх поведінці і діях, і відбивається в їх суспільній свідомості. Проте при вивченні будь-якого явища необхідно розглядати його з точки зору того, як це відоме явище в історії виникло, які головні етапи у своєму розвитку проходило, і в результаті дивитися, чим воно стало тепер.

Історія людства нерозривно пов'язана з історією природи. Предки людини стали ланкою природної еволюції життя на Землі. В її основні була формуюча дія природного відбору, яка включає мутацію, схрещування та ізоляцію популяцій. Біологічні закони впливали і на розвиток людини, суспільства в цілому, особливо на ранніх етапах антропогенезу. Під впливом соціальних законів вони набували з часом усе більш специфічного характеру, але, з іншого боку, і самі нерідко впливали на розвиток соціальних процесів.

Таким чином, історична реконструкція генезису культури становить складну проблему первісної історії. За відсутності будь-яких прямих паралелей судити про нього часто доводиться на підставі непрямих даних. Це, з одного боку, деякі факти антропології і археології, а також ті факти етнографії, які з більшою чи меншою вірогідністю можуть розглядатися як пережитки найдавнішого стану людини, з другого – наші дані про стадії взаємовідносин у мавп і інших тварин, основи екології і теорії еволюції. Тому зроблені далі висновки мають попередній характер і повинні розглядатися як робоча гіпотеза.

На якийсь період внаслідок катаклізмів в окремих місцях земної кулі процес еволюції міг прискоритися. Одним з головних елементів в еволюції людини стало поступове залучення її до праці. Традиції, що були вироблені на даному етапі розвитку у процесі взаємодії з даним середовищем, і відповідні їм частини «картини» у структурі мозку передавалися в ході навчання молодшим поколінням і закріпилися у їх свідомості в процесі повсякденної діяльності: дотримання традицій задовольняло усі їх потреби. Тому традиції були тим сильніші, чим довше жила група у даних умовах. І поступово дії людини зводилися до автоматичного бездумного дотримання правил, передбачених у даному суспільстві, до підкорення молодших старшим поколінням як знавцям і охоронцям традицій.

Із зростанням населення експлуатація природи поступово більш чи менш рівномірно поширювалася у такому ж вигляді по «своїй» території. Людям у тому випадку не було необхідності розвивати продуктивні сили і змінювати свій спосіб життя. Коли ж уся територія була освоєна, подальше зростання кількості населення збільшувало «тиск» на природу. Необхідний продукт не встигав відновлюватися, наставала локальна демографічно-екологічна криза. Вона підривала авторитет традицій, беззаперечне підкорення їм не гарантувало суспільству «нормального життя». Але це розуміла в основному тільки молодь, тільки вона йшла за «єретиками» – «новаторами», прообразами майбутніх «культурних героїв» фольклору. «Новатори» могли запропонувати нові методи господарювання, нові засоби виробництва, новий вид ресурсів. Нову, більш удосконалену систему організації виробництва і т. ін. Проте така «новизна» стосувалася частіше всього лише життєво необхідного. Та частина культури, котра не відносилась безпосередньо до економіки, часто залишалася майже без змін, тому що була «нейтральною» до актів матеріального світу, тобто не стала алогічною по відношенню до нього.

Авторитет новаторів був надзвичайно високим. Для збереження авторитету влади цілком достатньо було дотримуватися лише «заповітів» обожнюваних пращурів – («культ пращурів»). Так народжувалася релігія як догматична система поглядів, освячена авторитетом багатьох поколінь «божественних» прабатьків. І все повторювалося до нової кризи. «Нейтральна» ж до фактів матеріального світу частина культури дуже часто перероджувалася у «духовні потреби». Цьому сприяли цивілізації тільки на певному, достатньо високому рівні розвитку: тільки вони могли дозволити собі «усвідомлювати алогічність» у вигляді творчості музикантів, поетів, художників, які оспівували навіть тих богів, в яких уже не вірили.

Якщо під цим кутом зору розглянути процес виникнення держави, то і тут відомі в історичній науці положення можна доповнити закономірностями екологічного характеру.

Коли ж щільність населення досягала якоїсь критичної величини, бідування народних мас доходили до крайньої межі і це ще більше поглиблювало кризу, з якої виводили суспільство нові «новатори». Але це було можливо лише тоді, якщо під час хаосу не загинути усі «охоронці досвіду минулого». Адже більша частина культурної спадщини не заперечує досвіду в умовах, що змінилися і є фундаментом подальшого розвитку, інакше чергова криза відкидала б суспільство в його розвитку далеко назад. В цей же період країна найбільш незахищена і перед іноземними завойовниками, які могли нав'язати їй багато чого із своїх власних традицій, як це сталося у нові часи, під час колоніальних загарбань.

Таким чином, в різних місцях планети різними народами накопичувався значний обсяг інформації про закони розвитку природи і суспільства. Але через природні, політичні, мовні, етнічні, психологічні та інші бар'єри, значна частина інформації залишалась у межах своїх держав, етносів, класів і т. ін., і тому деякі з «новацій» ставали повторним «відкриттям велосипедів» для загальнолюдської культури; частина ж інформації просто губилася внаслідок стихійних лих, війн, соціальних потрясінь. Взагалі, слід відмітити значну роль інформації в загально цивілізаційному процесі людства. Матерія і інформація уявляють з себе нерозривну єдність, тісно пов'язану у своїх, часто заперечливих, взаємовідносинах. В одних випадках може бути первинна матерія, і інформація тоді породжується матеріальними процесами. В інших – інформація виступає в якості первинного начала, яке породжує матеріальне. В цьому плані знімаються надумані критерії первинності одного над іншим. Будь-які форми життя містять в собі дві грані: матеріальну та інформаційну. В одних випадках може переважати матеріальна грань, а в інших – інформаційна, духовна.

Білково-нуклеїнові форми життя уявляють матеріальну основу її різних проявів від найпростіших організмів до людського співтовариства. Поряд з цим будь-яка форма життя має суб'єктивне начало від первинної роздратованості до вищих форм прояву емоцій і свідомості у людини. Матеріальне і суб'єктивне (інформаційне) в усіх живих організмів тісно взаємодіють. Матеріальні інформаційні грані у процесі еволюції прогресували майже до людського співтовариства. У розвитку людських співтовариств увесь час з перемінним успіхом борються дві тенденції: економічна (матеріальна) і культурна (ідеальна, інформаційна). Культура Заходу більше детермінована матеріальними факторами, зокрема економікою. Культура Сходу більше визначається релігійними духовними культурами. Росія, що уособлює в собі Євразію, всмоктала в себе тенденції Сходу і Заходу. Щодо вітчизняної фізіології, то вона відбиває в собі вказані дві тенденції. Західна ж фізіологія – підкреслено матеріальна і будується, головним чином, на розрізненних аналітичних фактах. Щодо російської фізіології, то вона, як правило, інколи навіть гіперболізовано, розглядає відносини між фактами, тобто інформаційний рівень життєдіяльності. Загальна фізіологія взяла, наприклад, від І.Павлова тільки принцип обумовленості, усі його цінні загально філософські міркування залишились неприйнятними для прагматичної західної науки. Можна сказати, що аналогічна доля Д.Менделєєва, О. Ухтомського, О.Чижевського, К.Цюлковського, В.Вернадського, П.Флоренського, М.Козирєва, В.Казначєєва.

Інформація, яка створена і накопичена людством, може матеріалізуватися, перетворюючись в матеріальні об'єкти – книги, художні твори, кіно- та відеофільми і т. ін. З іншого боку, матеріальні фактори можуть породжувати інформацію, на прикладі ідеальності радіо, телевізійних програм, Інтернет.

Інформаційну межу соціально-економічних відносин в людському суспільстві складають культура і наука. Саме в цих сферах

людської діяльності первинні суб'єктивні ідеї окремих осіб в процесі розвитку в майбутньому матеріалізуються з тим, щоб потім знову люди брали свої ідеї з матеріальних властивостей природи, суспільства, космічних сфер та ін.

В природознавстві до сих пір продовжуються гострі суперечки між матеріалістично мислячими науковцями, які намагаються об'єктивно ззовні підійти до сенсу життя, і так званими «спіритуалістами» (ідеалістами), які намагаються зрозуміти внутрішній сенс життя.

По суті, дискусія відбувається в різних площинах, і опоненти чи навряд коли-небудь зможуть зрозуміти один одного і довести один одному власну правоту. Мова йде про те, щоб внутрішня (суб'єктивна, інформаційна) сторона життя сприймалася в тій же мірі, як і зовнішня (об'єктивна) сторона.

Проте із зростанням населення і внаслідок міграцій посилювалися вірогідність контактів. Що сприяло швидкому обміну досвідом, інформацією, тобто відбору корисного надбання, у тому числі і чужого, а також розхитувало шкідливі традиції. На цій основі з'являлися і нові «контактні», тобто ті, що з'явилися на основі контактів, етнічні ознаки. Таким чином, чим пізніше в часі виникає нова група (праетнос, етнос), що виділяється із «материнської» чи виникла на основі злиття з іншими, тим менше можливостей у неї для «консервації», бо кількість «вільних» земель скорочувалася, а постійна присутність численних сусідів змушувала швидше розвивати продуктивні сили, використовуючи свій і чужий досвід, більш терпимо ставитися до «новаторів». Завдяки розвитку наук людина може зазирнути у неосяжні глибини минулого, виявити закономірності розвитку таких природних явищ, цикли яких набагато перевищують тривалість життя одного покоління.

На черзі збір і систематизація усього накопиченого людством досвіду при допомозі сучасних технологій «банку знань», завдяки

яким пошук потрібної інформації здійснюється практично блискавично. Це скорочує до мінімуму її втрати і страхує від повторних «відкриттів» уже відкритих раніше законів. Значну допомогу в цій справі може надати історичний (еволюційний) і екологічний підхід.

Значний потік літератури, в якій розглядаються питання історичної психології різних соціальних груп і окремих особистостей, представлений в основному у вигляді статей, а це з особистою гостротою ставить проблему внутрішньо наукової рефлексії.

При викладені своїх уявлень про ідеальну структуру історико – психологічного дослідження та його джерельного забезпечення ми свідомо відмовились від набору понять, які традиційно використовуються в історичній літературі для виявлення психології великих соціальних груп. Цей комплекс до цього часу залишається справді «набором», тому що звернулися до мережі понять, які прийняті у «фаховій» соціальній психології, і які об'єднанні жорсткою логічною схемою: спільна соціальна діяльність – процеси комунікації – сприйняття інформації – формування соціальних установок – соціальні дії.

Звернення до такої схеми дозволяє зрозуміти спосіб зв'язку соціального середовища та соціальної психіки. Наведена схема детально розробляється в практиці конкретних соціально-психологічних досліджень стосовно малих груп, які розглядаються фахівцями із спеціальної психології поза контекстом існування їх у більших соціальних спільнотах, що мають яскраво виражені соціально-класові характеристики.

Першим етапом повинно стати вивчення інститутів соціалізації, в яких реалізувалися різні види соціальної діяльності групи, яка вивчається, а також впливу цієї діяльності на культурний розвиток даної групи, суспільства в цілому. Прикладом може бути історія боротьби за буржуазні свободи, за демократію і за можливість їх реалізації, яка означає не тільки визнання суспільством того чи іншого політичного інституту, але і можливість його реального

функціонування, що неминуче позначається на історико-культурній спадщині. Історія соціально-політичного розвитку, наприклад, французької, української буржуазії може дати чимало прикладів на користь того, що такий спектр дослідження соціальних інститутів, історії їх виникнення і формування надзвичайно актуальний. Про це свідчить і та історико-культурна спадщина, в якій відображені ці події.

Слід зупинитися ще на двох моментах. Надзвичайно цікаву думку висловив А.Гуревич щодо синкретизму, який характерний для діяльності соціальних інститутів раннього середньовіччя. Він знайшов цьому відображення у джерелах того часу (права, етики релігійної свідомості та ін.) На нашу думку, це положення (синкретизм діяльності) є універсальним і придатним для застосування до будь-яких суспільних явищ у період генезису. Застосування такого підходу до соціальних інститутів пояснює їх дифузність. Тобто таке явище, коли один і той же інститут забезпечує найрізноманітну діяльність. Як приклад можна навести роль шинків у середині XIX ст., які були місцем укладання угод, зав'язуванням ділових і світських знайомств, випивок і т. ін., що добре описано в літературі того часу. Або взяти роль сім'ї у другій половині XIX ст. і на початку XX ст., коли дім був місцем зустрічі не тільки родичів і близьких знайомих, але і людей, зайнятих спільною політичною і громадською діяльністю (будинки Терещинків, Галаганів і ін.).

Інший характерний приклад – це суспільно-політичні рухи буржуазії як в Україні так і в інших країнах, що увійшли в історію під назвою «застольний парламент» – обіди промисловців, банкірів, які формально збиралися і бели не вразливими, так як не становили ніякої політичної асоціації, зайняті були приватною «сімейною» справою, а проте «економічні обіди» мали значний суспільний резонанс і були зустрінуті реакційною пресою з великим роздратуванням.

I, насамкінець, остання проблема, яка потрібно висвітлити, пов'язана з інститутом соціалізації. Традиційно розглядаються тільки ті інститути соціалізації, котрі є безпосередньо продуктом діяльності соціальної спільноти, що досліджується. Проте та чи інша соціальна група може опинитися частково включеною у соціальні інститути іншої існуючої поряд з нею групи. Це характерно насамперед для груп, що знаходяться на одному ієрархічному рівні, наприклад, буржуазія і дворянство.

Різноаспектне вивчення соціальних інститутів на необхідне для того, щоб зрозуміти широкий спектр діяльності особистості, усі можливі варіанти включення її в такі інститути.

Приналежність до різних соціальних інститутів визначає набір соціальних ролей, які виконуються особистістю. Проте різноманітність ролей завжди супроводжується, як правило, домінуванням будь-якої однієї ролі, яка стає структуроутворюючою ознакою даної особистості і визначає загальну спрямованість її діяльності.

Займаючись спільною діяльністю в різних інститутах соціалізації, індивіди вступають у контакти між собою, беруть участь у процесі спілкування. Для історико-психологічного дослідження становлять інтерес обидва різновиди спілкування, властиві особистості як представнику того чи іншого соціального прошарку, – і безпосереднє, і опосередковане. Перше – характерне для неї, як члена малої групи (безпосереднє оточення і сім'я, гімназія, контора і т.п.), а друге – як члена певного соціального прошарку, тобто великої соціальної групи, у спілкуванні якої діють свої специфічні закони. Класові потреби і цілі, соціальні норми і цінності та інші соціально значущі риси людської психіки, які формуються на макросоціальному рівні, доводиться до індивіда в малих групах (безпосереднього оточення), але при умові включення їх у сферу діяльності таких специфічних механізмів консолідації класового суб'єкта діяльності, як масової організації (партії, союзи і т. ін.). Цей зв'язок може

здійснюватися шляхом особистих контактів, які проходять, як правило, декілька ступенів. Г.Ділігенський пропонує триланкову форму – первісна мікрогрупа, підгрупа ідеологів та організаторів і, як зв'язуюча ланка, – лідери макрогрупи. Інший шлях – використання існуючих каналів комунікації (преса, радіо, телебачення, Інтернет – для кожного часового періоду свої засоби зв'язку), які замінюють особисті контакти, охоплюють значну аудиторію. Ці два види спілкування у реальній практиці використовуються одночасно і взаємно доповнюють один одного.

У процесі спілкування відбувається обмін соціальною інформацією, установками, цілями, намірами, – що приводить не просто до руху інформації, але і до уточнення та збагачення тих знань, відомостей, думок, якими обмінюються люди. Тому нас, як і дослідників, які займаються історичною психологією, цікавить не тільки те, які засоби комунікації були поширені у той або інший період, але і те, яким чином письмова та усна культура свого соціального середовища сприяла зміні соціальних установок у поведінці особистості. Це, на наш погляд, дуже добре прослідковується у художній спадщині визначеного нами періоду, нового часу. Для вивчення психологічних механізмів засобів масової комунікації може бути цікавим досвід естонських дослідників по вивченню преси, які розглядають зміст комунікацій як стимул, що веде до тієї або іншої реакції реципієнтів, наприклад, в категоріях «острахи», «навіювання», «аргументованості», «повторних», «комунікабельності» і т. ін. На індивідуальному рівні дані про наслідки подібного управління свідомістю ми можемо знайти в листах, щоденниках, мемуарах. Для дослідження масових проявів цих процесів незмінним джерелом є засоби масової інформації, культурні процеси.

Внаслідок сприйняття інформації про той чи інший соціальний об'єкт у людини виникає система уявлень про нього. Соціальний образ, як відмічав О.Леонт'єв, завжди небезсторонній, ефективно

оздоблений. Саме ця небезсторонність змушує індивіда вступати у певні психічні відносини з об'єктом. Людина, поставлена внаслідок залучення до соціального досвіду групи у ціннісні стосунки з речами, відчуває залежність від предмета, здатного задовольнити потреби. В цьому відношенні вона стає страждальцем, але намагається вийти з такої залежності. В її переживаннях виникає своєрідний внутрішній неспокій, уяву заповнює процес задоволення даної потреби.

Проте людина не обмежується тільки внутрішнім намаганням вийти із залежності від необхідного предмету, а й намагається практично діяти.

Обтяжена образом свідомість розкріпачується у предметній діяльності, матеріалізуючись у найрізноманітніших формах – від політичних вистпів до музичних творів, мемуарів і т. ін.

Але усі ці результати людської діяльності, які об'єктивізовані у залишках культури минулих епох, не зможуть бути піддані історико-Психологічній інтерпретації, якщо нам не вдасться знайти джерело, яке адекватно відбиває процес людського мислення, тобто, маніпуляції в думках з об'єктом, які випереджають практичні дії. Таким джерелом є будь-які письмові свідчення про минуле – від зафіксованих у різних письмових текстах політичних гасел, які у досить стислому вигляді викладають цілі і соціальні установки суспільних рухів, до художньої літератури, яка дає можливість вивчити «чуттєві підпорки думки», які панували в ті чи інші історичні епохи.

І хоча акт мислення і емоційного переживання індивідуальний, реакція на соціально значущі для групи об'єкти буде схожою, бо середовище культивує комплекс традиційних почуттів, стиль мислення і систему соціальних дій щодо спільних членів даної соціальної групи. Це і дозволяє нам використовувати індивідуальні за походженням джерела для вивчення явищ над персонального рівня. На нашу думку, мистецтво і є таким об'єктом і дає нам змогу прослідкувати ті почуття, які панували у суспільстві, через особистість митця.

Узагальнюючи накопичений в історіографії досвід чи самостійно піднімаючи шар джерел з історичної соціології цікавої для нас групи, ми зможемо вивчити соціальні умови її діяльності. Проте зрозуміти, як соціальні умови відбивалися у свідомості індивідів, зможемо тільки звертаючись до письмового тексту, автором якого є конкретна особа. Робота з цими джерелами дає можливість вивчити соціальні характеристики, які «перевернуті» у свідомості індивіда завдяки впливу різних видів соціальної діяльності та ін.

Таким чином, соціальний досвід не пасивно сприймається людиною, а є стимулом та організатором її зовнішньо предметної діяльності, що об'єктивована в різних залишках культури. Але, як неможливо в історико-психологічних дослідженнях вивчати соціальні умови діяльності у відриві від суб'єктивної психологічної сторони діяльності членів групи, що відбита у джерелах особистого походження, так неможливо й інтерпретувати продукти їх діяльності без звернення до письмового тексту, який розкриває мотиви і цілі діяльності особистості. Можна залучати, наприклад, для вивчення історичної психології таке цікаве джерело, як живопис, але інтерпретувати окремі побутові сюжети як свідчення певного способу життя можна, лише знаючи письмову культуру періоду, який вивчається. Так, праця з письмовими текстами дають можливість вивчити традиційну свідомість буржуа з властивою йому «філософією жадібності», з прагненням економно раціоналізувати усі сфери діяльності, від підприємницької до побутової і навіть емоційної, дала можливість В.Зомбарту залучити у своєму дослідженні таке джерело, як портретний живопис. Так, він зазначає, що за «зовнішнім виразом внутрішнього спокою і розміреності дещо бундючним і педантичним виглядом буржуа старого стилю була повна гідності хода. Ми досить важко можемо собі уявити покvapливу людину у довгому хутрянному плащі Ренесансу чи в панталонах до колін і у парикі наступних століть. І достойні довіри сучасники так і відтворюють нам ділову

людину, як помірно крокуючу людину, яка ніколи не квапиться, саме тому, що вона щось робить.

Як висновок слід відмітити, що запропонована нами схема дослідження історичної психології дозволяє осмислити вже накопичений історіографією досвід, визначити місце окремих праць у загальному колі проблем, пов'язаних із вивченням історичної психології, і, можливо, буде сприяти чіткішій орієнтації дослідників у виборі конкретних проблем та пошуку необхідних джерел.

§ 2. Етнографія вивчення світових культурних контактів

Методологія сучасних етносоціологічних досліджень світових культурних контактів склалась у руслі таких напрямків, як дифузійнізм, функціоналізм, «дослідження з акультурації». Ці та інші напрямки сприяли, в кінцевому підсумку, розумінню світових зносин як історичного процесу. Разом з тим, не все було в них досконалим. Зупинимося на основних етапах вивчення світових культурних контактів в етнографії. Саме в ній, бо в інших науках – фольклористиці, літературознавстві та лінгвістиці – воно має, на думку С.Артановського, спеціалізований характер і не веде до достатньо широкого і комплексного осмислення світових контактів. По-іншому складається справа в етнографії. Число конкретних досліджень, які використовують різноманітний історичний матеріал, тут досягає сотень і тисяч. Є і спроби теоретичного осмислення питання, які відбивають різні точки зору в етнографічній науці.

Вже класикам «культурного еволюціонізму» XIX ст., не було чужим, стороннім уявленням про міжнародні зв'язки. У поясненні того, як виникали дані риси культури, називають три шляхи: незалежний винахід, одержання у спадок спадковість від пращурів, які жили у далекій стороні, і передача від одної раси до іншої, як

писав Е.Тейлор. Проте, в цілому, виходячи із свого розуміння порівняльно-історичного методу, розглядаючи розвиток суспільства як цілком мотивований внутрішніми факторами і який іде одними і тими ж шляхами, етнографи ХІХ ст. недооцінювали значення міжнародних культурних зв'язків для розвитку людства.

Ця проблема вперше була зі всією ґрунтовністю поставлена у працях німецьких вчених початку ХХ ст. Передумовою їх досягнень було накопичення фактів, яким наука зобов'язана, зокрема, мандрівнику, етнографу і своєрідному мислителю Л. Фробеніусу. Його дослідження, а також і праці інших представників «культурно-історичної школи», незважаючи на відчуженість від конкретних явищ нової історії та не підкріплені фактами побудови а часто і майже окультні уявлення (як ідеї про вплив сузір'я на долі цивілізацій, все ж таки дозволили зрозуміти усю важливість культурних зв'язків між народами як історичного фактору, а також вкласти певний зміст у поняття «поширення культури на Землі». Для дифузійнізму був характерний широкий історичний підхід до світових контактів, проте він часто обертався свавіллям у групуванні фактів, які були позбавлені свого конкретного часу і просторового контексту.

Діяльність дифузійністів була швидше за усе першим етапом дослідження проблеми в етнографії ХХ ст. За ними прийшли функціоналісти, які відкидали методіку дифузійнізму як довільну, підкреслюючи необхідність вивчення перш за усе сучасних світових зносин, які виникли в епоху експансії буржуазної Європи. Це було начебто другим етапом, а третім став період досліджень з «аккультурації», в яких сучасний характер проблеми був відтінений ще чіткіше і були досить повно вивчені соціально-психологічні фактори. В дослідженнях з аккультурації вперше було підкреслено, що взаємодія культур – це процес, який протікає в конкретно-історичних умовах. Друге важливе досягнення представників цієї школи – увага до людини.

Намагаючись повністю покінчити з гіпотетичними побудовами дифузійоністів, функціоналістів на чолі з Б.Маліновським і послідовники Ф.Боаса у США зосередили увагу виключно на конкретних ситуаціях контакту як цілісності і на цьому шляху добивалися історичної документованості своїх досліджень. Це стало певним досягненням. Проте відбувалося різке звуження рамок дослідження контактів, і коли починалися спроби теоретичного осмислення контактів (тут виділявся М.Херсковіц), вони пішли по лінії швидше соціально-психологічній, ніж історичній. І на сьогодні усе ще в працях деяких американських та закордонних дослідників психологічний підхід ще переважає і зрушень у бік історизму в них немає. Винятки не численні і, якщо й робилися спроби широких історичних узагальнень, то вони мали фрагментарний характер. Так, на сторінках праць А. Крьобера, прослідковуються цікаві роздуми про ті чи інші аспекти історії світових зносин, але ніде ми не зустрінемо начерку їх загальної картини.

Протягом останніх десятиріч на раз робилися спроби довести наявність культурних зв'язків і запозичень між доколумбівською Центральною Америкою та Китаєм періоду династії Шанг (близько XII ст. до н.е.). З цього приводу Артановський висуває тезу, що у випадку встановлення спільності тих чи інших рис культури у різних народів методологічно слід віддати перевагу гіпотезі запозичення, а не паралельного розвитку. Цю досить спірну думку він намагався підкріпити ще менш переконливою «генетичною теорією культурних змін», згідно з якою інновація у світі культури аналогічна мутації у живій природі, а соціалізація – інбридингу в селекції та ін. Але, як він зазначає, тут може виникнути запитання, чи зведення суспільно-культурного до біологічного не спрощує концептуальний апарат вивчення культурних контактів, не підміняє його якимсь іншим, значно примітивним. Методологія такої думки, про яку ми говоримо, це, на думку Артановського крок назад порівняно з тим, чого досягла

світова наука у встановленні суспільного і людського характеру акультурації.

Як наслідок, в сучасній етнографічній науці повсюдно спостерігається зацікавленість питаннями структури контактів, особливо соціально-психологічними аспектами, співвідношенням зовнішніх впливів і внутрішніх новацій у культурному розвитку та іншими проблемами, пов'язаними з вивченням ситуації контакту протягом обмеженого історичного періоду. Увага до цих питань цілком виправдана, проте це не єдино можливий підхід до вивчення світових контактів.. Можна розглядати світові культурні контакти ширше – як грань світової історії. Світові культурні контакти, на нашу думку, повинні стати об'єктом вивчення для філософії, історії та етносоціологічних досліджень, бо це явище цілісне, історичне, в ньому відносна сталість структури сполучається з еволюційною мінливістю.

Основне в цьому підході – це уява про цілісність світових культурних контактів як своєрідної грані світової історії. Деякі принципи, які в загальних рисах він намагається накреслити, лише деталізують це головне положення.

На нашу думку, слід детально розглянути цей підхід. Автор цього підходу задається питанням – у чому якісна своєрідність світових культурних контактів? І тут же відповідає: мабуть, у тому, що це 1)міжетнічна комунікація 2)в галузі культури 3) на усіх рівнях соціального життя, спільності, групи і індивіду. Світові культурні контакти – це обмін, який перетинає етнічні кордони і обмежується сферою культури. Під культурою він розуміє «усе те, що створено розумом і руками людини», посилаючись на Є.Соколова. З цієї точки зору, культурний обмін – це обмін предметами, образами, ідеями та ін., який впливає на формування способу життя і тип культури суспільств, що контактують. Проте обмін культурою між етносами є менш за усе механічним явищем, хоча й такий тип трапляється. Поява нових культурних явищ у лоні культури-хрещеної є стимулом

до власної творчості. Крьобер розглядав стимулювання нового у процесі контактів як один із різновидів культурного впливу. Тому слід розглядати світові культурні контакти як творчий процес. У світовій історії він є важливим джерелом суспільно-культурного прогресу. Проте це не означає визнання світових контактів єдиним фактором прогресу, до чого схиляється ряд вчених, зокрема К.Леві-строс. Світові культурні контакти пов'язані також із спадковістю як «горизонтальним» процесом передачі культури. Тут слід відзначити, що «горизонтальність», тобто синхронність цього процесу, дуже відносна. Світові культурні контакти завжди здійснюються протягом відомого історичного періоду, влітаючись у загальну канву історичного розвитку.

Світові контакти з далекої давнини здійснювалися на рівні спільності, групи чи індивіду. В цьому їх відмінність від міжнародних політико-дипломатичних зв'язків, які традиційно велися майже виключно на рівні етнічних співтовариств. В теорії міжнародних відносин поширена точка зору, згідно з якою міжнародні відносини у наш час набувають усе більш транснаціонального характеру, ведуться на усіх трьох рівнях суспільного життя. Можливо, на думку Росенау, це слід розуміти, як взаємопроникнення політико-дипломатичних зв'язків, з одного боку, і культурних – з іншого.

Як і виникнення самої історії, так і становлення світових контактів відноситься до стародавніх часів. Можна припустити, що разом з появою локальних культур виникає обмін між ними. Проте у наш час довести цю тезу конкретними фактами історії можна лише у самому загальному вигляді.

Локальні культури з'являються вже у кам'яному віці, до цього ж часу відносяться і дані про поширення артефактів за межі території їх виникнення. Археологічні дані у цих двох випадках мають принципово різну очевидність. Про наявність локальної різноманітності у культурі ми з впевненістю можемо говорити тоді, коли у межах

однієї просторової ділянки знаходимо одну і ту ж конфігурацію культурних елементів, які відрізняються від сусідньої. Але археологічні дані про поширення артефактів за межі території їх виникнення можуть бути витлумачені подвійно: як свідчення контактів між племенами – носіями локальної культури і як доказ міграції цих племен.

Схильність усе пояснювати міграціями була характерна для науки про первісність на початку ХХ ст. У подальшому міграціонізм піддавався різкій критиці, однак і сьогодні у науковій літературі зустрічаються спроби пояснити поширення артефактів за межі району їх виникнення міграціями. Проте ряд археологів наполегливо і, як нам здається, небезпідставно висловлюються на користь визнання широко розповсюджених міжплемінних зв'язків в епоху верхнього палеоліту – А.Крьобер, Г.Чайлд, Г.Григор'єв, М.Гладких, Л.Залізник. Їх наявність у більш пізню епоху безсумнівна, як зазначає П.Веллс.

Виникнувши в глибоку давнину, світові культурні контакти мають закономірний характер. Міжетнічні культурні контакти властиві самій історичній природі етнічних співтовариств. Подібно до того, як людина не може жити, не спілкуючись із собі подібними, так і народи закономірно вступають у контакт один з одним. Кожне етнічне співтовариство, яке відоме історії, без сумніву мало контакти з іншими співтовариствами, принаймні, протягом більшої частини свого історичного існування. Факти, які підтверджують це положення, загальновідомі, а саме культурний синтез добре документований, зокрема, на ранній історії латиноамериканських цивілізацій.

Уява про світові культурні контакти як закономірну цілісність дозволяє нам дати їх періодизацію. В історії світових зносин чітко вимальовуються дві епохи: до ХVІ ст. і після, коли вони набули загального і постійного характеру. Створення світового ринку і постійної системи міжнародних зв'язків К.Маркс вважав всесвітньо-історичним досягненням буржуазної епохи. Проте передчасний

характер культурних зв'язків між народами у попередній період не спростовує головного – їх закономірності. В цю епоху культурні контакти переривалися в тому чи іншому просторовому напрямку на деякий час, інколи надовго, але одночасно зберігалися в іншому географічному районі.

Якщо ми від глобальної цивілізації перейдемо до періодизації відносин у галузі культури окремих країн, то помітимо, що періодизація впливу одних країн на інші (скажімо, Японії на Європу) може не співпадати повністю з періодизацією впливу другої на першу, в даному випадку європейських країн на Японію. Артановський називає три основні фази щодо відгуку Заходу на японське мистецтво, тобто впливу Японії на Захід. Перша фаза головним чином співпадає з періодом бароко і рококо, в останній половні XVII ст. і продовжувалась майже до початку XIX ст. Різниця у західному підході до японського мистецтва, продовжує ін, достатня, щоб характеризувати її як безодню. Друга фаза – від середини XIX ст., приблизно від часів, коли Японія була знову відкрита для широких закордонних контактів і торгівлі, і до початку другої світової війни. Третя – сучасність, період діалогу.

Три фази розрізняють і в японському відгуку на західне мистецтво, хоча вони не у всіх випадках співпадають із зазначеними вище. Згідно з історичними даними перша фаза повинна бути розділена на дві: короткий період від XVII ст., коли стала активною діяльність християнських місіонерів, і потім від середини XVIII ст. до початку XIX ст. Ми можемо назвати цю першу фазу прологом до наступної, яка починається з середини XIX ст. і характеризується величезним тиском Заходу на Японію. Саме протягом цієї другої фази Японія намагалась модернізувати свій спосіб життя згідно із західними зразками. Третя фаза, як і в попередньому випадку, сучасність – діалог між Японією і Заходом.

Як і будь-який інший історичний процес, світові зв'язки змінюють свій характер від однієї історичної епохи до іншої. В ході історії змінюються обсяг контактів і запозичень, постійність зносин, географічні рамки, ступінь проникнення запозиченого у суспільство – хрещене.

Як і все в історії, світові зносини є ланцюгом явищ, який розгортається у часі і просторі. Не забуваючи про нерозривні зв'язки того й іншого, можна акцентувати часову чи просторову сторону світових культурних контактів. У першому випадку мова йтиме про історичну характеристику епох в історії світових зносин. В другому – про такі поняття, як локальні сили випромінювання, центри випромінювання, поле, яке утворюється контактами, тривалістю випромінювання.

Це відкриває можливість для свого роду мапографування – в розумінні історичного часу чи дійсного зображення на мапі світових культурних контактів. Тут можна показати центри впливу, їх спрямованість, охоплений ними просторовий район і його зміни в часі. Такі мапи, які показують, наприклад, поширення по Європі відомих історичних стилів в архітектурі, вже існують. Вже зараз ми маємо достатньо даних для складання значно складніших і насичених схем динаміки світових культурних контактів, мап трансконтинентального масштабу.

Розглядаючи світові контакти як цілісний процес, не можна забувати про діалектичну відносність цього поняття. У світовій історії з усією чіткістю проявляються і явища, діалектично протилежні цілісності культурних контактів: їх роздрібненість, мінлива «щільність», наявність «білих плям» у просторово-часовому континуумі. Незважаючи на тенденцію до зростання контактів, в окремі історичні періоди вони то згасають, то спалахують знову, підкоряючись примхам історії. Періоди, протягом яких ішли цілі хвилі впливів, змінювалися на час затишшя. Класичним прикладом є

занепад контактів європейських народів з іншими континентами у ранньому середньовіччі.

Настільки ж відносні і ті принципи, які ми намагалися вивести із уяви про цілісність контактів. Історичне різноманіття контактів доповнюється наявністю соціальних і, як показали американські дослідження з акультурації, соціально-психологічних сталих, що дозволяє говорити про стійку структуру ситуації контакту. Разом з тим, у світових зв'язках великий вплив має вільна воля людей, зокрема діяльність видатних державних діячів.

Розгляд світових контактів як просторового процесу робить можливим регіональний підхід до них. Якщо при всесвітньому підході свого роду одиницею чи часткою є якісно відмінна певна історична епоха, то при просторовій точці зору такою одиницею буде галузь – ареал. Вона обмежена географічними рамками і зберігає більш чи менш сталу «щільність» контактів протягом тривалого часу. Поєднуючи обидва підходи – як часовий (у даному випадку – «сучасний період в історії світових зносин»), так і просторовий («Європа як регіон»), ми можемо говорити про «сучасну Європу» у плані особливостей світових культурних зв'язків.

Зупинимося на тій особливій ролі, яку відігравали в історії світових культурних контактів європейські країни. Європа межує з середньоземноморською Ойкуменою, яка є зосередженням культурних контактів протягом тисячоліть. Століттями складалась і міцніла здатність європейських народів вчитися у своїх сусідів (і не тільки у них) і, творче засвоївши набуте, створювати на цій основі своє і передавати його іншим народам. «Інші частини світу мали чудові цивілізації, поетів першої величини, будівельників і навіть вчених. Але жодна частина світу не володіла цією єдиною у своєму роді фізичною властивістю: найбільшою силою віддачі, поєднаної з найбільшою силою поглинання», як зазначає Валері.

Сьогодні Європа відіграє значну роль у системі сучасних культурних контактів. Але бути осередком міжнародних зв'язків у наші дні означає разом з тим бути вузлом суперечностей сучасного світу. Світові культурні контакти у наш час мають подвійне значення для міжнародного життя. Вони його ускладнюють, стають ще одним «яблуком розбрату», вони ж – і ще більшою мірою – забезпечують суперечливу єдність. Відбуваючись в умовах суперечностей між націями, різними за своїм суспільним ладом, рівнем економічного розвитку і культурними традиціями, культурні контакти відбивають ці протиріччя і самі часто загострюють їх. Як приклад, можна назвати вимоги ряду країн повернути культурні цінності, що були вивезені в Європу в епоху колоніалізму, а також пограбовані під час другої світової війни.

Вимоги в цілому справедливі, але разом з тим і небезпечні незгодами чи навіть конфліктами. Дійсно, у недалекому минулому існувало те, що можна назвати насильницькими формами культурних контактів. Власне, ще й до нинішнього часу деякі країни Заходу користуються подібними формами у країнах, які розвиваються. Володарі скарбів колись спаленого Беніну та інших пограбованих цінностей не поспішають повернути їх, як не поспішає і Росія повернути культурні цінності Україні. Проте, історія надзвичайно заплутала питання про повернення культурних цінностей. Згадаємо, що вивезені колись художні скарби відіграли важливу роль в ознайомленні європейської публіки з культурами неєвропейських країн і тим самим сприяли, зокрема, формуванню дружнього ставлення передової громадської Європи до народів Азії, Африки і Латинської Америки, що стало одним із факторів деколонізації. До того ж, чи не є кожна нація хранителем якої-небудь частини культурної спадщини усього людства і чи не проявляється в цьому інтернаціональний підхід до культури?

Хоча світові культурні контакти інколи і є джерелом конфліктів, однак набагато важливіше їх значення як фактору розрядки міжнародної напруженості. Вони допомагають народам краще пізнати одне одного, подолати застарілі расові, національні і етнічні забобони. Світові культурні контакти сприяють міжнародній солідарності у боротьбі за мир, демократію і прогрес, взаємному збагаченню культур, становленню інтернаціонального в культурі.

Поміркуємо про те, як вони впливають на характер світового культурного розвитку. Ці впливи, яскравіше проглядаються в галузі глобальних проблем, перед якими опинилося людство, і у сфері духовних цінностей.

В сучасну епоху міжнародне співробітництво більшою мірою, ніж будь-коли, стало настійною необхідністю. Локальні проблеми потребують глобального вирішення. Це стає вже умовою збереження і розвитку цивілізації, забезпечення майбутнього людства. До глобальних відносяться проблеми енергетичних ресурсів, захисту навколишнього середовища, засвоєння багатств світового океану, забезпечення продовольчими товарами, охорони здоров'я і деякі інші. Вже зараз їх вирішення має вирішальне значення не однієї якої-небудь країни, групи країн чи континенту, а для усіх країн і народів (як приклад, боротьба з COVID-19). Мільйони людей, які населяють земну кулю, з усе більшою гостротою пронизаються свідомістю, що наша планета – їх спільний дім, і для вирішення ряду завдань, які постають перед людством, потрібні загальні, колективні зусилля.

Як влучно підкреслив в одній із своїх численних праць Джермен М. Гвішіані, «завдання забезпечення дієвої інтернаціоналізації досягнень сучасного науково-технічного прогресу набули сьогодні такої актуальності, що вони виключають будь-які інші альтернативи, які небезпечні катастрофічними наслідками. Ніколи раніше в історії людства потреба у співробітництві народів земної кулі не проявлялась настільки гостро, як це має місце у сучасних умовах».

Будемо надзвичайно лаконічними в наших коментарях до цих висловлювань. Міжнародне співробітництво стало зрілою формою світових культурних зв'язків, вони вже втілюється в життя. Наведемо для прикладу програми ЮНЕСКО з охорони культурної і природної спадщини людства, з раціонального використання і збереження біосфери.

Переходячи до сфери духовних цінностей, відзначимо, що обмін ідеями, художніми образами, манерою мислити здійснюється тут в ідеологічній боротьбі, в ході подолання уявлень, які виникли у зв'язку з колоніальною політикою європейських країн у минулому і її пережитками сьогодні. Явище зближення культур ми сьогодні розуміємо краще, ніж у минулому, коли кожна велика цивілізація вважала себе охоронцем вищих цінностей і єдиною, яка достойна поширення і перемоги у світі. Зараз люди починають цінувати різноманітність культур, їх взаємодію і збагачення, які породжені взаємним обміном. Творчість великого письменника, художника, передового вченого, мандрівника здатна перевтілюватися в душу інших народів. Дійсно значна творчість є посередником між культурами, робить явища однієї національної культури надбанням іншої. Говорячи про твори Ф.Достоевського, мексиканський поет і прозаїк О. Пас так оцінює його роль у формуванні духовної культури, що і через сто років після смерті Достоевського його вплив продовжує зростати і поширюватися, починаючи з його рідної країни, де він набув визнання вже при житті, і поширюючись на країни Європи, Америки і Азії. Цей вплив не обмежується літературою, він торкається сам спосіб життя, мислення і емоцій людей. Покоління за поколінням читають його твори не як белетристику, а як дослідження природи людини, і сотні тисяч читачів усього світу подумки розмовляють і сперечаються з його героями, як зі своїми старими знайомими.

Його твори здійснили вплив на таких різних письменників, як Ніцше і Жид, Фолкнер і Камю. Палкими прихильниками Ф.Достоевського були сучасні мексиканські автори Х. Васконселос і Х. Реуелтас, що пояснюється, судячи з усього, тим, що вони належали до того ж інтелектуального кола і бачили себе у багатьох його думках, та ідеях. Мені і досі згадуються безкінечні суперечки, які велися у коледжу: у кожному з нас, зазначає він, вирували І. та Д.Карамазови.

Питання про світові культурні контакти як фактор взаємного збагачення культур може бути розкрито на надзвичайно великому матеріалі. Ми обмежились не багатьма висловлюваннями, які були взяті в основному із публікацій ЮНЕСКО – організації, яка покликана бути зосередженням і натхненником міжнародних культурних контактів і міжнародного співробітництва. Ці висловлювання кидають світло на змістовний бік культурних контактів у нашому суперечливому і неспокійному світі. Що стосується формальної сторони, то відзначимо: до традиційних форм культурного синтезу – засвоєння елементів однієї національної культури іншою, чи, якщо висловлюватись більш категорично, створення нової національної культури із різних етнічних внесків – за останній час усе частіше став додаватися третій: виникнення культурних явищ інтернаціонального типу. Японо-європейські культурні контакти, як стверджують автори книги «Діалог у мистецтві. Японія і Захід», в деяких випадках переросли у єдність художнього стилю. Період, який розпочався приблизно 1960 року – лише трохи більше ста років по тому, коли Японія вперше відкрила свої двері європейській і американській цивілізації, – був не періодом обміну і взаємовпливів, а переважно – єдності дослідницької методології. Також були координовані і синхронізовані економічні, соціальні, наукові і технологічні мотиви, об'єднані тенденції в галузі мистецтва і культури. В цьому контексті заслуговує на увагу приклад, який швидше за усе, вказує на цю єдність, ніж є грою випадку: усіма поважний японський архітектор

Кензо Танге виконав доручений йому проект сучасного розвитку Болоньї, одного із найстаріших італійських міст, зберігши при цьому усю чарівність її чудових історичних пам'ятників.

Проте, на думку деяких японських митців, не дивлячись на те, що за останні п'ять років міжнародні зв'язки стали зміцнюватись, а обмін між художниками поживавився, з'явилося і дещо нове. Можна побачити, що японські художники, як і їх західні колеги, проявляли свою національну своєрідність, яка співіснувала з міжнародними течіями у мистецтві. І, навіть можемо зазначити, що існування паралельних і взаємопов'язаних ліній розвитку лише підкреслювало традиційні риси, які характерні для творчого образу кожної нації. Проте ця ситуація несподівано змінилася. Останні новинки – «світове мистецтво», «кінетичне мистецтво», «первинна скульптура», «концептуальне мистецтво», «мінімальне мистецтво», ...також, як і «мистецтво оточуючого середовища» та «хеппенінги» – ліквідували бар'єри між різними формами мистецтва і знищили відмінності, які різнили країни і культури.

Зараз ще передчасно коментувати ці та подібні до них висловлювання – не ясно, чи маємо ми тут справу з міжнародним мистецтвом чи просто міжнародною модою, яка, до речі, ще у давні часи мала тенденцію до інтернаціональності. Повернемося до світових контактів як об'єктивного історичного розвитку, як фактора соціального прогресу і розрядки. Розрядка напруженості в Європі – явище сучасне. Нею рухає добра воля урядів, організацій, окремих людей. Detent, – як зазначається в одному із закордонних досліджень розрядки, – це дипломатична діяльність, або стратегія. Вона виросла із тонко і ретельно зваженого балансу сил. Вона має яскраво виражений моральний компонент. Але автор книги К.Белл запитує, чи не повернуться держави до холодної війни? Це цілком можливо, і тому détente може утримуватися лише при справедливому розподілі переваг. В цьому відношенні цікаві думки К.Болдінга про «суперкультуру».

Як і більшість закордонних авторів, К.Белл враховує тільки суб'єктивний фактор розрядки, який, без сумніву, є. Проте спирається *détente* на історично об'єктивні фактори, і це як раз і створює впевненість в кінцевому результаті. Важливим серед об'єктивно-історичних основ розрядки є процес інтернаціоналізації світу, одна з граней якого – світові культурні контакти. Незважаючи на суперечності світового розвитку, інтернаціоналізація світу, розпочалася при капіталізмі, нині продовжує зростати. Такі галузі, як наука, техніка, медицина вже багато в чому мають інтернаціональний характер. Важливі екологічні рухи сучасності – боротьба за мир, рух зелених – набули міжнародного характеру і сприяють взаєморозумінню між народами. Культурні контакти стають могутнім об'єктивним фактором розрядки.

§ 3. Побудова художніх культур та системний підхід до вивчення взаємовпливу історико-культурної спадщини народів Заходу і Сходу

В наш час вражає той факт, що ситуація, яка дозволяє подивитись на людину і зрозуміти її суть, складається на початок XIV ст. майже одночасно в обох кінцях Євразії, в Західній Європі та Китаї. Це ще один з прикладів яскравого паралелізму в розвитку двох районів земної кулі, як зазначає Я.Прушек. У той же самий час уперше намічається значне зближення цих світів: із Заходу на Схід і у зворотному напрямку відправляються політичні посольства, шляхами Сходу мандрує європейський торговий люд, ремісники, місіонери, а з боку Сходу робляться спроби експансії і сухоходом – монгольська навала – та по воді – монгольські, а пізніше китайські експедиції у південні моря. Таким чином, уже у той час створюється ситуація, яка визріває і знаходить завершення 300-400 років по тому, коли

основним фактором у цих взаємовідносинах стає Захід. На думку Я.Прушек, виникає питання, чи немає у всіх цих фактах, виключаючи монгольську навалу, загальної причини – зростаючого значення міського елементу?

Вивчення «художнього розвитку людства» на Заході і на Сході досліджувалося до цього часу у вузьких рамках літературознавства і окремих галузей мистецтвознавства. Проте, вчені все ще відчують необхідність виходу на вищий рівень цілісного розвитку художнього життя обох регіонів. Вирішення такого завдання стає можливим при спиранні на сучасні уявлення про художню культуру суспільства.

Але перш ніж говорити про художню культуру як систему, слід сформулювати наше розуміння культури в цілому, тим більше, що у вітчизняній науці ще немає єдиного уявлення про сутність культури. Розбіжність точок зору надзвичайно велика. Це не раз відзначалось у літературі. Вище ми вже давали визначення поняття історія культури, зараз повторимо, у відповідності з тим визначенням, що культура – це сукупний спосіб і продукт людської діяльності, який охоплює і процеси діяльності, і її продукти (так звана друга природа), і саму людину, яка є і творцем культури, і її витвором. Тому у проблемі «Захід – Схід», в її культурологічному розумінні, концентрується вся повнота реального буття і свідомості людей, які живуть у цих двох регіонах земної кулі, – їх спосіб життя і думок, особливості праці і побуту, спільність психології і звичаїв, філософії і мистецтва.

Художня культура – самостійний шар культури поряд з матеріальним і духовним. Художня культура виділяється нами як третій, самостійний шар, бо в ній органічно зливаються матеріальні і духовні форми діяльності людини. Самостійність художньої культури пояснюється тим, що в ній «духовне і матеріальне не просто поєднуються у сферах матеріального і духовного виробництва, а органічно зливаються, взаємно ототожнюються, породжуючи щось третє, якесь якісно своєрідне явище, духовно-матеріальну цілісність,

яка зветься «художністю». Ось така специфічна духовно-матеріальна цілісність художньої діяльності людини і веде до того, що художня культура не вкладається у межі духовної культури, відзначаючись у «просторі» культури відносною самостійністю, відрізняючись і від духовної культури, і від культури матеріальної.

Таким чином, якщо культура, взята в цілому, є сукупним засобом і продуктом усієї людської діяльності, то художня культура є сукупним засобом і продуктом художньої діяльності людей. Проте тут слід зразу зробити уточнення, чим же художня культура суспільства відрізняється від його естетичної культури? Справа в тому, що естетична культура «розмита» у тілі всієї культури, не має в ній самостійної локалізації, бо носіями естетичних цінностей є продукти і процеси усіх конкретних форм діяльності – і тих, що належать до сфери матеріальної культури, і тих, що відносяться до культури духовної, і тих, зрозуміло, що входять у галузь художньої культури, тоді як остання має чітко окреслені межі, хоча і перетинається в прикордонних зонах з різними проявами матеріальної і духовної культури – з технічною і спортивною тілесністю (дизайн, художня гімнастика, фігурне катання на ковзанах), з ідеологією і наукою (художня публіцистика, художня фотографія, науково-художні жанри літератури, кінематограф, телебачення, Інтернет). Художня культура покликана створювати оптимальні умови для функціонування і розвитку художньої діяльності як багатовимірного процесу: він починається ланкою «художня творчість», закінчується ланкою «художнє сприйняття», а в центрі його знаходяться «художні твори», тобто предметне втілення мистецтва.

Разом з тим, як показали дослідження світового історико-художнього процесу, художня культура має тримірну побудову – вона охоплює і духовно-змістовні характеристики творчості майстрів мистецтва, і морфологічні особливості взаємовідносин різних мистецтв, і форми організації процесів художнього виробництва та

споживання. Спочатку художня культура не виділяється скільки-небудь із загального контексту культури, тому що художня діяльність була розчинена у всіх процесах практичної діяльності первісних людей; до того ж, цей ранній етап історії культури не знає і розподілу на духовне і матеріальне. Увесь подальший розвиток культури був процесом внутрішньої диференціації її підсистем, насамперед відокремлення, автономізації, самовизначення художньої культури. А це тягло за собою все чіткіше виділення та інституціалізацію різних її блоків, оскільки лише внутрішня організованість змогла забезпечити художній культурі можливість самоуправління, необхідного їй, незважаючи на зовнішній вплив економіки, держави, церкви, пануючих ідеологічних концепцій. Яка ж функціональна організація художньої культури?

Художня діяльність починається із творення духовних цінностей. В культурі цей процес виступає як інституціоналізоване тим чи іншим способом художнє виробництво. Сприймання – заключна ланка художньої діяльності – здійснюється у вигляді організованого тим чи іншим чином «художнього споживання», «споживання мистецтва». Твори мистецтва, які пов'язують виробництво і споживання, виступають тут у ролі носіїв художніх цінностей, саме цим набуваючи конкретного соціокультурного значення. Вказані підсистеми художньої культури, взаємодіючи, забезпечують процеси художнього спілкування людей у відповідності з вимогами, які ставляться до мистецтва кожним типом суспільства і культури. Для успішного вирішення цього завдання художня культура повинна створити певні засоби внутрішнього управління художнім спілкуванням; один з них – організаційний, другий – ідейно-естетичний (художня критика, частково естетика і наукове мистецтвознавство).

Духовнозмістовний аспект художньої культури реалізується у певній образній картині світу та місця людини у ньому. Зрозуміло, що, яка б не була міра самостійності кожного конкретного образу

світу і людини у художній свідомості, образи ці по-своєму у втілюють загальні для даної культури принципи громадської свідомості, відчуваючи прямий і часто дуже сильний, жорсткий, імперативний тиск зовні – з боку релігійної і політичної ідеології, моралі і права, естетичної свідомості даного суспільства.

Кожному типу культури властиві різні співвідношення її дієвих «потенціалів», які відбуваються у залежності від основних установок художньої діяльності: по-перше, на образне сприйняття (мімесіс) і на протиставлення емпіричному буттю якоїсь ідеальної художньої реальності, яка конструюється мистецтвом; по-друге, на образне пізнання світу і на його ціннісне усвідомлення; по-третє, на втілення у мистецтво поза естетичних (релігійних, політичних, моральних) цінностей і на його естетичне удосконалення; по-четверте, на «пред'явлення» особистості готової образної картини світу, яку належить тільки засвоїти, і на спільне разом з читачем, глядачем, слухачем формування духовної єдності в процесі спілкування майстрів художньої творчості публіки. Така структура художньої свідомості породжує максимально наближений до кожного її типу творчий метод, а потім і забезпечує реальну художню «предметність» стилю мистецтва.

Різним типам художньої культури властиві певні зв'язки методу і стилю: в одних випадках таких зв'язок однозначний (одному методу відповідає один стиль, скажімо, готичний чи класичний), а в інших – неоднозначний (один і той же метод, наприклад, романтичний чи реалістичний, породжує різні стилі, без будь-якої канонізації того чи іншого стильового вираження). Ці два співвідношення методу і стилю безпосередньо обумовлені характером самих методів художньої творчості, які можуть або містити в собі установку на ту чи іншу єдність можливої для даного методу стильової побудови художньої тканини, або надавати художникам свободу вибору стилю, не визначаючи його попередньо. А це означає, що тип зв'язку між

методом і стилем зрештою детермінований рівнем розвитку особистого начала у даній культурі, співвідношенням особистості і суспільства: нерозвинутість особистості на ранніх фазах історії або ж її придушення політичною організацією суспільства у новий і новітній час (наприклад, в умовах фашистської рефеодалізації соціальної системи) веде перетворення стилю в художню структуру, яка заздалегідь задана стилю традиції чи імперативами канону; свобода ж особистості в демократично організованому суспільстві створює умови для індивідуалізації стилю, визнання права кожного художника на власний стиль чи навіть на полістильність, у залежності від творчих завдань, які вирішуються у кожному конкретному випадку.

Поняття «художня культура» означає сукупність функціонування і розвитку всіх галузей мистецтва – літератури, живопису, музики, театру та ін., бо в кожному епоху між ними існує міцний внутрішній зв'язок, детермінований загальним характером даної культури, яка робить – згідно з законами створення системної цілісності – художнє життя суспільства чимось значно більшим, ніж просте суспільство різних її галузевих форм. Тому важливе завдання науки про мистецтво – перейти від розрізненого опису історико-художнього процесу у різних галузях мистецтва до цілісного дослідження розвитку і функціонування художньої культури людства. Разом з тим не можна не бачити специфічності і відносної самостійності художнього життя у кожній конкретній галузі мистецтва. Це проявляється у засобах художньої творчості та в особливостях існування, функціонування, сприймання художніх творів, а значить, і у властивих кожному типу художньої культури конкретних взаємовідносинах різних мистецтв.

Природно припустити, що своєрідність кожної регіональної художньої культури – західної чи східної – повинна проявлятися у всіх трьох її «вимірах», у характері їх взаємозв'язків. Така постановка

питання і відрізняє шлях вивчення мистецтва, який обґрунтовується нами, від простого співставлення самих творів, як у книзі Роуланда чи у дослідженнях Східного Ренесансу.

Філософським ключем довершення проблеми, яку ми розглядаємо, є діалектика загального, особливого і одиничного. Загальне існує лише в окремому і будь-яке загальне є (так чи інакше) окреме.

Відомо, що будь-яка наука завжди має справу з узагальненнями і оперує загальними поняттями, що дає їй можливість пізнавати закони розвитку навколишнього світу. В цьому – сила науки. Але в цьому ж криється її слабкість. Одиничне і особливе багатше від загального. Суть мистецтва якраз і полягає у відбитті загального у формі одиничного, особливого. Шляхом спостереження, експерименту, поглиблюються і конкретизуються знання про закони розвитку навколишнього світу.

Але якщо у художньому образі одиничне, особливе і загальне зливаються у щось єдине і нерозривне, то у науковому відношенні вони постають як різні предмети пізнання, що робить необхідним аналіз їх взаємозв'язків і взаємодій.

Діалектика загального, особливого і одиничного повинна стати методологічною основою вивчення світової культури у двох аспектах. По-перше, конкретизація загальних для всього людства рис культури відбувається у національно-специфічних варіаціях культури кожного регіону; діалектика загального, особливого і одиничного дає, таким чином, можливість розглядати Захід і Схід як уособлення середнього рівня спільності між загальнолюдським (світовим) і окремим, одиничним (національним). По-друге, художню культуру слід розглядати як особливе на шляху від цілісної культури, як такої, до унікального предмету культури. Культура, взята в цілому, як така, специфічно відбивається у художній культурі, а та у свою чергу, диференціюється у різних конкретних галузях мистецтва – літературі, музиці та ін.

Таке розуміння проблеми дозволяє на їх думку, не допустити підміни особливого одиничним, тобто приписування мистецтву Заходу і Сходу в цілому і мистецтву Сходу в цілому специфічних ознак окремих національних шкіл чи окремих видів, родів, жанрів мистецтва. Адже Схід – це і Далекий Схід, і Середній Схід, і Близький Схід, а Захід – це і різні країни Європи, і США, і Канада. На відміну від Сходу Захід об'єднується однією релігією – християнством, проте в ньому є католицизм, протестантизм, православ'я, різні форми сектантства. Європа ділиться на Східну, Західну, Центральну. Існують важливі різниці у культурі романських, германських, слов'янських народів. На різнобарвність культур Заходу і Сходу впливають відмінності клімату, географічного розташування країн, специфіка етногенезу, який включає не тільки виникнення кожного народу і початкові етапи його розвитку, але і наступні формування окремих етнографічних, та лінгвістичних особливостей у традиційних культурах. В основі цього різноманіття лежать особливості розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Регіональний рівень спільності Захід – Схід, скоріше за все – соціально-психологічний феномен, який слід вивчати методами спеціальної психології мистецтва, виявляти стійкі інваріантні риси психології та естетичної свідомості народів Сходу і Заходу та шукати їх корені у найважливіших рисах життя народів цих регіонів. І справа тут не в якомусь містичному «думі», східному чи західному, а в тому, що основою відмінностей загально регіональних і національних художніх культур є соціально-економічні умови. Саме на цій основі виникають соціально-психологічні особливості національного і наднаціонального масштабу. Спільність національних характерів народів основного регіону створює свого роду «регіональний характер», який, у свою чергу, відбиває єдність способу життя людей, які населяють регіон, – Схід чи Захід.

Тому можна вважати, що кожний національний характер, – це індивідуалізація регіонального, особливий різновид чи східного характеру, чи західного. Під регіональним характером ми розуміємо психологічні ознаки певної групи націй, які мають спільні риси їх культури, звичаїв, символів мистецтва. При найближчому розгляді можна побачити, що мистецтво і спосіб життя тісно пов'язані одне з іншим.

Так, якщо під національним характером розуміють «сукупність стійких психічних особливостей людини, які залежать від його діяльності і умов життя та проявляються у вчинках», то регіональний характер визначається ширшою спільністю рис, властивих спорідненим народам, які знаходять близьке світосприймання в силу спільності умов життя, праці, громадських відносин, природного середовища.

Цей регіональний духовний склад групи народів, як ознака їх соціально-психологічної спільності, зберігається в мистецтві, в художній культурі з такою ж необхідністю, як і національний характер, тому що художня творчість вбирає в себе психологічний шар громадської свідомості. «національне – підсумок історичного розвитку народу», а регіональний характер, як і національний психічний склад, – саме соціально-психологічна категорія. Мистецтво в цьому випадку відрізняється від науки, ідеології, теоретичного мислення, бо в його змісті яскраво відбивається і спільне і особливе у національно-психологічному складі народів, які населяють даний регіон. При такому підході з'ясовується, що «особливе несе в собі універсальне як момент різниці, конкретне – моменту наявності». Це дозволяє осмислити становлення взаємовідносин та взаємовпливу культур у ході їх зближення. Визначальна риса історичного процесу – ототожнення окремих культурних систем і одночасне їх відокремлення, що забезпечує не тільки безперервний розвиток окремих елементів даної культури, але і їх перетворення. Це сприяє зміні світової культури в цілому, оскільки саме мистецтво відбиває

цілісність усіх сфер народного життя, усіх якостей і здібностей людини.

Що стосується другої площини загального, особливого і одиничного у методології вивчення взаємовідносин та взаємовпливів художніх культур Заходу і Сходу, то вони повинні вивчатися в усіх трьох вимірах художньої культури – духовно-змістовному, морфологічному та інституціональному. Це означає, що вивченню підлягають: 1) спільність і відмінність між тими образами світу, тими методами і стилями, які є в художніх культурах обох регіонів; 2) особливості видового, родового та жанрового складу обох культур і характерного для кожного з них змісту різних видів, родів і жанрів мистецтва; 3) діалектика спільного і своєрідного в організації художнього життя у культурах Заходу і Сходу. Мова йде про дослідження: а) організації художнього виробництва у культурах Заходу і Сходу; б) художнього споживання у культурах обох регіонів; в) характеру художніх цінностей, які пов'язують художнє виробництво з художнім споживанням; г) типу, змісту і функціонування засобів духовної саморегуляції художньої культури – естетики, мистецтвознавства, художньої критики.

У нас є усі підстави вважати таку методологічну програму системною. Її здійснення – справа майбутнього, як вважають М.Каган і Є. Хілхутіна. Під цим кутом зору історія художньої культури людства ще не розглядалася, проте рух у цьому напрямку іже розпочався

§ 4. Проблема взаємодоповнюваності і синтезу художнього розвитку на Заході і Сході

Існування регіональних соціальних та психологічних особливостей дає можливість співставляти і порівнювати духовні і художні культури Заходу і Сходу, пояснювати їх відмінності як риси, що взаємно доповнюють одна одну.

Регіональні особливості, які детермінують різне ставлення людини до світу, не тільки фіксується в мистецтві, але і усвідомлюються у філософській рефлексії східних і західних народів. Потреба зануритись у себе, споглядати навколишню дійсність, не відокремлюючи себе від природи, досягати стану заспокоєності, що виходить зсередини людини, пізнавати світ при допомозі інтуїції та алогічного, здавалось би, обґрунтування об'єктивно існуючих речей, процесів, явищ і зрештою, насолоджуватися самим життям таким, яким воно є, – от кредо східних філософів. У пам'ятці «Ле-Цзи» говориться: «З відданістю і довір'ям розташовую своє тіло на хвилях і не можу внести нічого особистого. Західні ж мислителі виходять з того, що думки, вчинки, практичні діла людини спрямовані на зовні. Вона поширює свою перетворюючу активність на навколишнє середовище і тим самим протиставляє себе природі. Західна людина екстраверта, це динамічний, активний суб'єкт, який втручається в усі явища навколишньої дійсності і не обтяжує себе постійними і тісними зв'язками з історичними традиціями. Екстраверта орієнтація духовного життя дозволяє пізнавати природу і суспільство завдяки науці, тому в західній філософії велике значення має формальна логіка. Східна ж філософія намагається знайти «рівновагу з природою» шляхом встановлення тісних зв'язків з історичними традиціями, в ній переважають інтуїція та емпіризм.

В західному і східному мистецтві краса характеризується такими категоріями, як пропорція, міра, симетрія. Що стосується японського мистецтва, то в ньому завершеність вважається несумісною з вічним рухом життя і на цій підставі відкидається симетрія. Ми звикли ділити простір на рівні частини, що, ставлячи на полицю вазу, зовсім інстинктивно розташовуємо її посередині. Японець настільки ж машинально посуне її убік, бо бачить красу в асиметричному розташуванні декоративних елементів, у порушеній рівновазі, що уособлює для нього світ живий і нерухомий.

Соціальні і психологічні особливості східних і західних мислителів відбилися на їх розумінні краси. Кожне мистецтво має свій зміст в залежності від уявлень, які сформувалися з давніх часів у даному регіоні про навколишню дійсність. Зрозуміло, існують райони, які роз'єднані між собою, несхожі між собою. На Сході – Тибет, Китай, Індія, Японія, на Заході – Східна і Західна Європа, Америка. У той же час є дещо, характерне тільки для Заходу, як і те особливе, визначає в цілому Схід, і тільки його. Тому діалектика змісту і форми художньої культури Сходу і Заходу визначає відмінності в художньому оформленні творів мистецтва як релігійного, так і світського характеру. Своєрідність східного мистецтва полягає в тому, що увага художника звернена перш за все на емоційний стан людини, вираз її очей, положення губ, форму обличчя, окрім того, «емоційно-дієву характеристику дають також стереотипні, символічні позиції тіла».

Таким чином, хоча на Сході і на Заході визнають одні і ті ж естетичні категорії, розуміння цих категорій, в силу різного способу життя людей, неоднакове, що, природно, відбивається на сприйманні та тлумаченні естетичних і художніх явищ. Естетичне споглядання на Сході є більш суб'єктивним, ніж на Заході, де під красою з часів античності мають на увазі щось об'єктивне, властиве самим природним процесам, явищам, речам. Усвідомлення цінності життя на Сході і на Заході також різне.

У буддизмі, наприклад, вищою цінністю є насолода тим, що дала людині природа, – самим життям, чого можна досягнути тільки тоді, коли наблизитися до стану нірвани – заспокоєності, умиротворення: «Моє тіло єдине з моєю думкою, думка єдина з ефіром, ефір єдиний з життєвою енергією, життєва енергія єдина з небуттям». Краса на Сході передбачає внутрішній душевний стан спокою. Це більш характерно для буддійської, а також даоської культури, ніж для конфуціанської, бо у конфуціанстві переважає строга цілеспрямована

діяльність у поєднанні з внутрішнім станом спокою. На Заході, навпаки, вища цінність втілюється у володінні об'єктом, на який спрямована практична діяльність людини.

Як вже зазначалося, особливості сприймання світу на Заході полягають у тому, що воно спрямовано на навколишню дійсність, тобто звернене на зовні. У зв'язку з цим і розвиток художньої творчості має екстравертний характер, у ньому переважає об'єктивність, реалізм. На Сході, навпаки, художня творчість інтравертна і предметом її є внутрішнє суб'єктивне життя людини. Для художньої культури на Сході характерна конфуціанська традиційна «філософія очищення»: завдяки пізнанню світу душа людини звільнюється від брудних, морально неохайних відносин, які виникають між людьми, бо корені чистоти і духовності, як вважають послідовники цього вчення, у серці самої людини, яка не виділяє себе від природи. Розвиток художньої культури на Заході ґрунтується навпаки, на визнанні об'єктивної реальності, яка відбивається в уявленні і яка передбачає її теоретичне осмислення.

Необхідно підкреслити, що ці протилежні естетичні позиції ні в якому разі не слід вважати застиглими, незмінними. Їх протилежність відносна і залежить від місця, часу, ситуації та ін. Це питання ми розглядали вище, тут же вкажемо на стійкі особливості соціально-психологічного характеру, які суттєво важливі для розуміння різниці між мистецтвом Заходу і Сходу. Визнання їх рівноцінності підтверджує думку Т. Григор'євої, що застосування принципу додатковості у даному розділі науки про мистецтво безумовне плідне. Тим більше, що основою існування будь-якої культури спадковість, без якої неможливо зрозуміти подальший розвиток народу, його матеріальні, економічні, духовні інтереси. Завдяки провідній ролі традицій вивчення взаємодії спирається на такі підходи, як розуміння, спілкування, взаємне запозичення у процесі спільної діяльності, яка у

сучасному світі є закономірністю прогресу. А спільна діяльність і передбачає доповнювання кожної їх сторін.

Принцип доповнювання, який прийшов у філософію і інші науки із фізики, точніше, із квантової механіки, отримав зараз у науковому середовищі значне поширення, бо він за своєю суттю діалектичний. Діалектичний метод передбачає «роздвоєння єдиного і пізнання заперечливих частин його», «а єдиним є те, що складається з двох протилежностей, так що при розрізанні навпіл ці протилежності проявляються». Н.Бор, відкривши принцип додатковості, як і багато інших фізиків, вважав, що його застосування можливе не тільки у квантовій механіці, але і за її межами. Його передбачення виправдалося, бо у багатьох випадках вчені виявляють явище додатковості як форму діалектичного протиріччя і в органічній природі, і у суспільному житті. Додатковість передбачає протилежності не антагоністичні, а такі, що здатні утворити «єдність, яка вказує на невичерпність, складність, заперечливість реального світу». Сучасна наука виявляє новий тип зв'язку – додатковість взаємовиключних начал у цілісному об'єкті. Діалектичність принципу додатковості полягає також у тому, що він «свідчить про незавершеність, невизначеність у встановленні і розвитку об'єктивного світу та в знаннях про нього». Одночасно цей принцип «є доказом єдності дійсного і потенційно можливого, і в цьому плані узгоджується з новітніми дослідженнями в галузі фізичного вакууму.

Згідно з цим принципом слід зробити висновок, що в процесі пізнання для відтворення цілісності об'єкту необхідно застосовувати взаємовиключні «додаткові» класи понять, кожний з яких може бути застосований у своїх особливих умовах. Принцип додатковості художніх культур Заходу і Сходу прослідковується у працях Григор'євої по аналогії з діяльністю двох півкуль головного мозку. Автор зазначає, що функціональна спеціалізація мозку (буквально в останні роки стало відомо, що ліва півкуля – база логічного, абстрактного

мислення, права – база конкретного, образного) з'явилася внаслідок тисячолітньої практики. То чому б не припустити, що в системі людського мислення внаслідок тієї ж практики, з тією ж закономірністю повинна була виникнути функціональна асиметрія – як умова нормальної життєдіяльності цілого? На думку Григор'євої, беручи за основу функції півкуль, можна перенести різницю функцій і на поняття «Схід-Захід».

Правомірність розгляду функціональної асиметрії мозку з позицій принципу доповнювання підтверджується новітніми дослідженнями. Вчені висунули припущення, що «основна різниця між двома типами мислення і розуміння світу... полягає не в характері матеріалу, який використовується, а в принципах організації контекстуального зв'язку між словами і образами». Як відомо, для лівої півкулі характерний логіко-вербальний тип мислення, а для правої – просторово – образний, у зв'язку з цим В.Ротенберг та В.Аршавський різницю у сприйманні світу пояснюють культурними особливостями і традиціями середовища, яке закріплює їх за механізмом групового відбору чи спадковості. «Люди, які виховані в різних етнопсихологічних умовах, сприймають світ по-різному», зазначають вони. Результати дослідження свідчать про те, що народи Сходу, які з раннього дитинства орієнтовані на пристосування до світу та долають його внутрішні протиріччя «завдяки не альтернативному підходу», що особливо яскраво проявляється у філософських системах дзен-буддизму, в основному використовують можливість образного мислення і сприяють його розвитку. Можна сказати, що у людей, які живуть на Заході, найбільш яскраво виражений логіко-вербальний тип мислення, а у людей, які живуть на Сході, – чуттєво-образний.

Для художніх культур Заходу і Сходу обов'язковою умовою взаємозв'язку слід вважати розуміння як специфічний засіб пізнавального процесу при «зустрічі двох суверенних суб'єктів». Несхо-

жість протилежних культур не свідчить про виключність кожної, бо саме ця несхожість зв'язує обидві культури, «робить можливим і необхідним спілкування народів, робить їх однаково відповідальними перед долею світової культури». Григор'єва вважає, що тільки дотримуючись міри, не розчиняючись повністю в чужій культурі і не втрачаючи контактів зі своєю, можна добитися взаємного порозуміння. «знання східних наук необхідне не тільки для пізнання історії країн Сходу, але і для загальнолюдського знання, яке без врахування східного досвіду не може бути повним», точно та, як і без врахування західного досвіду.

Немає сумніву, що протягом усієї історії при всій їх суверенності і рівноправності культури реально взаємодіють різними засобами. Методологічне обґрунтування їх вивчення потребує відмови від двох позицій, які існують у традиційному мистецтвознавстві: 1) ізольованого розгляду художнього розвитку Заходу і Сходу, детермінованого їх удаваною непроникливістю одне для одного; 2) визнання епізодичних впливів однієї культури на іншу, запозичення однією культурою деяких рис іншої, що не дає можливості прослідкувати єдиний світовий художній процес в його цілісності.

Принцип доповнення виявляє можливість спілкування культур на двох рівнях. На думку японського вченого Н. Нобухаро, для західної цивілізації характерна «комунікація максимального спілкування», а для східної – «комунікація мінімального спілкування». Григор'єва вбачає в цьому два різних способи порозуміння світу, що пов'язано з неоднаковим, а інколи і протилежним його сприйманням і усвідомленням – діалог між Сходом і Заходом – у неї набуває характеру додатковості, тобто протилежні сторони йдуть одна за одною, міняються місцями, входять одна в одну і створюють єдине ціле. Дослідивши філософію Н.Нобухаро, вона прийшла до висновку, що протилежностей, як таких, для японського мислителя не існує,

одні і ті ж елементи міняються місцями, при взаємодії доповнюють одне одного – «одне x зворотний бік іншого».

Що стосується властивих цивілізації форм спілкування то ще стародавні грецькі філософи розділили світ на протилежності, які існують як абсолютні характеристики; у стародавньосхідній філософії, зокрема у конфуціанській, основною умовою діалогу є відносні протилежності, які складають основу існування двоєдиного світу. У східній філософії поняття «протилежність», як таке, не існує, бо східні мудреці не протиставляли явища одне одному. Діалектика у власному, а не софістичному чи удавано-релятивістському розумінні як мінімум потребує в поняття тотожності заперечливих визначень. Але ні такого, ні поняття протиріччя взагалі китайські філософи самостійно не напрацювали.

У стародавній грецькій філософії процес спілкування, як і процес руху, утворювався взаємодією крайніх протилежних начал, які протистояли одне одному і, розводячись, стикалися знову, внаслідок чого відбувався сам розвиток. Завдяки знищенню однієї з протилежних сторін здійснювався хід історії. «Така уява про розвиток виключається китайською моделлю Ін-Ян, при якій протилежності взаємо проникають і переходять одна в одну». Протилежності не можуть стикатися, стверджують східні мудреці, бо діють одна в одній і йдуть одна за одною», «як сонце і місяць, день і ніч».

Відомо, що в природі існують два типи зв'язку протилежностей – внутрішній і зовнішній. Вони діалектично взаємопов'язані. Вчені Сходу і Заходу заглибились у вивчення тільки того типу зв'язку, який був ближчим для них: інтравертного – на Сході, екстравертного – на Заході. Тому спілкування у західних і у східних культурах можна розглядати як взаємодоповнююче завдяки так званім комунікаціям максимального і мінімального спілкування. Для західних народів характерна найбільш повна відкритість у спілкуванні і в різноманітних формах регуляції взаємодії одного з іншим, у

той же час їм не вистачає «напівтонів», які властиві східним людям. «Мінімальне спілкування» – традиційне мистецтво недомовленості, невизначеності східних людей, воно начебто володіє «такою внутрішньою силою, такою емоційною переконаністю, художнім зарядом, щоб вразити уяву читача, або глядача «без слів». Комунікації мінімального спілкування східні люди навчалися протягом століть, і це стало традицією, але для повного розквіту усіх своїх можливих талантів їм необхідно пізнати відкритість західних людей. Так дві половинки художнього діалогу доповнюють одна одну, в результаті чого і створюється світова культура.

Цікаве співставлення культур Заходу і Сходу в аспекті їх взаємної додатковості зробили М.Каган та Т.Холостова. Як вони стверджують поняття «Схід» не має жорстко обмеженої географічної визначеності. Але по відношенню до європейської культури Схід передбачає головним чином культурний досвід Індії, Китаю і перськомовних країн. Та й за змістом своїм, як зазначають вони, поняття «Схід» не має історично визначеної однозначності. Його досвід надто різноманітний у часі і просторі, щоб говорити про нього, як про щось строго визначене. І все ж таки поняття успішно працює у культурологічних і філософських системах. «Схід» у цьому плані – редукована європейським пізнанням сукупність культурних форм, не схожих на форми культури європейського регіону, а часто і протилежних їм. Зрозуміло, ці відмінності не можна абсолютизувати, але вони існують. Так, навіть нефахівцю кидається у вічі поширене на Сході ставлення до слова: наприклад, дзенський патріарх, засновник монастиря, залишає після себе усього декілька рядків, у яких відбитий досвід його багаторічних пошуків, кінцеве резюме усього його життя. Короткі, лаконічні, часто без посилання на автора, вони типові для східної культури і викликають у європейців несподіване відчуття разючого багатослів'я європейської цивілізації. Більше того, радикально змінилося право на слово, яке звернене до живих і яке

входить у довгострокову пам'ять людства. У європейській культурі це право можна забезпечити вмінням писати, освіченістю, в кращому випадку – наявністю таланту.

Багатобарвність процесів і явищ світової художньої культури створює умови для таких взаємовідносин двох протилежних сторін, при яких відбувається процес збагачення однієї культури іншою, обумовлений внутрішніми потребами кожної. Відносини взаємодії ведуть до становлення нової якості. Говорячи про складну багатобарвність процесів необхідне виявлення головної тенденції. Закономірності, які лежать в їх основі дуже часто приховані «хаосом» одиничних, що здаються випадковими, явищ серед яких можна знайти приклади для підтвердження протилежних поглядів. Щоб пізнати закономірності історичного процесу, необхідно пам'ятати основний історичний зв'язок, який розкриває кожне явище у загальному ланцюгу розвитку; якщо окремі факти будуть розглядатися у відриві один від одного і поза цим зв'язком, то неможливо буде повною мірою розкрити ціле – культуру, як таку.

Взаємовідносини художніх культур Заходу і Сходу удосконалюються в ході розвитку суспільства та внаслідок розширення і поглиблення попередніх контактів. При цьому змінюється їх взаємний вплив: прогресивна світова культура включає в себе всю багатобарвність культур, але не як їх просту суму, а зберігаючи і узагальнюючи у своєму розвитку насамперед те, що має загальнолюдське значення і може стати загальним надбанням.

Тривалий час вивчення взаємодії та взаємовпливу культур трактувалося спрощено: відбиття культури Сходу у Західному світі чи, навпаки, – культури Заходу у Східному світі розглядалося як просте запозичення однією культурою деяких рис іншої. Такий однобічний підхід до проблеми отримав у науковій літературі назву гомологічного. Є.Завадська визначає гомологічний принцип як вид екзистенціонально-феноменальної аналогії, бо гомологічний принцип

вимагає інтерпретувати факти культури, не вириваючи їх з ґрунту, в якому вони виростили, не підходячи з чужими мірками. Але послідовно впроваджуваний гомологічний принцип вступає у протиріччя з життям: самі культури порівнюють себе з іншими і, відкидаючи деякі власні споконвічно властиві їм риси, засвоюють чужі. Тим більше, що сучасна культура у своїх творчих пошуках звертається до культурної спадщини, до відокремленого простором і часом минулого. Тому, на думку Завадської, гомологічний принцип вивчення зв'язку художніх культур Заходу і Сходу потрібно доповнити діалогічним, бо знаючи внутрішню логіку культури, необхідно зрозуміти і логіку культурних контактів, що дасть можливість не тільки пояснити запозичення Заходом і Сходом ряду особливостей художньої культури одне у одного, але й обґрунтувати синтез обох культур, їх злиття в єдине ціле, що є, мабуть, перспективою розвитку загальнолюдської художньої культури. Так, у наш час народжується нова концепція діалогу, зрозумілого не як просте джерело інформації, але і як засіб, який веде до глибшого розуміння одне одного і до саморозуміння.

Діалектичний підхід до взаємовідносин культур дозволяє інтерпретувати їх діалог у світлі філософської теорії спілкування, тобто осмислювати його як взаємодію суверенних, рівноцінних і унікальних суб'єктів, які намагаються досягти спільності чи підвищення її рівня при збереженні самобутності кожного.

Взаємне порозуміння – головна умова діалогу, бо будь-яке людське спілкування базується на передумовах однаковості у людей. Взаємне порозуміння у професії діалогу допомагає прийти до згоди, а потім до синтезу протилежних позицій, тому діалог між суб'єктами – особистостями, народами, класами, культурами – в усі часи був найефективнішою формою їх зв'язку. В діалозі – спілкуванні, спостерігається не тільки відкрите і композиційно виражене врахування слухача і його відповіді, але також і будь-яке інше слово спрямоване

на зворотне розуміння, бо розуміння досягають лише у відповіді. У процесі розуміння ми помічаємо особливість суб'єкта, його неповторність, його своєрідну реакцію на слухача. Можна сказати, що діалог народів – це насамперед діалог часу, епох і днів, вмираючого і живого, яке народжується. Існування і становлення злиті тут у нерозривну конкретну єдність суперечливої багатобарвності.

Тільки у спілкуванні, як у міжсуб'єктивній взаємодії, розкривається повною мірою унікальність кожного суб'єкта і досягається високий ступінь їх спільності, яка діалектично пов'язана із збереженням кожним партнером його неповторності. Ця неповторність створює нові умови діалогу – спілкування, внаслідок якого спостерігається становлення нової точки зору, яка характеризує єдність їх поглядів. Це означає, що дві теорії, два типи теоретизування, дві логіки співіснують і взаємодоповнюють одна одну. Неминучість діалогу логічно пояснюється тим, що він рухається у двох зустрічних напрямках, де неповторність партнерів виражає «інваріантність істин», як зазначає Л. Баткін. Їх синтез і передбачає якийсь новий кут зору і звучить як ще один голос. Будь-який діалог повинен мати простір, а діалог культур – культурний простір, в якому розгортаються і зустрічаються різні культури і різні істини. Отже, діалог – спілкування можна визначити як знайдення загального внаслідок зустрічі протилежностей, бо цей діалог – поле їх співставлень та взаєморозуміння.

Таким чином, взаємодія та взаємовплив як діалог – спілкування Заходу і Сходу – одна з головних рушійних сил формування світової художньої культури, бо суперечливість зближує, різноманіття породжує чудову гармонію. Діалог художніх культур передбачає їх доповнення, що ставить протилежні сторони у певну залежність одної від іншої, забезпечує рух до зближення і єдності.

Як висновок слід зазначити, що історична реконструкція генезису культури уявляє із себе складну проблему первісної історії.

Із зростанням населення експлуатація природи поступово більш- менш рівномірно поширювалася. Зростання чисельності населення збільшував «тиск» на природу, наставала локальна демографічна екологічна криза, яка підривала авторитет традицій, беззаперечно їм підкорення і не гарантувало суспільству «нормального життя». Головним чином це розуміла тільки молодь, яка ставала «єретиками» – «новаторами», прообразами майбутніх «культурних героїв». Проте «новизна» стосувалася частіше життєво необхідного. Та частина культури, яка не відносилась безпосередньо до економіки, часто залишалась майже без змін, бо була «нейтральна» до фактів матеріального світу, тобто, не була алогічна щодо нього. Авторитет новаторів був надзвичайно високим. Для його збереження достатньо було дотримуватися лише «заповітів» пращурів яких обожнювали – («культ пращурів»). Так народжувалася релігія як догматична система поглядів, освячена авторитетом багатьох поколінь. І усе повторювалося до нової кризи. «Нейтральна» ж до фактів матеріального світу частина культури дуже часто перероджувалася у «духовні потреби». Цьому сприяла цивілізація тільки на певному, достатньо високому рівні розвитку: тільки тоді вони могли дозволити собі «свідому алогічність» у вигляді творчості музикантів, поетів, художників, які оспівували навіть тих богів, в яких вже не вірили. Під цим кутом зору можна розглядати і процес виникнення держави, бо і тут, відомі в історичній науці положення можна доповнити закономірностями екологічного характеру. Збільшення кількості населення породжувало хаос який ще більше поглиблював кризу в суспільстві, з якої виводили нові «новатори». Але це ставало можливим тільки тоді, якщо під час хаосу не загинули усі «охоронці досвіду минулого». Адже більша частина культурної спадщини не заперечує досвіду в умовах що змінилися і є фундаментом подальшого розвитку, у противному – кожна чергова криза відкидає суспільство в його розвитку далеко назад. В цей період країна найбільш незахищена

перед іноземними завойовниками, які нав'язують їй багато чого із своїх власних традицій, яскравий приклад цьому – історія нового часу під час колоніальних загарбань.

Проте із зростанням населення і в наслідок міграцій посилюється вірогідність контактів, що сприяє більш швидкому обміну досвідом, інформацією, відбору корисних і розхитуванню шкідливих традицій. На цій основі з'являються і нові («контактні») етнічні ознаки. З цього виходить, що чим пізніше в часі виникає нова група (праетнос, етнос), що виділилися із «материнської» чи «контакту», що виник на основі злиття з іншими, тим менше можливостей у неї для «консервації» бо кількість «вільних» земель що скорочувалися і постійна присутність багато чисельних сусідів змушує її швидше розвивати продуктивні сили, використовуючи свій і чужий досвід, більш терпляче відноситися до «новаторів».

Таким чином, на черзі збір і систематизація усього накопиченого людством досвіду при допомозі машинного «банку знань» і значну допомогу в цій справі може надати історичний (еволюційний) і екологічний підхід.

При викладенні своїх уявлень про ідеальну структуру історико-психологічного дослідження та його джерельного забезпечення ми, як вже зазначалося вище, свідомо відмовилися від набору понять, які використовуються традиційно в історичній літературі для вивчення психології великих соціальних груп, який до цього часу залишається лише «набором» і звернулися до мережі понять, які прийняті у «фаховій» соціальній психології, і об'єднанні жорсткою логічною схемою, а саме: спільна соціальна діяльність – процеси комунікації – сприйняття інформації – формування соціальних установок – соціальні дії. Звернення до такої схеми дозволило нам зрозуміти спосіб зв'язку соціального середовища та соціальної психіки. Ми намагаємося адаптувати вже визначену у соціальній психології мережу понять стосовно зв'язаного ретроспективними досліджен-

нями діяльності великих соціальних груп вивченню історико-психологічних процесів через призму історико-культурного розвитку людства. За ілюстративним матеріалом ми звернулися до історико-культурних процесів народів Заходу і Сходу у новий час, до їх діалогу і оцінки цього процесу науковою думкою, тобто, у межах історіографічного огляду, що є природнім і закономірним для історичної науки і, відповідає новим методичним підходам, запропонованим і застосованим нами при висвітленні історії культури. На нашу думку, першим етапом повинно стати вивчення інститутів соціалізації, в яких реалізуються різні види соціальної діяльності групи яка вивчається і як це відбилося на культурному розвитку даної групи, суспільства в цілому. Прикладом може бути історія боротьби за буржуазні свободи і за можливість їх реалізації, яка означає не тільки визнання суспільством того чи іншого політичного інституту, але й можливість його реального функціонування і як це відбилося на історико-культурній спадщині.

Відносно синкретизму, то на нашу думку, синкретизм діяльності є універсальним і може бути застосованим до будь-якого суспільного явища у період генезису.

Другий характерний приклад – суспільно-політичні рухи буржуазії, що увійшли в історію і називаються «застольний парламент», так звані «економічні обіди», що мали значний суспільний резонанс і були зустрінуті реакційною пресою з великим роздратуванням.

І, на кінець, остання проблема, до якої ми звернулися, пов'язана з інститутом соціалізації. Традиційно розглядаються тільки ті інститути соціалізації, котрі є безпосередньо продуктом діяльності соціальної спільності яка досліджується. Але досліднику необхідне різноаспектне вивчення соціальних інститутів, щоб зрозуміти широкий спектр діяльності особистості, усі можливі варіанти включення її у соціальні інститути.

Внаслідок сприйняття інформації про той чи інший соціальних об'єкт у людини виникає система уявлень про нього, вона вступає у певні психічні відносини з ним, людина відчуває залежність від предмету і стає істотою яка страждає. Але вона намагається вийти з такої залежності і не обмежується тільки внутрішніми намаганнями вийти з нього. Людина, як правило, намагається практично діяти, вона розкріпачується у предметній діяльності, матеріалізуючись у самих різноманітних формах від політичної до створення художніх творів. Але усі результати людської діяльності, які об'єктивізовані у залишках культури минулих епох, не зможуть бути піддані історико-психологічній інтерпретації, якщо відсутні джерела, які адекватно відбивають процес людського мислення, випереджаючого практичні дії. Такими джерелами є будь-які письмові свідоцтва про минуле – від зафіксованих в різних письмових текстах політичних гасел до поезії, літератури, яка дає можливість вивчати «чуттєві підпорки думки» кі панували у ті чи інші історичні епохи. Робота з джерелами художньої творчості дає можливість вивчити соціальні характеристики, «перевернуті» у свідомості індивіда, – засвоєння особистістю різних видів соціальної діяльності і т. ін.

Таким чином, запропонована схема дослідження історичної психології дозволяє осмислити вже накопичений науковою думкою (історіографією) досвід, визнаючи місце окремих праць у загальному колі проблем, пов'язаних з вивченням історичної психології, а в нашому варіанті, на прикладі історії культури.

Методологія сучасних етносоціологічних досліджень світових культурних контактів склалась у руслі таких напрямків, як дифузїонізм, функціоналізм, «дослідження з акультурації». Це сприяло розумінню світових культурних зносин як історичного процесу і звідси, на нашу думку, слід досліджувати історію взаємовпливу культурних процесів Заходу і Сходу, зокрема, і через історіографічний аналіз.

Проте, як свідчить історія культури, не усе в цих зносінах було досконалим. Ми зупинилися, в даному розділі, на основних етапах вивчення світових культурних контактів в етнографії, бо саме в ній краще теоретично осмислити питання культурного розвитку людства.

Вже класикам «культурного еволюціонізму» ХІХ ст., як нами розглядалося вище, не було стороннім уявлення про міжнародні зв'язки. Проте етнографи ХІХ ст. недооцінювали значення міжнародних культурних зв'язків для розвитку людства. Ця проблема була уперше з усією ґрунтовністю поставлена у працях німецьких вчених початку ХХ ст. Для дифузійнізму був характерний самий широкий історичний підхід до світових контактів. Їх діяльність була начебто першим етапом дослідження проблеми в етнографії ХХ ст.

Другий етап – функціоналісти, які відкидали методику дифузійнізму як довільну і які підкреслили необхідність перш за усе сучасні світові контакти, які створені епохою експансії буржуазної Європи. Третім етапом став період досліджень з «акутурації», в яких сучасний характер проблеми був відтінений ще більш чітко і були достатньо повно вивчені соціально-психологічні фактори. В цих дослідженнях вперше було підкреслено, що взаємодія культур – процес, який відбувається в конкретно-історичних умовах.

Друге важливе досягнення представників цієї школи – увага до людини.. Вони зосередили увагу на конкретних ситуаціях контакту як цілісності і домагалися історичної документальності своїх досліджень, проте відбулося різке звуження меж дослідження контактів, і коли почалися спроби теоретичного осмислення контактів, вони пішли по лінії швидше соціально-психологічній, ніж історичній. Як наслідок в сучасній етнографічній науці повсюдно спостерігається зацікавленість до питань структури контактів, особливо до її соціально-психологічного аспекту; до питання співвідношення зовнішніх впливів і внутрішніх новацій у культурному розвитку і до інших проблем, пов'язаних з вивченням ситуації контакту на протязі

обмеженого історичного періоду. Увага до цих питань цілком виправдана, проте це не єдино можливий підхід, на нашу думку, до вивчення світових контактів. Можна розглянути світові культурні контакти більш широко – як грань світової історії. Як і усе в історії, світові зносини є ланцюг явищ, який розгортається у часі і просторі. Але, розглядаючи світові контакти як цілісний процес, не можна забувати про діалектичну відносність цього поняття. Розгляд світових контактів як просторового процесу робить можливим регіональний підхід до них. Питання про світові культурні контакти як фактори взаємного збагачення культур може бути розкрито на надзвичайно великому матеріалі, ми ж зупинилися на прикладах художньої культури, яким є самостійним шаром культури поряд з матеріальним і духовним її шарами. В ній органічно зливаються матеріальні і духовні форми діяльності людини. Разом з тим, як показало дослідження світового історико-художнього процесу, художня культура має тримірну побудову – вона охоплює духовно-змістовні характеристики творчості майстрів мистецтва, морфологічні особливості взаємовідносин пізніх мистецтв, інституціональні форми організації процесів художнього виробництва споживання.

Філософським ключем до вирішення проблеми яку ми розглядаємо є діалектика загального, особливого і одиничного і вона повинна слугувати методологічній основі вивчення світової культури у двох аспектах.

По-перше, конкретизація загальних для усього людства рис культури відбувається у національно – специфічних варіаціях культури кожного регіону; діалектика загального, особливого і одиничного дає, таким чином, можливість розглядати Захід і Схід як позначення середнього рівня спільності між загальнолюдським (світовим) і окремим, одиничним (національним).

По-друге, художня культура повинна бути розглянута як особливе на шляху від культури, як такої, в її цілісному бутті

мистецтва до унікального предмету культури. Регіональний метод спільності Захід-Схід є головним чином соціально-психологічний феномен, який слід вивчати методами спеціальної психології мистецтва, науки відносно до специфіки художньої культури, виявляти стійки інваріантні риси психології та естетичної свідомості народів Сходу і Заходу і шукати їх корені у стійких інваріантних рисах образу життя народів того чи іншого регіону. Існування регіональних соціальних та психологічних особливостей дає можливість співставляти і порівнювати духовні і художні культури Заходу і Сходу, пояснювати їх різницю як взаємно доповнюючі одна одну риси.

РОЗДІЛ 8. ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ «ЗАХІД-СХІД»

§1. Історичний та соціально-психологічний підхід до вивчення діалогу культур країн Заходу і Сходу

Кожна культура і кожний народ має самобутню культуру, неповторну і унікальну. Наше завдання – відтворити особливості і історичну своєрідність кожної культури, оскільки зрозуміти минулу, дійсну і майбутню, культуру минулого, можна тільки при строго історичному підході, тільки вивчаючи її за відповідними критеріями, при єдиному масштабі цінностей. А. Гуревич вважає, що, спираючись на діалектико-матеріалістичний монізм історичного розвитку культури, можна зробити спробу обґрунтувати поступовий розвиток культури діалектикою заперечення, яка передбачає спадковість культурних традицій. Єдине начало стало тим камертоном, який давав художнім культурам поштовх до автономного розвитку, однак воно пов'язує протилежні культури необхідністю постійного звертання до свого попереднього розвитку. Тим більше, що в історичному русі культур, у будь-якому випадку закономірно прогресивному, на вищому етапі виникає потреба зустрічі і спільного розвитку.

Можна виділити два періоди історичного розвитку: 1) починаючи з епохи рабовласництва і до нового часу; 2) з нового часу і до наших днів.

В перший період політика і культура обох регіонів розвивалися відносно самостійно, замкнуто; лише в окремих випадках відбувалося запозичення деяких рис культури одного регіону іншим. Причина цього крилася у різних рівнях розвитку продуктивних сил,

економіки, соціальних відносин на Сході і на Заході, до того ж, інтенсивне удосконалення засобів виробництва на Заході все різкіше протиставляло його Сходу. Значною мірою сприяли цьому і відмінності пануючих світових релігій – на Заході – християнства, на Сході – мусульманства і буддизму, – також збереження в деяких районах Сходу язичницьких культур. К.Маркс пояснював цю нерівномірність розвитку тим, що Схід начебто застиг у своєму розвитку, оскільки зберігав першорядну роль патріархального господарства з його формою власності в умовах східного деспотизму, відсутності там юридичного права власності. Ця власність племені чи общини породжена здебільшого поєднанням промисловості, сільського господарства в рамках дрібної общини, завдяки чому така община стає здатною існувати самостійно і забезпечувати всі умови для відтворення та розширення виробництва. Захід же за цей час пішов далеко вперед завдяки появі приватної власності у європейських народів. У германців, як зазначав Маркс, громадське поле є тільки доповненням індивідуальної власності і фігурує як власність та як загальне надбання одного племені і тому його потрібно захищати від ворожих племен. Не власність індивіда виступає як опосередкована общиною, а, навпаки, опосередкованим є існування общини і общинної власності, тобто вони існують як пов'язані між собою самостійні суб'єкти.

При специфічності форм історичного процесу у різних регіонах і країнах історичний розвиток повсюдно передбачає спадковість специфічних рис епохи, регіонів та їх культур. Результатом становлення соціально-економічних умов був прогрес культурно-історичних форм при більш чи менш різкій нерівномірності їх розвитку. Тому сила традиції і стійких форм побуту, звичаїв, громадської психології, світогляду була неоднаковою на Заході і на Сході. Минулі форми соціального життя продовжували тяжіти на Сході триваліший період, ніж на Заході, в силу вкрай нерівномірного і диспропорційного розвитку, як підкреслює Б.Житков. Розглядаючи взаємодію

та взаємовплив культур, особливо важливо зупинитися на традиції, яка є однією із зв'язуючих ниток всесвітньо-історичного і регіонального процесів, тому що суть традиції полягає у відбитті суспільних відносин, які склалися протягом певного часу і впливали на наступний розвиток суспільства. Як продовження соціальних відносин, традиція включається у внутрішньо-формаційний розвиток суспільства усвідомлено неусвідомленим об'єктивним елементом, який у результаті свого виникнення перетворюється в закономірне явище, що постійно супроводжує еволюції суспільного руху. Як явище, традиція одночасно являє собою процес, який існує завдяки спадковості. Тут спостерігається діалектична взаємодія спадковості і традиції, яка полягає в системності їх функцій. Неможливо відокремити ці два поняття одне від одного, бо в основі своїй вони складають єдиний зміст, який визначається функціональною залежністю чи діалектичним протиріччям.

Історичний розвиток економіки, культури, суспільства в цілому обумовлений запереченням чи систематизацією явищ, процесів, речей, потрібних в майбутньому через спадковість і традиції. Діалектичний розвиток передбачає перерву безперервності, а спадковість – діалектичну єдність протилежностей у формі традицій. А оскільки формаційний процес доводить закономірність поступового руху суспільства, то зростає і роль спадковості та традицій в системі суспільних відносин. Специфічний характер спадковості дає можливість пов'язувати в одне минуле, дійсне і майбутнє. В науковому розумінні минуле слід інтегрувати не як небуття, а, навпаки, як особливу форму буття. Традиція і відбиває життя минулого у нинішньому і майбутньому. Традиція – це минуле, яке переходить у майбутнє. Якщо у матеріальному виробництві спадковість і традиції ґрунтуються на збереженні певного економічного і матеріального потенціалу, який обов'язково передбачає прогресивний розвиток, то у духовній сфері і у художній культурі особливості спадковості і

традицій полягають у запереченні чи неприйманні одних явищ культури і збереженні інших. Проте поняття, які тут використовуються («прогрес» і «регрес»), відносні, бо кожний період історії діалектично заперечливий внаслідок постійної взаємодії прогресивних і регресивних елементів. Але у будь-якому випадку історична спадковість є однією їх головних особливостей природного процесу в суспільстві.

Як загальна закономірність соціального розвитку традиція присутня у всіх галузях людської діяльності, але специфічної форми вона набуває в історії художньої культури. Вона тісніше, ніж інші галузі культури, пов'язана із своєрідністю, неповторністю, унікальністю національного життя, в значить, – з регіональними особливостями суспільного буття. Тільки йдучи різними шляхами, людство може досягти своєї єдиної мети, і тільки живучи самобутнім життям, кожний народ може принести свою частку у спільну скарбницю. Та хіба можна тлумачити ці різні шляхи, не стаючи на шовіністичну точку зору і не вважаючи, що один з них повноцінний, а інший хибний? І як пояснити самостійність, суверенність кожної культури – і західної, і східної, маючи на увазі можливість і навіть бажання їх синтезувати, об'єднати, а в майбутньому і злити?

Вище вже відмічалось, що західна культурологічна думка запропонувала різні варіанти ідеалістичного розв'язання проблеми «Захід-Схід», апелюючи до визначальних відмінностей якихось духовних сил, буцімто іманентних культурам Заходу і Сходу. Марксизм ж протиставляє цьому матеріалістичне розуміння детермінації культури взагалі і художньої культури зокрема, такими особливостями: а) засобами матеріального виробництва, яке залежить від характеру суспільства; б) відбиттям різних способів життя людей у їх свідомості (духовному складі, соціальних, психологічних характерах).

Такі підходи дозволяють углядіти і відомий паралелізм у розвитку культур Заходу і Сходу, бо єдність як і відмінності

фундаментальних процесів економічного і соціального розвитку людства відбивається в його духовному житті, у культурі і мистецтві. В індійському, античному, візантійському, італійському і тибетському канонах, як зазначає К.Герасимова, модулем була міра обличчя, яка дорівнювала довжині кисті, а в деяких випадках також і довжині стопи.

Зазначена схожість іконометрчних норм пояснюється, на її думку, не запозиченнями, хоча вони і могли мати місце, але насамперед єдністю художньої практики. Не тільки сучасні, а й стародавні художники повинні були знати пластичну анатомію людини, зрозуміло, у межах рівня розвитку антропології свого часу. Єдність модуля канону пропорцій свідчить і про практичні спостереження над реальними закономірностями правильної будови тіла та однотипності, інтернаціональності норм фізичної краси гармонійно розвиненої людини. За цією міркою ідеальної людини і бела сконструйована удосконалена краса богів.

Діалектика історичного процесу дає підстави стверджувати, що становлення цілісної художньої культури можливе не тільки при умові єднання протилежних начал, суть яких у своєрідності ряду рис кожної нації і кожної регіональної культури, але і в першу чергу при родовій і сутнісній єдності різних культур. Світовий історичний процес лише у першому наближенні виявляє деякі спільні визначальні риси даного розвитку. В цьому випадку фіксуються тільки однорідні, найбільш абстрактні моменти, що відносяться до будь-яких епох без специфічних форм прояву. Вони характеризують розвиток цивілізацій, заданий самою життєдіяльністю людей. Як зазначає Б.Житков, паралельний розвиток суспільства складається у визначенні ототожнення матеріального життя людей, які іманентні законам суспільного розвитку, завдяки чому існує потенційна неусуненість джерела кореляції усіх можливостей системного цілого за всіма фундаментальними параметрами.

Відмінності географічних і кліматичних умов, а також пов'язаних з цим темпів розвитку народів Заходу і Сходу привели до того, що ряд рис, властивих культурі і мистецтву Заходу на ранніх фазах розвитку, стають схожими з особливостями східних культур пізніших етапів історії; так капіталізм і соціалізм на Заході стали сучасниками феодалізму на Сході, що не могло не вплинути на характер взаємовідносин та взаємовпливів культур «екстенсивного» Сходу та «інтенсивного» Заходу.

В історії було багато культур, які формувалися у різних етнічних і локальних людських суспільствах і несли на собі відбиток розвитку того чи іншого народу, його життя у певному географічному і соціальному середовищі. Проте ця багатобарвність культур не скасовує єдності світового історичного процесу, бо, формуючись на основі одних і тих же суспільних законів, вони рухаються, по-перше, єдиними шляхами, а по-друге, у більш чи менш тісних контактах між собою. Звідси випливає закономірність спадковості традицій. Ще Мацуїю Басьо говорив у XVII ст., що без незмінного не було б основи; без змінного немає оновлення. Якщо б не було перемін, не було б розвитку, якщо б не було сталості, нічого не було б, тільки у діалектичному зв'язку того і другого твориться історія. Єдність світового культурного розвитку можна розглядати як результат взаємодії різних типів культури, форм їх існування. Сам процес історичного розвитку характеризується поступовістю, але в одночасі нерівномірністю, що призводить до складної діалектики руху суспільства, культури, цивілізацій від нижчих форм до вищих, від простих до більш складних. Нерівномірністю історичного розвитку пояснюється поява у різні часи різних культурних систем, видів, стилів і форм, які у свій час ідуть зі сцени, даючи місце іншим.

У відбитті цієї діалектики в історії художньої культури, як підкреслює М.Каган, можна спостерігати еволюцію взаємовідносин усіх видів мистецтва, насамперед нерівномірність розвитку видів,

родів, жанрів художньої творчості (яку показав ще Гегель) і одночасно ускладнення, збагачення, поступовий рух художньої культури в цілому.

Логіка світової історії обумовлює безпосередню взаємодію і взаємовплив різнобічних явищ і процесів, які характеризують різні етапи всесвітнього розвитку, оскільки внутрішня потреба руху полягає у єднанні протилежних начал. Бо, як відмічає Г.Гачев, те, що ми цінуємо в культурі різних народів, незалежно від раси і кольору шкіри, а культури – незалежно від рівня їх розвитку, – не є просто знаком формальної до них поваги. Ця повага є визнанням однакої цінності зусиль різних народів для майбутньої долі людства, які різняться один від одного насамперед тим, що реалізують в собі якесь не підмінне поєднання загальних для всіх народів фаз розвитку.

Суть цього процесу – не просто кількісне накопичення, а передусім відбір і збереження усього того, що необхідно для подальшого прогресу людства і тому може стати загальним надбанням, незалежно від того, де, коли, в якому регіоні воно з'явилося і розвивалося. Своєрідні риси кожної культури трансформуються у єдності, асимілюючи одне одного у межах реально можливого. Це стосується і світового художнього процесу, який поряд із загальними закономірностями виявляє відносну самостійність розвитку і тим самим вносить у загальний процес руху культур своєрідний духовний зміст.

Єдність художньої культури досягається шляхом закономірного зіткнення «національних образів світу», що відбувається внаслідок постійної міграції народів і в ході культурних обмінів, які постійно розширюються. Зустріч протилежних культур передбачає: «іскри взаємного подиву», що створює умови для розвитку однієї культури через вивчення іншої. Історію світової художньої культури як часини світової історії потрібно розглядати, таким чином, системно, завдяки чому можуть розкриватися повною мірою всі сторони цього єдиного цілого. Системний підхід являє собою філософський принцип, і до

його змісту входять філософські уявлення про цілісність об'єктів світу, про співвідношення цілого і його частин, як зазначають І.Блауберг та Е.Юдін.

Становленню світової художньої культури як цілого, на думку Житкова, сприяє різноманітність художніх процесів, при цьому, на перший план кожного разу виступають то одна, то інша сторони цього системного цілого, які утворюють найхімерніші «мозаїчні» конфігурації цього цілого. А це дає можливість, як додає Е.Баркова, кожній своєрідній культурі вносити свій неповторний внесок у історичний процес як ціле.

Взаємодія художніх культур та становлення єдиного світового художнього процесу свідчать не тільки про поєднання різних культур, але і про їх взаємний вплив та спадкові зв'язки. Всесвітньо-історичний художньо-культурний процес неможливий без взаємного пізнання протилежних культур. Досвід історичного розвитку культур показує, що визначні художні твори вільно перетинають кордони між державами, долають мовні перегородки і завойовують земну кулю, доводячи тим самим практично інтернаціональний масштаб свого змісту. Бо саме національно-самобутнє переходить в загальнолюдське і одночасно збагачує його якимись особливими гранями, неповторними, властивими лише йому моментами. Кожна соціальна культура, ставлячи і розв'язуючи загальнолюдські проблеми, разом з тим вносить в загальнолюдську культуру дещо своє, і це має певне значення для всіх народів.

Взаємодія художніх культур відбувається, як уже говорилося, завдяки спадковості: у спадок від одного типу культури до іншого передаються ті чи інші інтереси, смаки, запити людей, а також ряд навичок і звичок, котрі менш рухомі, більш стійкі, ніж творчі ідеї. Впливаючи на діяльність композиторів і виконавців, вони тим самим зміцнюють силу творчої традиції, як вважає О. Сохор. Разом з тим, кожний конкретний тип художньої культури має своє обличчя, свій

неповторний духовний і матеріальний зміст. Це відноситься і до регіональних типів художньої культури. Візьмемо наприклад, раннє середньовіччя на Заході V-X ст.ст. і епоху Тан в Китаї VII–X ст. Ми бачимо, як різко відрізнялися у той час культурні процеси на Заході і на Сході.

Закономірністю поступового розвитку був процес «розкріпачення», гуманізації духовних можливостей як на Заході, так і на Сході. Особливі форми мав паралельний рух цих культур у перехідний період від середньовіччя до нового часу – у формі Ренесансу на Заході і «Золотого століття» на Сході. Разом з тим виявлялася і дія культурних контактів, які почалися в цю епоху. Так, міська культура Японії отримала у XVI ст. інтенсивний поштовх від місіонерів Китаю і Заходу, що привело до становлення міського фольклору у формі театру однієї танцюристкі, потім театру Кабукі, до появи лялькового театру Дзьорурі, які увібрали у себе не тільки мистецтво театру Но, а й живопис, і поезію, і пластику. Первісне несприйняття елементів чужих культур було зрештою подолано, і їх вплив у подальшому набув специфічних форм. Тут проявилась дія діалектичних законів єдності і боротьби протилежностей і діалектики загального, особливого, одиничного як необхідна умова взаємодії культур різних регіонів, єдності всесвітньо-історичного процесу розвитку світової культури.

Поступовий розвиток культури вимагає дослідження соціально-психологічних особливостей народів, які безпосередньо відбилися у художній діяльності і складають стабільну основу спадковості в історії мистецтва. Людина у своєму розвитку пристосувалася до тих умов, в яких вона знаходилася, бо те, що є для організму його середовищем, і те, як це середовище служить йому, залежить від природи даного організму; від природи організму залежать і ті його зміни, які можуть виникнути онтогенетично, під впливом сфери. Завдяки цьому і зберігається спадковість поколінь, рух

філогенетичного розвитку. Пристосування до тієї чи іншої сфери відбувається як відбиття перетворення людиною продуктів людської культури у процесі її спілкування з іншими людьми. Це чітко проявляється в умовах замкнутості Китаю, де культурно-психологічні традиції усвідомлювалися як «основний зміст «чанського досвіду»», досягнення якого розглядалися як «головне завдання чанської релігійної психотехніки». Нав Сході з поширенням чанбуддизму культура психічної діяльності у творчості художників стала відігравати особливу роль, підкреслюючи зв'язок між індивідуальністю художньої творчості та її традиційністю. І те і інше не тільки не виключає, але і необхідно передбачає і доповнює одне одного.

Джерела відмінностей обох культур у всіх суспільно-економічних докапіталістичних формаціях, незалежно від їх географічного розташування, беруть початок від патріархальних общинних форм ведення господарства. Люди в обох регіонах довгий час зберігали у своєму житті і побуті певні звичаї, обряди, звички, форми поведінки. Разом з тим, нерівномірний розвиток соціально-економічних відносин на Сході і на Заході привів до протилежних результатів. На Сході – до «закриття дверей», до самоізоляції, тут в умовах панування традиційних соціальних інститутів стійкість елементів культур стала перетворюватися у «самодостатню реальність», як зазначає І.Каган. На Заході, навпаки, – до бурхливого, динамічного розвитку, до появи техніки, до нарощування нових форм поведінки, побуту, нової психології і ідеології.

У докапіталістичних формаціях наявність одних і тих же чи споріднених соціальних структур створювала умови для збереження «архаїчних рис глибокої стародавності», в тому числі і в художній культурі. Кліматичні умови Східної і Південно-східної Азії сприяли тому, що найбільша увага там приділялася землеробству, внаслідок чого Схід був більш схильний до стабілізації сталих на протязі століть соціальних інститутів, ніж Захід. На Заході ж, зокрема у

Європі, яка розташована значно північніше східних країн, природні і кліматичні умови сприяли розвитку продуктивних сил і швидкому подоланню старих звичаїв і традицій. Ці умови справляють вплив на хід історії – на темпи розвитку, на розподіл праці та продуктивні сили і т.ін., до того ж характер цього впливу сам залежить від рівня суспільного розвитку.

Історична динаміка конкретизує характер культури і мистецтва кожного суспільства. Змінилось життєве буття людей – змінився і зміст мистецтва. Такий непорушний закон історично-культурного процесу: «Інші часи – інші пісні», як підкреслює Л.Бежін. Стосовно до нашої проблеми дозволимо собі додати: «Інші регіони – інші пісні».

Відмінності художніх культур Сходу і Заходу не тільки відбиваються в надбудовних утвореннях, у повній системі ідейно-світоглядних установок, але й набувають у рамках цих надбудовних утворень відносної самостійності, виходячи за межі м своїх генетичних витоків.

Другий період в історії світової культури характеризується активізацією контактів між країнами Заходу і Сходу при певному впливі першого на другий в економічній, політичній, науково-технічній, загальнокультурній, художній галузях і лише епізодичних спалахах зворотного впливу. Пануючою формою їх взаємовідносин стає колонізаторське, насильницьке впровадження елементів і принципів західної культури у східну, а це породжує відчуження культур, їх антагонізм. Так з'являються ідеї культурної переваги Заходу над Сходом, як реакція на них – ідеї переваги Сходу на Заходом і відповідно – європоцентризм і сходуцентризм у науково-філософській думці.

Узагальнення досвіду історії світової культури виявляє суттєво різні типи взаємовідносин та взаємовпливу культур, яке властиве і відносинам культур Заході і Сходу. Перший тип – і історично, і

логічно – можна назвати взаємним відособленням. Його соціально-психологічною мотивацією є чудово описана Б.Поршневим і І.Коном опозиція «ми-вони», яка приводить до відкидання іншої культури як «не культури», «анти культури», «без культур'я». Наслідки цього часу фізичне знищення пам'яток культури, що відкидалася, – і в первісному суспільстві, і в середні віки, коли варвари знищували пам'ятки античної культури, і в новий час, коли європейські завойовники подібним чином поводитися з культурою американських індіанців і коли у ХХ ст. фашисти нищили пам'ятки гуманістичного і революційного змісту власної культури і намагалися знищити культуру завойованих народів, і на жаль така тенденція прослідковується і в ХХІ ст. під час воєнних конфліктів.

Другий тип, дещо ліберальний, – підкорення чужої культури і управління нею як нижчою, неповноцінною, але яка може бути «удосконалена» завдяки прищепленню культури, яка управляє. Ця ситуація систематично повторювалася у взаємодії Заходу і Сходу, і проявлялася, зокрема, у насильницькому впровадженні культури колонізаторів в культуру колоніальних народів.

Третій тип, прямо протилежний, – самознищення культури перед лицем іншої культури, минулої чи сучасної, що сприймається як взірць, у відповідності з яким потрібно себе перебудувати. Подібний «комплекс неповноцінності» проявлявся у галоманії, а потім англomanії російської аристократії ХVІІІ–ХІХ ст. Слов'яно-фільська опозиція ХІХ ст. протиставляла цьому культурному самозреченню культурний ізоляціонізм. Так само англomanія деяких східних народів (індійців, японців іранців) пропонувала подібне самознищення Сходу перед Заходом і породжувала у відповідь сходацентризму позицію.

Важливо не тільки виділяти і впізнавати ці специфічні форми взаємовідносин культур, але і бачити їх соціальну обумовленість. У кожному випадку вона, зрозуміло, специфічна, але можна вказати і на

дві спільні детермінанти: по-перше, на історичну недорозвиненість суспільної свідомості, що є наслідком практичної роз'єднаності і навіть ворожості різних соціальних груп (племінних, національних) на ранніх фазах розвитку суспільства; по-друге, на соціальні антагонізми, конфлікти між метрополіями та колоніями, які породжували забобони шовіністичного, расистського, станового, класово-елітарного характеру.

Існує, проте, й інший тип взаємодії культур, вільний від їх ієрархічного протиставлення. Найбільш очевидно він проявляється в комунікативній за своєю суттю ситуації, коли представники однієї культури збирають інформацію про іншу чи передають їй інформацію про себе. Так, історики, археологи, етнографи, мистецтвознавці вивчають культуру різних народів і часів; астрономи в надії на зустріч людства у космосі з інопланетною популяцією відправляють в ефір сигнали чи закидають на іншу планету пластинку із зображенням геометричних теорем. Дана позиція позбавлена дискримінаційного ставлення до чужої культури, як і до своєї власної, але за визнанням рівноправності культур тут може критися об'єктивістсько-байдуже ставлення до інших культурних систем, які викликають холодну зацікавленість спостерігача, споглядача, історика; проте, як з'ясовується, глибинна суть культури, що вивчається, байдужому науково-аналітичному погляду не розкривається, вона необоротна вислизає від нього.

Розуміння обмеженості, якщо не безсилля, строго наукового підходу до чужої культури і привело двісті років по тому до народження герменевтики, а сто років по тому – до неокантіанського протиставлення наук про культуру і наук про природу. Доводиться, проте, визнати, як зазначає М.Каган, Є.Хілхутін, що за ідеалістичними позиціями Ф. Шлейрмахера, Г.Ріккєрта або В.Дільтея окреслювалися контури принципу взаємодії культур, який дозволив

би одній культурі збагнути суть іншої. Мова йде саме про те, що зараз прийнято називати діалогом культур.

В останні десятиріччя поняття «діалог» стало одним із найуживаніших у різних галузях суспільствознавства, так що виникла підстава надати йому статус загальнонаукової категорії. Насправді, якщо традиційно це поняття використовувалося лише у лінгвістиці і теорії драматичного мистецтва як термін приватного значення (мовний діалог у побуті, діалозі персонажів у п'єсі), то вже у 20-ті роки Л.Якубінський і Л.Щерба угледіли в діалозі «дійсне буття» людської мови. О.Ухтомський, Л.Виготський – структуру «внутрішньої мови» як засобу спілкування людини з самим з собою, зі своїм «я». М.Бахтін вважав діалог однією із суттєвих структурних характеристик не тільки романів Ф.Достоевського, але і взагалі роману як жанру, а можливо – й літератури в цілому. Ще ширшого змісту надав йому західний філософ М.Бубер, назвавши одну з своїх книг «Діалогічне життя» і визначивши, таким чином, що в поняття «діалог» входять людські взаємовідносини, коли вони будуються за принципом «я-ти», а не «я-він». В.Біблер зв'язав творче мислення людини з її здатністю вести внутрішній діалог і поставив «діалогіку» поряд з класичною формальною логікою. Він використав поняття «діалог» для опису відносин між цілими культурами, зокрема культурою Відродження і її попередницями – античною і середньовічною культурами. Усе частіше поняття «діалог» стало використовуватися у політології, для визначення мирного способу вирішення конфліктів між різними соціальними системами, різними ідеологіями.

Чим можна пояснити таке раптове зростання наукового та ідеологічно авторитету поняття «діалог»? Мабуть, тим, що воно характеризує одну з найскладніших, найтонших, діалектично суперечливих форм взаємодії, яка виявляється лише на людському, соціокультурному рівні буття. Вона прослідковується і у відносинах між людьми, і між різними іпостасями однієї і тієї ж особистості, і у

відносинах між різними культурами, які представляють сукупних суб'єктів – соціальні системи, етнічні групи, історичний етап соціуму. Таким чином, поняття «діалог» означає загальні для найрізноманітніших систем взаємодії, і тому його зміст повинен стати предметом філософського осмислення. Чим же відрізняється діалогічна форма діалектичної взаємодії від інших форм зв'язку?

Діалог – це спосіб реалізації тих людських відносин, які називаються спілкуванням. Проблема спілкування активно розробляється представниками різних наук, що дозволяє виявити специфічність даної форми людських відносин, її відмінність від зовні схожих, але по суті своїй інших форм діяльності – комунікації, зв'язку, управління. Останні лежать, говорячи філософською мовою, у сфері інформаційної чи організаційної активності суб'єкта, що спрямовує свої дії на іншу людину як об'єкт, якому потрібно щось повідомити чи якого потрібно змісити щось зробити, тоді як спілкування є між суб'єктною взаємодією, тобто зв'язком суб'єкта з іншою людиною (групою осіб, соціокультурною системою) як суб'єктом, таким же унікальним, таким же активним, таким же вільним. Мета взаємодії даних суб'єктів – пошук спільності(чи підвищення вже існуючого рівня їх спільності), досягнення єдності системної цілісності, але без втрати неповторних особливостей кожного партнера і свободи вибору ним своєї поведінки. Ось чому подібний тип взаємодії систем є найскладнішим і виникає лише на соціальному рівні оуху матерії, а на біологічному рівні, у відносинах між тваринами, спостерігаються лише акти комунікації, зв'язку, управління, але не спілкування (поняття «спілкування тварин», яке вживається останнім часом етологами, – всього лише антропоморфічна метафора, бо тварина не має відзначених вище якостей суб'єкта).

Спілкування формується історично як практична взаємодія людей і залишається назавжди необхідним засобом організації їх спільних дій у всіх сферах практики; на цій базі складається потреба

у духовному спілкуванні, для здійснення якого потрібна якась мова (чи мови). Діалог і є механізмом духовного спілкування, яке відбувається у тій чи іншій мовній формі – власне мовній, мимічній, жестовій, художньо-образній. Тому діалог (як саме духовне спілкування) неправомірно вважати «обміном інформацією» – останній залишається монологічною комунікацією в одному чи в зустрічних напрямках. Спілкування ж (діалог і його форма) – якісно інше, ніж обмін монологами, воно передбачає взаємне саморозкриття партнерів заради знайдення ними вищого ступеня духовної єдності (показово, що саме поняття «партнерство» специфічне для спілкування – діалогу, але не застосовується стосовно до комунікації чи управління, де функції учасників процесу принципово різні: комунікатор і комунікант, адресант і адресат, керуючий і керований, начальник і підлеглий).

Оскільки філософія визначає спілкування як міжсуб'єктну взаємодію, форми спілкування (а відповідно і діалогу) зумовлюють і суб'єктів, які вступають у спілкування. Поняття «суб'єкт» полімодальне; філософи сперечаються про те, які ж його основні модальності, але, без сумніву, до їх числа відносяться і особистість, і та чи інша її іпостась (одне з моїх «я»), і різні соціальні групи (мікрогрупи типу сім'ї, бригади, театральної трупи, оркестрового ансамблю і макрогрупи типу етносу, стану, класу, політичної партії), і соціальної системи (певне історично-конкретне суспільство), і людство у цілому. Відповідно духовне спілкування може здійснюватися: а) у межах свідомості окремої особи як внутрішній діалог чи «самоспілкування», користуючись термінологією К. Станіславського; б) між особистостями; в) між мікрогрупами; г) між макрогрупами; д) між соціальними організаціями; є) між людством і можливою інопланетною популяцією.

У перших трьох випадках спілкування відбувається у прямому діалогічному контакті, який здійснюється тією або іншою мовою.

Проте в трьох останніх випадках становище ускладнюється тим, що класи, партії і спільнота не можуть розмовляти один з одним, оскільки вони лише сукупні суб'єкти. Тому в них існують дві можливості спілкування. Одна реалізується у представницькому спілкуванні – ми маємо на увазі зв'язок націй, класів, партій, держав, який здійснюється через їх конкретних представників (політичних діячів, послів чи звичайних людей, коли вони вступають у спілкування не як цілісні особи, а лише як представники тих чи інших соціальних груп); друга можливість, спілкування макрогруп чи соціальних організацій здійснюється через зіткнення їх культур.

Діалектичність починається, таким чином, з позиції суб'єкта, який вступає у контакт з іншим суб'єктом як з актуальним чи потенційним партнером, а не простим спадкоємцем інформації, яка йому передається, чи об'єктом якоїсь управлінської маніпуляції. Таким чином, діалог культур передбачає суверенність, повноцінність, рівноправність, специфічність, унікальність кожної. Подібне ставлення потребує відповідного способу діяльності представників культур, які спілкуються між собою.

Кожній людині добре відомо зі свого власного досвіду, що її спілкування з іншими людьми буває повноцінним тільки тоді, коли вона розуміє, з ким спілкується, коли це розуміння не є чисто раціональним, але і інтуїтивно-емоційним, коли воно спирається на відчуження іншого, на співпереживання. Ось чому повнота міжособистісного спілкування передбачає симпатію до партнера, любов, душевну співзвучність. Одним словом, ставлення до іншої особи як до друга. Перераховані поняття, використовуються, як правило, для опису взаємодії не тільки особистостей, але і культур. Це і не дивно: коли учасники спілкування належать до різних культур, їх персональний діалог стає одночасно діалогом їх культур. Тут діє загальна закономірність взаємодії різних культур – діалектично заперечлива єдність розуміння і нерозуміння, близькості і відчуженості, прагнення

до єдності і своєї самобутності. Дуже добре описав діалектику Д.Лихачов, який самим рішучим чином стверджує, що для того, щоб глибоко прилучитися до будь-якої культури минулого, немає необхідності зрікатися сучасності, переселятися (духовно) у це минуле, ставати людиною минулого. Це неможливо, це і збіднювання себе. Звернення до культури минулого – це не зрада своєї культури, а доповнення і збагачення її. Одна культура може розуміти і глибоко проникати в іншу... ми здатні зрозуміти не тільки іншу істоту, але і іншу суть. Залишаючись разом з тим відокремленими від цієї іншої сутності.

Такі підстави дозволяють науці говорити не тільки про діалог конкретних людей, але і про діалог культур як особливої форми їх взаємодії. Це відноситься безпосередньо і до взаємовідносин і взаємовпливів культур Заходу і Сходу. Проте відмітимо, що цей діалог може здійснюватися на двох рівнях – практичному і рецептивному. Перший проявляється у реальних діях носіїв однієї культури щодо іншої, у творчості: наприклад, варіації на євангельські теми у образотворчому мистецтві Заходу і Східної Європи, інсценування чи екранізація творів світових класиків у Франції або Японії, контамінації східних і західних музичних систем в операх середньоазіатських і азербайджанських композиторів. Така в цілому культура народів Латинської Америки, яка склалася у процесі заперечливого поєднання колонізаторського насилля і справді діалогічної взаємодії європейської, індіанської і африканської культур. Діалогічність проявляється тут у практичному поєднанні елементів культур, що ґрунтується на визнанні їх рівності і неповноти кожної культури, яка тому і потребує іншої для свого доповнення, для єднання з нею заради вищого ступеня повноти, всебічності, гармонійності.

Яскраві приклади діалогу з минулим можна виявити в українській і російській демократичній літературі ХІХ ст., зокрема в її сприйманні та інтепретації образів Гамлета і Дон-Кіхота, з допо-

могою яких енаша культура осмислювала саму себе, відкриваючи в собі те, чого не бачила до цього, і збагачувалася, прилучаючись до ренесансної культури Заходу. У трактуванні Мочалова герой Шекспіра стає російським Гамлетом, Дон-Кіхот – російським князем Мишкіним, і навіть Христос у картині Крамського перетворюється на сучасного російського, українського інтелігента. Але поряд з таким ставленням до минулого існувало і стилізаторське наслідування (скажімо, у так званому стилі «рюсс»), і зрозуміло-зневажливе (наприклад, у модерні).

Що стосується другого рівня контакту культур – рецептивного, – то тут діалог розгортається як сприйняття представниками однієї культури пам'ятників іншої культури. Це може бути і засвоєння спадщини колишніх фаз історії культури, і осягання сучасних культур інших народів кожним, хто намагається увібрати в себе, засвоїти, якнайширше різні шари культури – минулої і сучасної. Діалогічність ставлення до іншої культури проявляється у цьому випадку в здатності зрозуміти іншу культуру, вживатися в неї, залучатися до неї, осягати її зміст, поєднуючи його з розумінням свого світогляду, соєї ідеології, своїх цінностей.

§2. Еволюція поняття «культурно-історичний тип» кінця XIX–XX ст.

Питання про культурно-історичний тип, про трактування змісту цього поняття відноситься до числа першорядних теоретичних проблем історії світової культури. Досить нагадати, що виділення замкнутих, локальних типів культур є серцевиною західних концепцій циклічності світового культурно-історичного процесу. Радянські вчені, у свій час, з позицій історичного матеріалізму піддавали подібні уявлення критиці, обґрунтовуючи при цьому принципово

новий підхід до побудови системи історичної типології культури в цілому, приділивши чимало уваги і проблемі культурно-історичного типу. Однак, суттєві аспекти її залишаються недостатньо розробленими і спірними. До таких, наприклад, відносяться питання морфології, формаційно-стадіальної визначеності і етнічної своєрідності історичних типів культури. Очевидно, що інтереси подальшої розробки цієї проблематики, виходячи із сучасних можливостей науки, наполегливо вимагають підведення підсумків зробленого, інакше кажучи – розгляду, з історіографічної точки зору, цього питання, і тут існує дві грані.

З одного боку, слід звернутися до критичного розгляду уявлень про типи культури у немарксистських концепціях для виявлення тих елементів, які могли б стати корисними у подальшій позитивній розробці проблеми. Наприклад, у радянській філософській літературі підкреслювалося, що марксизм-ленінізм завжди раціонально підходив до інших напрямків суспільної думки, нещадно викриваючи помилки, але намагаючись використувувати будь-яку крихту істинного знання. З іншого боку, надзвичайно важливо проаналізувати досвід радянської культурології, а також праці, які з'явилися у пострадянському просторі, на тему яка нас цікавить, наприклад, до цих пір вони не тільки не стали предметом спеціального розгляду, але в ряді випадків навіть не попали до поля зору вчених, які займаються відповідною проблематичною, за винятком праць Мильнікова, який розробив цілий цикл з теоретичних питань історії світової культури.

Ключове для типологізації культурно-історичного процесу поняття «історичний тип культури» визначає актуальність критичного його аналізу, трактування його в різних концепціях культури. Загальні критичні аналізи цих концепцій містяться у парцях С.Аверінцева, І.Кона, С.Гуревича М.Поповича, М.Кримського і ряду інших вчених. Уперше найбільш чітко уява про культурно-історичний тип була сформульована М.Данилевським у трактаті «Росія і

Європа» (1869, окрім від. 1971). Слід відзначити, що праця Данилевського реакційні панславістські та націоналістичні ідеї дивовижно співіснували поряд з справедливою за задумом критикою європоцентризму та соціал-дарвінізму, з спробою критики буржуазної цивілізації, яку він, до речі, вів з правих, консервативно-романтичних позицій. На його думку, природна система історії може бути класифікована саме за різними культурно-історичними типами розвитку (а не за сукупністю історичних явищ). Він вбачав свою заслугу не в перерахуванні. Цих типів, відомих і раніше, а у висуванні їх бази, ядра тлумачення історико-культурного процесу. Квінтесенцією його підходу служить п'ять «законів», за якими визначається суть культурно-історичних типів. Перший і головний з цих «законів» він формулює так: будь-яке плем'я або сімейство народів, яке характеризується окремою мовою чи групою мов, досить близьких між собою для того, щоб спорідненість їх відчувалася безпосередньо, без глибоких філологічних пошуків, – становить самобутній культурно-історичний тип, якщо вони взагалі, за своїми духовними задатками, здатні до історичного розвитку і вийшли вже з дитинства. Згідно з другим «законом», народи, які належать до даного культурно-історичного типу, породжують цивілізацію тільки при наявності політичної незалежності. При цьому, у відповідності з третім «законом», кожний культурний тип виробляє культуру тільки для себе: початок цивілізації одного культурно-історичного типу не передається народам, які відносяться до інших типів, хоча певний вплив чужих, попередніх чи сучасних, цивілізацій і не виключається. За четвертим «законом», повнота різноманітності і багатства культурно-історичного типу прямо пропорційні різноманітності елементів, що складають його – у формі федерації чи політичної системи взаємопов'язаних держав. І, нарешті» п'ятий «закон» стосується внутрішньої еволюції культурно-історичного типу – хід розвитку культурно-історичних типів найближче уподібнюється до

тих багатолітніх рослин, у яких період росту буває непевно довготривалим, зате період цвітіння і плодоношення – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу. Іншими словами Данилевський розглядав історичні культури не як стадії спільного розвитку і не як продукти зовнішніх природних впливів, а самостійні духовні цілісності, типи, які можуть бути зрозумілі в їх внутрішній єдності і циклічному вимірі, як зазначає І.Голосенко. Перераховуючи десять культурно-історичних типів, які відіграли вирішальну роль в історії («єгипетський», «китайський», «ассіро-вавілоно-халдейський», «індійський» та ін.) в пророкуючи становлення нового, одинадцятого за рахунком, слов'янсько-го типу культури, Данилевський обґрунтовує морфологічний принцип визначення культурно-історичного типу як такого. Важливе місце в його концепції займає порівняння культури з біологічними організмами, у зв'язку з чим він доводив можливість засосування принципів порівняльної морфології у природознавстві до вивчення історії культури. Рішуче відкидаючи прийнятий в того часної науці поділ історії на стародавню, середню і нову, він замість цього пропонує виділяти фази всередині кожного культурно-історичного типу відокремлено. Він намічає чотири фази – підготовчу (або етнографічну), державну, власне культурне «плодоношення» і заключну, яка означає кінець даного культурного типу, який чи костеніє чи готує ґрунт для нового культурно-історичного типу. Звідси він констатує дві види культур – замкнутої і спадкової. Не відкидаючи, таким чином, можливостей культурної спадковості, він зводив її до трьох можливих засобів – «колонізації», тобто механічної пересадки елементів однієї культури в іншу, «прищеплення», тобто схрещення культур, яке, на його думку, не приносило користі «дичці», і «удобрення», тобто засвоєння досвіду іншої цивілізації, подібно до впливу «ґрунтового добрива на рослинний організм». Останній спосіб культурних контактів він вважав єдино плідним. Висловлюючись на підставі таких міркувань проти уявлень

про прямолінійність прогресу, Данилевський робить висновок, що жодна цивілізація не може пишатися тим, що вона стала вищою точкою розвитку в порівнянні з її попередницями чи сучасницями.

Таким чином, постановка питання про морфологію культури і розгляд у зв'язку з цим проблеми культурно-історичного типу лежить в основі культурологічної концепції Данилевського. Слід, проте, зазначити, що його погляди, які дуже вплинули на подальшу історіософію культури, самі багато в чому залежали від традицій європейської філософсько-історичної думки нового часу. Його безпосереднім попередником був німецький історик середини XIX ст. Г.Ріккерт – на у передмові до третього видання книги «Росія і Європа» (1888) звертав увагу ще М.Страхов. Він мав рацію, застерігаючи проти надмірного ототожнення поглядів Данилевського і Ріккерта, хоча і з інших причин. Справа полягає зовсім не в тому, що теорія Ріккерта, як вважав Страхов, носила штучний характер, а теорія Данилевського – «система природна». Якщо вже говорити про попередників Данилевського, то незрівнянно більше подібності вбачається між ним і Дж.Віко. На перший погляд таке твердження може здатися несподіваним, бо італійський мислитель кінця XVII – початку XVIII ст., на відміну від данилевського, доводив, що історія людства підпорядковується вічним і непорушним законам, згідно з якими всі народи світу проходять у своєму розвитку одні і ті ж стадії. Черговий цикл повторює попередній, проте на більш високому рівні, і в ньому, на його думку, реалізується суспільний прогрес. Таке розуміння, здавалось би, рішуче суперечить позиції Данилевського, який писав, що прогрес полягає не в тому, щоб іти усім в одному напрямку (в такому випадку він швидше за все припинився б) і в тому, щоб обійти усе поле історичної діяльності людства у всіх напрямках. Однак вихідна позиція Данилевського багато в чому залежала від Віко, хоча в його концепції залежність ця своєрідно трансформована.

І правда, віко вважав, що кожний історичний цикл складається в трьох основних фаз – «дитинства людства», «юності» і «зрілості». Вихідним є «тваринний стан», з якого починається кожний черговий цикл. Видозмінюючи конструкцію Віко, данилевський відкидає доцільність поділу історії людства на стародавній, середній і новий періоди, оголошуючи їх беззмістовними поняттями, які не мають загального значення. Він начебто дробить цей поділ, розплющує його і вкладає в структуру конкретного культурно-історичного типу. За Данилевським, вказані тристадії (незалежно від їх назви) характеризують не спільність людської історії і культури, а навпаки, їх локальність, бо вони ставали дійовими тільки у межах ізольованих культурно-історичних типів. Тим самим данилевський зробив великий крок на шляху до відмови від прогресивних уявлень попереднього часу про єдність і закономірність розвитку людства і культури. На думку Мильникова, це знайшло гіпертрофоване втілення в концепціях циклічності та локальності культур. В цьому контексті він звертається до двотомної праці О.Шпенглера «Закат Західного світу» (це точний переклад заголовка названої праці), перший том якої був перекладений російською мовою під не зовсім адекватним авторському задуму заголовком «Закат Европы» (1920–1922 рр.) – на це справедливо звернув увагу С.Аверинцев. Над своїм твором О.Шпенглер почав працювати у перддень першої світової війни. Відомо, що він, подібно до Данилевського, відкидав ідею однолінійного прогресивного розвитку, трактуючи всесвітню історію як сукупність ізольованих культур, ще більше, ніж російський філософ, підкреслюючи їх замкнутість і незв'язність одна з одною. За Данилевським, Шпенглер вбачав шлях до розуміння внутрішнього змісту кожної культури у порівняльному виченні її морфологічних ознак. Як і Данилевський, Шпенглер вважав, що кожна з цих культур переживає свій вітальний цикл. У зв'язку з цим він був схильний, якщо не хронологічно, то з точки зору механізму внутрішньої

динаміки, трактувати усі виділені ним локальні типи культур – від єгипетської і індійської до «фаустівської» (чи західноєвропейської), – які співіснують і тим самим начебто сучасні одна одній. Окрім того, дослідники звертали увагу на маже запозичення із трактату Данилевського у «Закате Западного мира». Таї конструкція, культурно-історичного процесу, яка тут містилася, від побудов Данилевського відрізнялася швидше кількістю – у Шпенглера замість 11 типів культур названо 8, окрім того, він назвав три типи, які не розвинулися, і один – російський, який знаходився в стадії формування, як зазначає О. Мильніков. Шпенглером також дещо інкаше визначена тривалість фаз вітального циклу та ін Незвичайна подібність головних положень, сформульованих у 1860-х роках Данилевським, із системою поглядів Шпенглера, яка склалася у 1910-х роках, давно вже звернула на себе увагу і породила значну літературу. Існує, зокрема, думка, що у процесі над працею «Закат Западного мира» Шпенглер використовував французький переклад книги Данилевського, виданої у 1890 р. Проте, як зазначає Мильнікова, питання не зводиться до встановлення факту прямого чи хоча б опосередкованого знайомства Шпенглера в період написання його праці з ідеями Данилевського, бо те, що «Росія і Європа» пізніше (1920), у німецькому перекладі, стала йому відома, сумнівів бути не може. Не менш важливо встановити загальний контекст, як вважає Мильніков, умонастроїв, що існували в тому науково-літературному середовищі, з яким напередодні створення своєї праці Шпенглер був пов'язаний. Зрозуміло, розгляд цієї великої і самостійної теми виходить за межі завдань, які стоять перед нами. Тому обмежимося лише одним її аспектом, зробимо спробу відповісти на питання: чи існувала в німецькій історико-культурологічній думці початку ХХ ст. якась «проміжна ланка», яка перекладала місток між Шпенглером і Данилевським і концептуально безпосередньо випереджала б схеми культурних типів автора «Заката Західного світу»? наскільки нам

відомо, подібним чином питання ніхто не ставив. Між тим воно заслуговує спеціального розгляду, бо така «проміжна ланка» існувала – нею була двотомна «Історія культури» (1905) і деякі інші роботи історика К.Брайзіга. Хоча цими питаннями Брайзіг продовжував займатися до кінця життя, його ім'я, на відміну від Шпенглера, в широкому колі залишалось маловідомим. Погляди Брайзіга багато в чому формувалися на фоні полеміки реакційних істориків зламу ХІХ–ХХ ст. з історико-позитивістськими поглядами К.Лампрехта, який приділяв значну увагу історії культури і намагався, хоча і з ідеалістичних позицій, виявити закономірності і причинні зв'язки історичного процесу. Правда, сам Брайзіг залишився тоді начебто між двох берегів: не відкидаючи повністю соціологічних уявлень Лампрехта, він не вірив у можливість раціоналістичного пояснення історії. Такий підхід знайшов вираження і в поглядах, які розвивав Брайзіг. В його концепції уявлення про загальні закони історії людства і про їх прояв у окремих народів поєднувалися з трактуванням історичного процесу у дусі локальних циклів: подібно до Шпенглера, він відчував на собі вплив не тільки позитивізму, але і ідей «великого повернення» Ф.Ніцше. Пізніше сам Брайзіг пояснював, що дослідження історії народів Європи, Азії та інших привели його до думки, що найбільші можливості для розуміння цих процесів відкриває біологічний підхід, Тільки виходячи з цього намагання, він зміг чисто хронологічний відлік форм організації замінити історико-еволюційним відліком, який відштовхується від певних етапів розвитку і який уперше в 1905 р. привів його до розуміння взаємного зв'язку історії усіх народів, що відбуваються в однаковому напрямку, паралельно. Німецький історик Й.Фогт не без підстав відзначає, що таке розуміння, яке пізніше було викладене Шпенглером, свідчить про пріоритет Брайзіга. Проте, на нашу думку, точок стикання між ними було набагато більше.

Дійсно, на перший погляд Брайзіг, навідмінну від Шпенглера, прокламує універсальність дії історичних законів (так, він їх розумів). Спираючись на традиції для західноєвропейської історіографії категорії «стародавньої», «середньої» і «нової» історії, проти яких, які відомо, різко виступив до нього Данилевський, а після нього Шпенглер, Брайзаг розглядав дві перші категорії як ступені, які готують нову історію. Але на цьому, мабуть, подібність Брайзага з історіографічною традицією і несхожесть його з Данилевським-Шпенглером і закінчується, як зазначає Мильніков. Бо справа не у звичайних для тієї епохи назвах, а в їх змісті і осмисленні. Звернемо, зокрема, увагу на тільки що зазначені рядки, в яких Брайзіг підкреслював взаємозв'язок «історії» усіх народів. Застосування ним не одного («історія»), а множинного числа (Volkergeschichten) далеко не випадковість, як зазначає Мильніков. За невеликою, а перший погляд, граматичною різницею ховався зміст поглядів Брайзіга на світову історію. Вона малювалась йому не як ждиний процес, а як сума автолномних процесів, які хоча й проходять в обов'язковому порядку зазначені ступені, але у різних народів відкремлено. Місце універсалізації локальності заступила локалізація універсуму. Брайзіг, наприклад, вважав, що свого середньовіччя досягли антична Греція і Рим, Індія, Китай і Японія, тоді як, скажімо, Єгипет зупинився на стадії стародавньої історії. Якраз відмінність Європи від інших частин світу Брайзіг вбачав у тому, що народи, які тут проживали два рази проробили цикл «стародавньої» – «середньої» – «нової» історії: спочатку в рамках греко-римського античного світу, а потім у рамках «історій» провідних народів цього континенту, до яких, між іншим Брайзіг відносин не тільки германо-римський, але і слов'янські народи. У спеціально наведеній хронологічній таблиці Брайзіг так локалізував у часі ступені розвитку античності і германо-римських народів. У греків період стародавності продовжувався з 1800 р. по 1000 р. до н.е., період раннього середньовіччя – з 1000 р.

по 750 р., а період пізнього середньовіччя – з 750 р. по 1500 р. до н.е., період нового і новітнього часу – з 1500 р. до н.е. по 1789 р. н.е.. Бі ці етапи Римом були пройдені з 753 р. до н.е. по 476 р. н.е. Нарешті у германо-римських народів «стародавність» датована 410-911 р.п. н.е., раннє і пізнє середньовіччя 911-1494 р.р., новий час обмежується 1789 р., після чого настає період «новітньої» історії. Ми не торкаємося у даному випадку питання про місце концепції Брайзіга у історичній науці тих років, хоча випустити з виду наявність подібної злежності і не слід. Як приклад, зробимо посилання, зокрема, на уявлення австрійського історика А.Допша про відоме співіснування в історії людства різних господарських форм, які утверджували на підставі такого припущення наявність капіталізму в античності та ранньому середньовіччі. Так звана школа Допша була в 30-40-р.р. досить відомою в науці і мала зробити певний вплив на формування концепції циклічності історії і культури. Цей аспект заслуговує більш детального розгляду.

Запозичуючи подібний підхід без посилань на Брайзіга, як до речі, і на інших попередників, Шпенглер оголошував себе першовідкривачем багатолінійної концепції світового культурно-історичного розвитку. Він проголошував у «Закаті Західного світу», що баичть на місці монотонної картини однолінійної світової історії... феномен багатьох потужних культур, які зі стихіною силою проростають із лона материнського ґрунту, до якого кожна з них строго прикріплена протягом усього свого існування. Кожна з цих культур надає своєму матеріалу, людській природі, своїй власній форми з своєю власною ідеєю, власними пристрастями, власним життям, волею, манерою сприймати речі, своєю власною смертю. Із зазначеного можна зробити висновок, що ширококомвний «коперніківський переворот», який, за його власними словами, анчебно здійснив Шпенглер, в розумінні історико-культурного процесу, на думку Мильнікова, анспрвді виявився перелицюванням багатьох тез,

які були раніше висунуті Данилевським, а до нього Ріккертом, Брайзігом і рядом інших представників буружасно-ідеалістичної думки кінця XIX – початку XX ст.ст., включаючи філософів-позитивістів і Ніцше, залежність від якого Шпенглер, до речі, і не приховував. Інша справа, чому саме на долю Шпенглера випав гучний, майже скандальний успіх, який завуальював на перших порах його сильну залежність від найближчих попередників? Таке питання заслуговує на додатковий розгляд, однак це завело б надто далеко від теми, яка безпосередньо нас цікавить. Відзначимо лише, що не останню роль зіграв підсумковий характер концепції Шпенглера, яка в концентрованому вигляді відбивала багато ключових положень суспільної думки в роки початку світової кризи.

Найважливішою складовою частиною концепції локальності культурно-історичних типів була розробка питань морфології культури. Шпенглеру, як і Данилевському, що увів саме це поняття, культура уявлялась свого роду живим організмом, який володіє жорсткою «наскрізною єдністю», своєрідною рослинною душею колективу, що згуртувався в народ. Таке розуміння витікало із змісту поглядів Шпенглера та характерної для нього культурологічної інтерпретації органічного життя. Наскільки важливим це здавалося Шпенглеру, можна судити з того, що над цими питаннями він прождовжував розмірковувати до кінця свого життя. С.Аверінцев першим звернув увагу на посмертно надруковані матеріали архиву автора «Закату Західного світу», в яких органічне життя визначається як першофеномен, ідея, яка розгортає себе із складової можливості; перед нами висупає процес, який є таємницею. Ідея життя повсюдно наділена подібною внутрішньою формою: зачаття, народження, зростання, смерть ідентичні від найменшої інфузорії до великої культури. До цього можна додати, що серед посмертно надрукваних фрагментів іншої праці Шпенглера – «Рання епоха світової історії» – збереглася «Зводна таблиця чотирьох ступенів культури», де явища

неорганічного, органічного і суспільного життя поділені на символічні форми, епохи, внутрішні форми, втілення, особливісні «протиставлення «я» і «ми» « та ін. Але подібне розуміння, ускладнене наступними роздумами Шпенглера, лежало, по суті, вже в основі концепції «Закату Західного світу», оскільки автор вважав, що ідеальний структурний тип культури (або т.зв. «висока культура») полягає у знаходженні для нього життєвого («вітального») циклу: початок, піднесення, падіння. Оскільки життєвий цикл встарновлювався для кожної культури як ізольованого і непізнаваного феномену, питання про поступальний рух, мабуть, зовсім знімалося і замінювалося феєричною картиною просторового існування окремих «високих культур», безвідносно до їх реальної хронології. Можна відзначити, що тут Шпенглер запозичує ідею «ступенів» Брайзіга, зводячи її до гіпертрофії локальності історії окремих народів (краще скажемо – історій). Примітно, що у пізніх роботах він прямо оперує термінологією Брайзіга, коли говорить про «ступені культури». «На кожному ступені за своїм змістом і формою культура складає дещо інше», – читаємо у начерках до «Корінних питань».

Вітальний цикл кожної «високої культури» має, за Шпенглером, три ступені: 1) докультурну, або етнографічну; 2) власне культуру; 3) стадію цивілізації, коли культура старіє і вже нездатна до подальших творчих актів. Таким чином, для Шпенглера цивілізація в стадіальному відношенні складає частину (або третій ступінь) культурного типу як біологічного організму, що формує усі сторони людської природи. «Що таке людина?» – Ставить запитання Шпенглер у начерках до «Ранньої епохи світової історії» і коспективно вказує: «Хвостатий хижак. Інстинкт, мислення. Натоп, орда, маленгкий». До питання «Що таке культура?» він записує: «Внутрішня форма, рослина, життя» і т.ін.. Згідно з Шпенглером, феномен культури, як будь-який біологічний організм, існує обмежено в часі: тривалість вітального циклу визначається ним

близько тисячі років (Данилевський називав приблизно півтори тисячі років). Коли, – як писав автор «Заката Західного світу», – мета досягнута і ідея, тобто все надбання внутрішніх можливостей, заваершена і здійснена у зовнішньому, тоді культура раптом застигає, відмирає, її кров згортається, сили надломлюються – вона стає цивілізацією. І це велике засохле дерево у первісному лісі ще багато століть може настовбурчувати свої гнилі сучки. Ми спостерігаємо це на прикладах Єгипту, Китаю, Індії і мусульманського світу. Мабуть, у наступні періоди Шпенглер робив спроби дещо пом'якшити, підкоригувати це прямолінійне і категоричне судження. Збереглися два варіанти начерків до «Ранньої епохи світової історії». У першому з них, зокрема, Шпенглер намічає такі ступені культурного розвитку: «Три ранніх культури» (мається на увазі в основному первісна культура). «Осідле і кочове життя», «Єгипет і Вавілон», «Бойова колісниця», «Три північні культури на півдні» (карфагеняни, етруски, аріскодрavidські народи), «Племена вершників» (перси, скіфи, кімерійці, гуни та ін.), «Арабська культура: помилкове утворення. Перше тисячоліття», «Захід: нації, динаміка. Друге тисячоліття», «Сучасність: цивілізація. ХІХ-ХХ ст.ст.». В другому варіанті начерків у назву і порядок розташування розділів внесені зміни. Так, після «Єгипту і Вавілонії» йдуть: «пробудження Півночі до дії: бойові колісниця. Друге тисячоліття», «Три культури: Китай, Індія, Анетичність. Перше тисячоліття», «Проміжні племена кочовників», «Арабська культура. Перше тисячоліття», «Захід. Друге тисячоліття», «Становище у ХІХ-ХХ ст.ст.». Кожний розділ коротко анований, що дозволяє уявити загальну спрямованість замислу Шпенглера. Так, у розділі «Сучасність», який відноситься до першого варіанту начерків, змислюється: «Небезпека. Усе чи нічого. Феллахи, непродуктивність. Криза, тухлість. Нова зброя. Достоевський. Кінець світової історії. Релігійна буцря. Кольорові. Росія. Ісламська цивілізація...». Дещо

зменівши редакцію начерку у другому варіанті, Шпенглер додав до цього розділу Японію і Африку та зняв згадку про Достоевського.

Хоча в цілому погляди Шпенглера на кінець життя якісних змін і не зазнали, проте не можна не звернут увагу на наполегливі автора «Заката Західного світу» якщо не ліквідувати, то хоча б згадати найбільш вразливі і одіозні місця концепції, яка виходила із визнання історично значущими лише восьми культурно-історичних типів. Насправді, Шпенглер помітно розширює ареал історії культури, вводить її чотиричленний розподіл, заснований на мутантних ознаках самосвідомості культури, залучає дані про матеріальні форми культурного процесу, уточнює тривалість вітальних циклів типів культури кожного із ступенів (строк життя культури третього ступеня визначено ним близько 3,5 тисячі років), прогнозує зростання у ХХ ст. світового значення російської, японської і африканських культур та ін. Незважаючи на те, що сам Шпенглер не піддава сумніву вихідних принципів своєї концепції замкнених культурних типів, відзначені корективи насправді підривали із середини морфологічну дискретність структури попередньо намічених ним «високих культур», як вважає О.Мильников.

В розумінні культурно-історичного типу А.Тойнбі багато що успадкував від Шпенглера. Визначальну одиницю історико-культурного процесу Тойнбі називав «цивілізацією», що можна розглядати як синонім «високих культур» Шпенглера. На відмінну від останнього, тойнбі збільшує кількість «цивілізацій», які конструюються ним за конфесійно-регіональними ознаками. З точки зору походження він поділяв їх на первинні, вторинні і третинні цивілізації. На відміну від Шпенглера, він виділяв не три, а чотири фази вітального циклу – генезис, зростання, злам та дезінтеграцію. В деяких випадках життєвий цикл тієї чи іншої цивілізації може опинитись неповним, породжуючи так звані «абортивні» (ескімоська, пролінезійська, османська, спартанська, кочова) цивілізації. Разом з тим, як і Шпенглер,

Тойнбі підкреслював, що жодна цивілізація не може мати більше одного циклу. Як наслідок, історія цивілізацій закінчиться, за Тойнбі, створенням «універсальної держави» як якоїсь нової всесвітньої релігії, яка породить універсальну «цивілізацію цивілізацій».

Американськи культур-антрополог Ф.Бегбі, один із сучасних послідовників цього історіософського напрямку у своїй праці «Культура і історія» багато уваги приділив трактуванню поняття культурно-історичного типу. Він визначає культуру в цілому як «Регулятор внутрішньої і зовнішньої поведінки членів суспільства, за винятком того, що відноситься до спадковості їх походження». У даному випадку, згідно Бегбі, культура є загальним поняттям, до того ж граматично воно використовується в однині – наприклад, у поєднаннях «культура ескімосів», «китайська культура», «примітивна культура», «культура британського середнього класу» та ін. При цьому обсяг поняття «культура» буде різним. Відносно культури всього народу культура окремих класів чи, зп його визначенням, сегментів суспільства виступає субкультура: термінологію західної культур-антропології Бегбі намагається поширити і на історію світової культури. Взагалі, на його думку, інтеграція культурологічного і етнологічного підходів до історії культури надзвичайно корисна, беручи до уваги засвоєння культур одних етносів іншими і наявність процесів асиміляції. Ці думки Бегбі слід підкреслити, оскільки вони протилежні тому, про що писав Шпенглер, а після нього, хоча і з застереженням, Тойнбі. Бегбі якраз приділяє увагу історичним прикладам асиміляції в культурах завойовників і завойованих народів. Так, англійська культура, як відмічає він, виникла внаслідок взаємодії норманської і саксонської культур. Навпаки, розподіл націй за політичними ознаками може потягти за собою процес культурної диференціації. Цей випадок Бог бі ілюструє прикладами культурного розвитку Великобританії і США з кінця XVIII ст. Незважаючи на ряд цікавих конкретних спостережень, які

заслуговують на увагу, в своїх основних параметрах концепція Бегбі ґрунтується, як вважає Мильников, на тих же філософсько-ідеалістичних принципах, що і побудови Шпенглера-Тойнбі. Хоча Бегбі й робить деякі застереження і навіть критикує своїх попередників (особливо Тойнбі), однак зрештою він приходить до використання поняття «цивілізація як одиниці виміру культурно-історичного процесу». Якщо культура є визнаним регулятором поведінки, сукупністю рис, присутніх у груповій чи локальній системі комунікацій, то цивілізацію Бегбі характеризує як складну культуру з наявністю міського життя. Для нього ця вілізація уособлює найбільш широкі, комплексні культури, на базі порівняльного вивчення яких і споруджується будинок історії культури. Цим він відрізняє цивілізацію від більш вузьких, простих чи традиційних культурних цілісностей, які складають, за словами Бегбі, предмет етнології. Оскільки О.Мильникову вже доводилося детально аналізувати суть концепції Бегбі, як і теорії інших західних культурологів, зокрема, П.Сорокіна, М.Бердяєва та К.Квілі, які нашій темі приділяють менше уваги, то він обмежується нагадуванням, що культурно-історичні типи (цивілізації) Бегбі іліть на «великі спільності» чи первинні уцивілізації, які визначили хід світової історії, він називає дев'ять таких типів, і на вторинні, які знаходилися під їх впливом, чи периферійні цивілізації. Бегбі, правда, робить застереження, що деякі з них з часом виявляють тенденцію до перетворення у «великі спільності» (наприклад, російська і японська).

Всупереч змушеному визнанню багатьох вад концепції замкнених культурно-історичних типів, у підході до їх осмислення Бегбі фактично солідаризується з суб'єктивно-іраціоналістичними поглядами Шпенглера, вбачаючи головний прояв культури у незмінності її стилю. «Стиль є доля. Він дається, але його не можна набути. Свідомий, навмисний, надуманий стиль є невірний стиль, як це доводить приклад усіх пізніх епох, а особливо нашої сучасності», –

підкреслює автор «Закату Західного світу». «Комплекс чи поледнання базису ідеї та цінності в культурі я завжди називав стилем», – підкреслює автор «Культури і історії». Розглядаючи культуру як інтелектуальний аспект історії людства, бегбі погоджується зі Шпенглером і в тому, що культура ідентична біологічному організму. Але це вже, до речі, і не Шпенглер, а Данилевський так визначав. Отже, коло міркувань замикається, що свідчить про свого роду «циклічність» мислення культурологів, які оперують поняттям «куотурно-історичний тип» в значенні локальної, неповторної і в цьому розумінні одиничної спільності.

При співставленні поглядів ряду провідних представників вказаного напрямку з'ясовується, що зміни відбувалися головним чином лише у поодиноких аспектах схем, які ними висувалися: мінялися чисельність культурно-історичних типів, кількість фаз їх внутрішнього розвитку, окремі морфологічні елементи культурних типів, ступінь їх дискретності, контактності і комунікативності. Навіть за максимально допустимій можливої усі ці схеми ні про крок не щдатні наблизитися до вірного осмислення і відбиття реального ходу культурно-історичного процесу, як вважає Мильніков. Класовий зміст та соціальна зумовленість подібних концепцій у свій час, говорить він, отримали обгрунтоване розкриття у працях Аверінцева, Маркаряна та інших вчених. Не менш важливим для історичної науки є з'ясування гносеологічних коренів теорії циклічності.

На підставі аналізу поглядів Данилевського, Шпенглера, брайзіга та інших прихильників цього напрямку можна зробити висновок, що тут не останню роль відіграв вплив ідей біологізації суспільного розвитку. Для порівняння пошлемося на погляди природознавця і філософа О.Чижевського, який 1920-х роках розвив гіпотезу про вплив космічних факторів, насамперед сонцедіяльність, на «поведінку оргганізованих людських мас». У даному випадку, зокрема, нас цікавлять не стільки питання загальної оцінки позиції

Чижевського (вона, мабуть, могла б скласти предмет спеціального розгляду), скільки ті її аспекти, які безпосередньо відносяться до морфології циклічності. Чижевський в цілому співчутливо ставився до Шпенглера, хоча поняття циклу трактував не як локальний феномен, а як визначене повторення стадій історичного розвитку. В основу сформульованого ним підходу була покладена уява про виміри історичного часу засобами фізичних одиниць (історіометрії). «Першою і основною вимірювальною одиницею відрахування» він вважав «один цикл сонцедіяльності, що дорівнює в середньому 11 арифметичним рокам». Цю одиницю він називав «історіометричним часом». На його думку, кожний історіометричний цикл мав «такі чітко виявлені етапи: перший – період мінімальної збудженості, другий – період нарощування збудженості, третій – період максимальної збудженості, четвертий – період падіння збудженості». Тут, хоча й іншими словами, названі елементи морфології культурно-історичних типів, які подібні до тих, які ми бачили у Данилевського, Шпенглера, Тойнбі та їх послідовників. Наведений приклад показує, що відмова від матеріалістичного підходу, заміна чи підміна його біологізацією процесу культурно-історичного розвитку неминуче приводить до висновку про його циклічність та фактично знімає проблему прогресу – найважливішу рису світової історії культури.

Але, справедливо критикуючи подібні погляди, було б невірним, на наш погляд, обмежитися тільки їх несприйманням. Незважаючи на філософсько-ідеалістичні блукання та гру в термінологію, ці концепції увібрали в себе чимало окремих вірних спостережень, а головне – уяву про необхідність визначення якоїсь вихідної одиниці для побудови системи історичної типології культури. Отже, незалежно від конкретного вирішення, сама по собі ідея культурно-історичного типу та вивчення його морфології і стилю мала об'єктивно плідний характер. В учасній історіографії все більшого

поширення набуває морфологічний аналіз окремих феноменів історії культури. Для прикладу можна навести статтю американського історика-медієвіста Л.Літла, який розглядає морфологію формул чернецьких проклять у практиці західноєвропейського раннього середньовіччя. Але не розв'язана суперечність полягає в тому, що культурологи застосовуючи ідеалістичні методології беззислі розірвати замкнуте коло своїх міркувань, неспроможні використати висунуті ідеї для дійсно наукової розробки історичної типології культури, як вважає Мильніков. На його думку, така розробка можлива тільки на базі історичного матеріалізму.

Слід відмітити, що не дивлячись на досить велике коло спірних або недостатньо обґрунтованих положень, вчені за останні роки просунули вперед розробку загальних проблем типології культури і сукупний огляд їх сприяє орієнтації подальших роздумів в цьому напрямку.

§ 3. Історичний аналіз та історіографія елітарних концепцій культури

Нині набули значного поширення елітарні концепції культури. Саме тому розгляд цих концепцій є актуальним в умовах незворотності процесів демократизації культури.

Елітарні концепції мають складну внутрішню структуру за своїми течіями і відтінками. Провідне становище в сучасних елітарних течіях займає концепція під загальною назвою «циркуляція еліт», яка передбачає у держуправлінні поєднання будь-яких засобів впливу на маси – від езуїтських до відкрито жорстоких і яка відрізняється відкрито цинічним поглядом на маси як пасивний об'єкт соціально-духовного маніпулювання, як вважає О. Сverdlov. Ця тенорія була розроблена італійським філософом і соціологом

В.Парето. Наприкінці XIX-на початку XX ст.ст. Парето виступив з відкрито елітарними концепціями розвитку суспільства і культури. Ці ідеї, за своєю суттю, не були чимось новими, але набули в нього завершеного вигляду. Його ідеї були підхоплені рядом авторів, але одержавли в їх творах різні трактування. Тут бачимо і відкрито апологетичну щодо капіталізму інтерпретацію, і буружасно-ліберальну, і навіть критику елітарних тенденцій, яка втім залишалась у рамках буружасного мислення. Хоча праці Парето написані досить давно, вони і на сьогодні залишаються в полі зору соціологів. Їх вивчають, про них сперечаються, ім'я Парето зустрічається в усіх словниках.

Основні праці Парето були написані на початку XX ст. В них прослідковується думка, що у кожному суспільстві є еліта і є ті ким управляють. Люди змінюються, але суспільна, ієрархічна піраміда залишається. На момент, коли у правлячій еліті накопичуються елементи, які нездатні далі управляти, відбувається зміна керівництва. Молодій еліті властива жорстокість, рішучість, твердість політичної лінії, а стара еліта стає ліберальною. Перший варіант він називає політикою «левів», другий варіант – політикою «лисиць». Парето пропонує в системі управління поєднувати і те і друге, але в особливо важкі періоди він рекомендує відкрите ансіельство. Парето вважає, що будь-які форми соціального впливу пануючої меншості припустимі. На його думку, культурні цінності є надбанням еліти. Клас, яким управляють, на його думку, не здатний до культурної творчості.

Ідеї Парето мали великий резонанс у соціальній науці. Слідом за ним з елітарними ідеями виступив Г.Моска, Його праці побачили світ на початку XX ст. Влада еліт зберігається довічно, говорить він. Ієрархію із бездоганиних чиновників – от що за Парето пропонує Моска. Поява і поширення його праць навряд чи випадково співпали з періодом фашистських соціальних експериментів, спрямованих на

підкорення народних мас імперіалістичній буржуазії. Правда, і Парето, і Моска заперечували свою духовну близькість до фашизму, і, можливо, в цьому була частка істини. Обидва вони як типові представники буржуазної інтелігенції і не могли не відчувати деякого збентеження при вигляді відкритих безчинств, які творили фашистські молодчики Муссоліні і Гітлера, насильства і терору у фашистських країнах. Тим не менш, зміст концепцій Парето і Моска можна прослідкувати теж на прикладі цих подій.

Сучасні елітарні концепції продовжують лінію Парето і Моски. Проте, слід відмітити, що стосується їх критики, то слід сказати, що деякі автори, такі, як О.Свердлов, зупиняється переважно на трьох течіях щодо сучасних деяких розробок елітаризму.. По-перше, – це сучасна течія з технократичним відтінком, яка відкидає класові конфлікти і висуває на перший план боротьбу політичної та технократичної еліт, які для захисту своїх привілеїв залучають на допомогу урядову еліту. В цьому руслі знаходяться концепції Д. Белла, Д. Ресмена і декілька ідей Р. Мілса, які виходять за межі буржуазного елітаризму. По-друге, – концепція елітарної культури, яка претендує на витонченість і рафінованість, пеоредбачає аристократизацію культури групою обраних за соціальним походженням, а також створення культури нижчого сорту для інших верств. Серед представників цього напрямку – Г.Еліот і деякі інші «високолобі» автори. По-третє, – це жорстка валюнтаристська концепція, яка намагається зберегти лад при допомозі насильства, відкритої демагогії, відкритої фашизації усієї системи управління. Вона нав'язує модель «політичної еліти» усім соціальним системам. Ліберальний напрямок з технократичним відтінком досить повно представлений у концепціях американського соціолога Д.Белла. Він, в своїх працях, намагається відшукати опори у науково-технічній революції, яка приведе до повного знищення соціальних антагонізмів. Ці думки уживаються з об'єктивним аналізом ситуації, яка склалась в житті

американського суспільства, з висновком про те, що НТР не є вирішальним фактором у боротьбі за соціальний прогрес. На думку Свердлова, це особливо проявилось у статті Белла «Нестійка Америка». Зі статті видно, що його ліберальні погляди дуже змінилися зазвучали консервативні нотки, проявилось намагання загальмувати поступальний розвиток суспільства. Він намагається створити якусь абсолютну модель, в якій не буде катаклізмів, соціальних потрясінь. Трансформація його поглядів пов'язана із загостренням соціальних суперечностей на історичній арені, із посиленням боротьби різних соціальних та національних груп.

Науково-технічна революція знищує всі соціальні протиріччя. На думку Свердлова, концепції Белла мають багато спільного з концепціями Парето. Останній приділяв багато уваги менеджерам-управлінцям, вбачав в них головну технічну силу. У той же час деякі сучасні західні теоретики доводять, що у суспільстві існує постійний конфлікт між політичними та технократичними колами.

За Парето, політична еліта вдається до жорсткого керівництва, щоб зберегти свою владу, а урядова еліта – до гегемонії, до створення ілюзії «відкритого» суспільства. З точки зору деяких ідеологів, марксистська концепція класової боротьби «застаріла», і немає ніяких касовіих конфліктів, що відбувається боротьба між технічними, політичними і державними елітами. Кожний може потрапити у будь-яку з цих груп. Свердлов називає такі погляди теорією «державних рівних можливостей», або, в перспективі, – «відкритого суспільства». Даної концепції паритримується і Р.Дарендорф. Його теоретичні викладки співпадають з технократичними принципами, які абсолютизуються Т.Вебленом. Проте, у поглядах Д.Белла прослідковуються невтішні висновки стосовно буржуазної цивілізації і це є заперечливим у його поглядах, як зазначає Свердлов.

Технократи вульгаризують поняття «культура», відкидають процес демократизації виробництва культурних цінностей і їх

споживання, виховують маси у прагматичному дусі, в бездуховності, матеріальне благополуччя роблять самоціллю на протигагу духовних потреб особистості, такі робить висновки Свердлов.

Деякі дослідники, зокрема марксисты, піддають критиці концепції «постіндустріального суспільства», при цьому відзначають, що маси користуються сурогатом, примітивними зразками «маскультури». Виникає парадоксальна ситуація, на думку Свердлова, творці матеріальних і духовних багатств не мають можливостей користуватися благами цивілізації, вони зречені на творчу пасивність та духовне злидарство. «Культурна політика» яку проводить правляча каста, ґрунтується на створенні ілюзії «державних рівнів можливостей», «державного народного благодествія». Насправді доступ до благ цивілізації відкритий лише невеличкій купці привієльованих.

Окрім технократичної концепції, існує концепція «балансу сил», яку висуває учениця Парето М.Колабінська. Створюється ілюзія стабільності пануючої системи. Американський вчений П.Бахрах піддає детальному критичному аналізу цю концепцію. Представник концепції «балансу еліт» Ф.Танненбаум повністю відкидає соціалістичну форму правління, вважає, що діалектичний матеріалізм – це прикре непорозуміння. В основі прогресу суспільства, на його думку, – збереження рівноваги політичних груп. Він вважає, що виховання всебічно розвиненої особистості, процес демократичної культури. – речі нездійсненні, а також заперечує закони діалектики, зміну історичних формацій. Таким чином, можна говорити, що принцип балансу еліт, який заснований на їх циркуляції, продовжує концепцію Парето. Деякі теоретичики висувають тезу про «незалежні еліти», які врівноважують одна одну і запобігають «тоталітаризмові». Демократичні свободи, на думку вчених, забезпечуються взаємним балансом, роівновагою еліт, а основні функції у державі виконують п'ять еліт: політична, економічна, військова, релігійна та культурна. Одночасно ці еліти є закритими групами, зі своєю ієрархією, кастовістю, вони не

допускають осіб нижчого соціального становища. С.Келлер, представник такої концепції, вважає, що подібні групи забезпечують стратегічну рівновагу всіх інших соціальних груп, сприяють стабільності суспільства.

Концепція «балансу еліт», на думку Свердлова, носить яскраво виражений антидемократичний характер. Її представники відкидають процес демократичної культури, заперечують роль народних мас у створенні і свідомому споживанні культурних цінностей.

Західними соціологами розроблена концепція моделі слабо-розвинених країн, які визволилися від колоніального гніту. Американський філософ Р. Мілс у книзі «Пануюча еліта», аналізуючи сутність керівництва державної урядуваної машини, відзначає ілюзорність рівноваги еліт, «циркуляції еліт». Його за це критикували як «праві» та і «ліві». Провідне місце в обґрунтуванні цього напрямку належить англійському поету і критику Т.Еліоту. Ідеї Еліота багато в чому використав іспанський філософ Ортега-і-Гассет, який висунув концепцію, згідно якої мистецтво у майбутньому суспільстві може розвиватися тільки за умови збереження еліти, здатної на пізнання найтонших нюансів культури. І іншому випадку – при злитті еліти з демократичними масами – відбудеться деградація мистецтва. У його філософії є моменти критичного ставлення до сучасної буржуазної дійсності. Він розуміє, що антагоністична система намагається знищити людський зміст у творах мистецтва, нівелювати свідомість мас. Він застосовує термін «дегуманізація», який є досить показовим для ілюстрації наведеного вище положення, але філософ абсолютизує цей процес, відкидаючи демократичні моменти у культурі буржуазного суспільства. Він не бачить виходу із кризи, яка виникла, він далекий від мас, не вірить у творчі сили народу і помічає в нього тільки руйнівну стихію. Шлях до порятунку цивілізації, на його думку, у створенні особливих груп художників і мислителів, які охороняють вищі досягнення творчої думки від

катаклізмів, що насуваються. Ортега –і – Гассет – тонкий філософ, який розуміє історичну необхідність демократичзації суспільства, культури, але бачить в цьому процесі більше негативного, ніж позитивного. Він використовує термін «повтсання мас», але надає йому негативного характеру, пророкує загибель культури у момент переходу влади до рук народу.

Таким чином, можна говорити про дві тенденції у його філософії. З одного боку, він виступає з об'єктивною критикою буржуазної дійсності. Він говорить, що в ході цього процесу регуманізації буде досягнута такаточка, коли людський елемент витвору мистецтва буде настільки жалюгідним, що його ледве чи можна буде помітити. Це буде мистецтво для худоників, а не для людей. Це буде мистецтво касты, а не демократичне мистецтво. З другого боку, у появі засобів масової комунікації, у злитті елітарних і демократичних еомпонентів культури він вбачає тільки негативний бік, який веде до влади маси, які не здатні розпоряджатися духовними цінностями. Людина губиться у своєму власному багатстві, як зазначає він, її власні культура, яка бурхливо росте навколо неї, зрештою задушить її, і саме це явище призводить в кінцевому підсумку до т ак званих криз історії. Далі він говорить, що людина не може бути надмірно багатою, будь-який надлишок здібностей, можливостей, які є в її розпорядженні, приводить до того, що вона тоне в них і втрачає почуття необхідного.

Таким чином Ортега – і – Гапссет відкидає процес демократизації культури. Згідно з цією концепцією, маси не здатні ні до процесу створення духовних і матеріальних благ культури, ні до процесу пізнання високих досягнень творчої думки. Його елітарна концепція, на думку Свердлова, є ще однією спробою буржуазної соціології зупинити незворотній процес демократизації культури, зберегти вузьку касту привілейованих, які володіють усіма балагами і досягненнями цивілізації.

Слід відмітити, що Ортега – і – Гассет, як філософ, створив власну доктрину «раціовіталізму», суть якої полягає не в роз'єднаному існуванні філософії і життя, науки і мистецтва, а в їх взаємозапіднюванні. Людина формується і існує як «Я» і її життєві обставини. Як теоретик культури він став одним із голоовних творців теорії «масового суспільства» і «масового мистецтва» та видатним теоретиком творчого «модернізму».

До числа елітарних концепцій у певному розумінні відносяться «советологічні», які знаходять багато спільного між буржуазною елітарного типу та соціалістичною, одначасно протиставляючи їх одна одній через звинувачення на адресу соціалістичного суспільства. Звідси їх твердження про управління як замкнутих каст у соціалістичному суспільстві і це перегукується, якоюсь мірою, як нам здається, з їх елітою. До цього кола авторів відноситься і З.Бжезинський, який трактує соціалістичну систему у вигляді конфліктуючих еліт. На думку Свердлова, в цьому можна угледіти різновид теорії конвергенції: усі високорозвинені індустріальні суспільства начебто відзрізняються постійною боротьбою еліт і не мають по суті ніяких класових відмінностей. З. Бжезинський ще у 1940 р. передбачав п'ять моделей еліт майбутнього розвитку соціалістичного суспільства. До першої моделі він відносин «олігархічну окам'янілість». Партія зберігає панівне становище, але ідеологія має догматичний характер, правління нав'язується при допомозі демагогії і насильства. Він намагається довести, що діяльність комуністичної партії заснована на ідеологічних поглядах В.Парето. Друга модель носить назву «плюралістична еволюція». Партія виступає тільки в ролі морально-ідеологічного виховання. На зміну їй іде багато еліт. Бжезинський відкидає керівну роль партії у побудові безкласового суспільства. До третьої моделі відноситься «технологічна адаптація» – трансформація бюрократичної партії у технократичну групу. Ця модель явно запозичена у прихильників технократичного способу мислення, які

намагаються підмінити важливі соціальні проблеми технократичними схемами. Четверта модель називається «політичною дезінтеграцією». Творча думка гине внаслідок недостатньої мобільності та респонсивності. У даному випадку, на думку Свердлова, Бжезинський майже дослівно, зберігаючи термінологію, переносить основний принцип керівництва державною машиною, який був розроблений В.Парето і А.Тойнбі, на життя соціалістичного суспільства. До п'ятої моделі відноситься жорстка бюрократична структура, яка висуває войовничий принцип керівництва. Для цієї моделі, як пояснює Свієрлов, характерне намагання звести життя індивідів соціалістичного суспільства до догм бюрократичного стилю правління, властивого капіталістичному ладу. Ідеальним варіантом, з точки зору Бжезинського, є рівнована між політичною та технократичною групами.

Таким чином, усе зводиться до побудови концепції балансу еліт, стабільності, або, говорячи мовою Парето, до циркуляції еліт. Бжезинський не вірить у творчі сили народу, відкидає процес демократизації суспільства, вважає, що руждящі маси не здатні пізнати видатні досягнення культури. Згідно з його концепцією, народ є примітивним споживачем тих благ культури, які пропонує йому пануюча каста. Пізнання складних явищ у соціальному, культурному житті доступне тільки представникам правлячої меншини. Елітарні концепції З.Бжезинського та інших подібних до нього «совєтологів» потребують ще детального аналізу і підтвердження майбутніми історичними процесами. Маси, які виступають як творці культури в умовах широкого процесу демократизації виробництва культурних цінностей і їх споживання, усією своєю діяльністю переконують, що створення рівних умв для максимального прояву творчих бегетств особистості приводять до колосального піднесення народної ініціативи, до духовного і інтелектуального злету представників усіх соціальних груп.

У свій час Парето приділяв багато уваги ревізії марксизму. Незважаючи на формальне визнання заслуг К.Маркса у розробці теорії класової боротьби, Парето підкреслює політичну пасивність мас і динамізм еліти, яка при владі. П.Сорокін, М.Вебер, Е.Дюркгейм, Т.Парсонс та ін., які займалися чи займаються ревізією марксизму, вважають, що Парето «збагатив» концепцію Маркса. В сучасній соціології існує тенденція нав'язування моделі «політичної еліти» усім соціальним системам. Такі науковці, як М.Алексєєв, І.Кравченко, Є.Плімак, Б.Шабал, В.Пархоменко, Є. Вятр, А.Каренін та ін. піддаючи детальному аналізу цю тенденцію, намагаються дати об'ємну картину взаємодії усіх ланок соціальної структури соціалістичного суспільства, наголошуючи на тому, що соціалістичне суспільство сприяє розвитку творчої ініціативни мас у справі суспільного самоврядування. Така точка зору базується на марксистсько-ленінській ідеології історичного процесу і закономірно вступає у конфлікт із елітарними теоріями, які відкидають творчу роль народних мас.

На думку Д.Микульського історія людства свідчить про те, що жодний соціум не може існувати без еліти – особливолї групи людей, яка здійснює функції політичного, господарчого і культурного керівництва. Цю проблему він розглядає на прикладі формування еліти на сході, занурюється в її історію, відмічаючи, що формування еліти внаслідок суспільного розподілу відбувається вже на ранніх етапах людської історії. Спочатку в людському суспільстві з'явився поділ на вікові групи, потім почали формуватися ранні стани – знаті, родових вільних общинників, патріархальних рабів. У деяких суспільствах, головним чином на Заході, ці початкові стани розвинулись у суспільні класи, в інших же, насамперед на Сході, де скпоконвічно були сильними традиції общинності та сімейно-родових зв'язків, панівною залишилася саме станова счтратифікація, згідно з якою соціум ділиться швидше на знатних або не знатних, ніж на багатих і

бідних. Розглядаючи цю проблему, на прикладах суспільства Сходу, він відмічає, що здавна знатні стани існували і серед пращурів таджиків – найстародавнішого осілого населення на території Центральної Азії. В роки раннього середньовіччя на чолі середньо-азіатських сільських общин стояли дехкани, був і інший знатний стан – ходжа, однак його суспільне значення для того часу нез'ясоване, як зауважує Микульський.

Мабуть, на його думку, формування системи привілейованих станів серед осілого населення у тому вигляді, в якому її застали дослідники-етнографи у XIX- першій половині XX ст.ст., відбувалося після арабського завоювання у VII–VIII ст., поширення в Центральній Азії ісламу, міграції туди вихідців із Аравійського п-ова та з інших районів, які колись вже входили до арабського Халіфату. Певно, саме тоді набув свого сучасного значення стан ходжа, який, за однією з версій, яка має етнографічне обґрунтування, сформувалася із арабських воїнів, які були розселені у будинках мешканців Бухари. Пізніше вони стали одружуватися з місцевими жінками; корінні ж мешканці стали називати їх ходжа, тобто господарями чи ж панами. Таким чином, араби увійшли в місцеве суспільство, зайнявши привілейоване становище, як вважає Микульський. Проте у народі популярна інша версія, згідно з якою стан ходжа – це нащадки перших чотирьох спадкоємців засновника ісламу пророка Мухаммеда на посту керівника мусульманської общини – так званих «праведних халіфіф» – Абу Бакра, Омара, Османа і Алі. Микульський розглядаючи походження сейідів, ходжа та інших, зауважує, що на території Центральної Азії, як і в інших землях арабського Халіфату, було багато людей, які проголошували себе спадкоємцями пророка Мухаммеда. З часом з них утворився стан сейідів (араб-панів). Але, як зазначає він, є підстави вважати, що ці привілейовані групи, які утворилися із чужинців, об'єдналися з елітарними станами, які існували в Центральній Азії ще раніше, у доісламську епоху.

Центральноазійське осідле населення здавна вступало у контакти з кочовими тюркськими племенами, що зрештою привело до тюркізації значної його частини. Тюркський етнічний і культурний вплив особливо посилювався у XII–XV ст. Для тюрків, як і взагалі для кочовників, характерна значна роль військово-племінної знаті. Завдяки цій обставині серед осілого населення Центральної Азії утворився ще один знатний стан – рура (чи тюра, тюрське –принц), представники якого вважають себе нащадками Чингісхана, Тапмерлана (Тімура) і деяких інших тюркських воєноначальників.

Осілі зони Центральної Азії – це стародавні регіони державності. На Сході одним із важливих елементів державного апарату був стан писарів, спадквоих державних службовців, з яких рекрутувалися чиновники середньої і нижчої ланки. Такий привілейований стан здавна існує і серед таджиків і носить назву мірза.

Оскільки іслам на території сучасного Таджикистану, як і в усій Центральній Азії, став панівною формою ідеології, то сформувався особливий стан спадкових служителів мусульманського культу, які не були сейідами чи ходжа, а вийшли з маси «простолюддя», дехкан (селян) або ж фукаро (бідняків) завдяки набутій вченості. Цей стан називався махдумаді (масумами). До жовтневих подій 1917 р. вихідці з нього служили найчастіше імами – хати-бамі (настоятелями) сільських або непристижних міських мечетей, як зазначає Микульський. У сільській місцевості за часів Бухарського емірату існував дуже поширений стан наукарі кишлок (подібний за своїм статусом до російських однодворців). Члени цього стану, маючи податкові цільги, були зобов'язані нести військову службу, виконувати різні державні доручення чиновників. До цього стану відносилися за своїм суспільним становищем службовці низової сільської адміністрації (аксакали), які складали масові елітні верстви у кишлаках.

З давніх давен у Центральній Азії набули поширення суфійські (мусульманські містичні) ордени, які мали статус духовних

товариств. На початок ХХ ст. склалась така ситуація, яка зафіксована етнографами) коло керівниками суфійських общин (пірами) були, найчастіше, вихідці із стану сейідів. Разом із суфійськими діячами сейіди та піри складали ще один впливовий стан традиційного центральноазіатського суспільства – ішанів.

Виходячи з того чи іншого знатного стану часто можна були «впізнати» через особливу систему особистих імен і родових прізвищ. Так, до імен сейідів-чоловіків додається додаток саїд, тобто сейід, пан. До імені вихідця із стану спадкових мулл та мусульманських вчених часто додається слово махдум (масум), а після імен ішанів – слово ешоґ (ішан). Після імен вихідців з одного із підрозділів ішанського стану ешон-тура ставиться слово хон (хан).

Серед таджиків у сфері сімейних відносин панують більше сімейні та авлодні (родові) структури. Такі відносини привели, серед іншого, до регіональної роздробленості таджицького етносу і до багатьох інших явищ сучасного суспільного життя. Зрозуміло, що подібні сімейно-родинні структури існують і серед знатних станів. Так само вони об'єднанні у великі сім'ї та авлоди, історично займаючи окремі квартали (махалля) у кишлаках і містах.

Що стосується Бухарського емірату, де до жовтневих подій 1917 р. і встановлення радянської влади проживала основна маса таджиків, як і в Туркестанському генерал-губернаторстві, утвореному після встановлення в регіоні влади Російської імперії, знатні стани займали привілейоване суспільне становище. З них формувался державний апарат, вони складали основну масу викладачів медресе, служителів мусульманського релігійного культу, часто мали виключне право користуватися прибутками від вакуфів – об'єктів власності мусульманських общин, взагалі складали переважну більшість освічених, чи просто письменних людей. Деякі з них, найчастіше ішани, займали у сільських общинах важливі посади мірабів – наглядачів іригаційних систем. Словом, як зазначає Микульський,

знатні стани складали єдину привілейовану суспільну групу і вважалися «людьми білої кістки» (аксуяками).

Правда, в кінці XIX ст., коли стали помітними наслідки деяких реформ у соціально-економічній галузі, проведених колоніальною адміністрацією, в сільській місцевості стала виділятися нова еліта – багаті дехкани, баї, які найчастіше були «низького» «чорного» роду. Микульський, говорячи про співробітництво таджицької еліти з радянською владою, зазначає, що можливо, саме бажання зберегти свою.

Є становище на верхніх щаблях соціальної драбинки підштовхнуло деяких вихідців із знатних станів до співробітництва з більшовиками. Протье, говорить він, більшу роль, мабуть, відіграла велика відкритість таджицької еліти російському культурному впливу. Так, за деякими даними, як відзначає він, близько половини делегатів II з'їзду компартії Туркестану (1918 р.) складали представники «білої кістки». До того ж, друга частина аксуяків, в основну ішани, стала активно боротися проти радянської влади, підтримуючи керівників басмацьких загонів. Те, що більшість вихідців із знатних станів пішла на співробітництво з радянською владою, як вважає Микульський, пояснюється тим, що на території колишнього Туркестану генерал-губернаторська продовжував діяти попередній нозовий державний апарат, який складався із представників знатних станів. Вони пішли на службу до радянської влади і в створеній після падіння Бухарського емірату Бухарської Народної Республіки. Ситуація не змінилася і після проведення у Центральній Азії у 1924 р. національно-територіального розмежування. Длосить сказати, як зазначає він, що в середині 20-х років XX ст. у Душанбе діяли коротковстрокові курси підготовки працівників радянських органів, куди приймали усіх, хто закінчив медресе і навіть мектаби – початкові мусульманські школи. Те ж саме продовжувалося і після утворення Таджицької РСР. Головне становище в цьому новому утворенні стали займати вихідці із знатних родів старовинного

торговельного та культурного центру міста Ходжента та його округи. Природно, що у місцевій знаті було більше, ніж у будь-якій іншій групі, здатних працювати у новому державному апараті. Таким чином, в Таджикистані були закладені основи панування партійно-державної еліти, яка складалася, головним чином, із представників знатних станів рівнинних таджиків. Це, як зазначає Микульський, продовжувало зберігатися до початку 90-х років ХХ ст.

Таким чином, слід зазначити, що питання елітарного суспільства, елітарної культури досі є предметом детального розгляду. Слід підкреслити, що еліта є в будь-якому суспільстві і вона значно впливає на формування духовності, є провідником державотворчих процесів, авангардом суспільної думки. Український дослідник політолога В.Потульницький дає власне визначення еліти – «Еліта – це провідна верства, яка зв'язана перш за все з територією, є патріотом своєї землі і менталітет якої виключає комплекс ідей, пов'язаних із збагаченням і кар'єрою, споживацьким ставленням до держави, а натомість ідентифікується з необхідністю свого росту на своїй власній території. Еліта знаходить можливості для свого відтворення, їй притаманне явище тяглості еліти. У визначенні еліти центральним поняттям є територія, а не народ». Такий висновок він робить внаслідок аналізу процесу формування еліти в Україні крізь призму історії при цьому взявши до уваги, що по-перше, правляча верства в Україні була теж ідентифікована, тобто теж мала право бути елітою; по-друге, що з елітою завжди пов'язана якась територія; і по-третє, що національна еліта не може ідентифікуватися, не будучи патріотом своєї землі (якщо це не еліта завойовників).

§ 4. Історіографія поняття культурно-історичний тип як комплексна проблема

Звернення до різних теоретичних аспектів історії культури мало радянській науці давню традицію. Для прикладу назвемо праці І.Юффе «Культура і стиль», та «Синтетична історія мистецтв. Введення в історію художнього мислення». Огляд історії морфології культури на матеріалах історії мистецтв у радянській і закордонній марксистській літературі міститься в книзі М.Кагана «Морфологія мистецтва». Проте розгляда культурної типології як комплексної проблеми відноситься до порівняно недавнього часу. Пріоритет належить етнографії. У 1955 р. виходячи з досвіду, накопиченого радянською етнографічною наукою, М.Левін і М.Чебоксаров поставили питання, які стосувалися господарсько-культурних типів, під якими, як вони писали, «слід розуміти комплекси особливостей господарства і культури, які історично склалися і які були характерні для народів, які знаходяться у певних природно-географічних умовах, при певному рівні їх соціально-економічного розвитку». Це поняття, яке було вироблене в рамках методології етнографічних дисциплін, не вичерпувало всієї проблематики історичної типології культури в цілому. Із урахуванням цього застереження, на думку Мильнікова, можна погодитись з Каганом, який у 1974 р. констатував, що у радянській науці проблема культурної типології до останнього часу не ставилась. З того часу в цій галузі багато що змінилося. Прямим наслідком активішого обговорення культури, яке продовжувалося, стало підвищення ролі комплексного, інтердисциплінарного підходу до проблем теорії і історії культури в цілому. Додатково до праць, про які згадується у статті Мильнікова «Культура як предмет історичного дослідження», можна ще назвати, наприклад, праці В.Межуєва, О.Маслеєнникова, В.Давидовича, Ю.Жданова, Е.Маркаряна, Д. Маркова, М.Мамардашвілі, М.Кагана,

В.Біблера, Ю.Бромлея та ін. Важливе місце дослідження типологічних рис деяких періодів історії світової культури зайняли, наприклад, у роботах «Формуванні національних культур в країнах Центральної і Південно-Східної Європи», «Типологія і періодизація культури Відродження» і окремих її компонентів, наприклад художньої культури і працях Д.Маркова, А.Робінсона, Г.Неупокоевої та ін.

Слід підкреслити, що в багатьох працях такого роду містяться важливі, з теоретичної точки зору, положення, які безпосередньо відносяться до розробки проблеми культурно-історичного типу. Так, ґрунтуючись на загальнонауковому критерії повторності», Марков вказує, що «мова йде про закономірне виникнення подібних, однотипних тенденцій в історичному процесі різних країн. Тенденції ці можуть виникати незалежно одна від одної, до того ж синхронно чи з інтервалом в часі. Саме вони і є об'єктом порівняльного аналізу, який покликаний узагальнити явища в окремих країнах і привести до розкриття більш загальних закономірностей світового суспільно-культурного процесу, основних тенденцій його історичної поступовості. Дуже плідний характер мають думки Робінсона щодо типологічного порівнювання раннефеодальних культур у Європі (імперія Каролінгів і Київська Русь), про ідеологічні передумови середніх віків і нового часу, про особливості перехідних епох в історії світової культури. Ці та інші спостереження, які ґрунтуються на вивченні конкретно-історичного матеріалу, відкривають додаткові можливості для розкриття змісту культурно-історичного типу як формаційно-стадіального явища. Із праць більш раннього часу можна зробити посилання на праці А.Гуревича. На сьогодні зроблені перші спроби теоретичної розробки загальних проблем культурно-історичної типології. Далеко не рівнозначні за змістом, вони заслуговують на увагу і оцінку, оскільки знаменують становлення нового напрямку в культурологічній науці.

У загальнотеоретичному плані питання про культурний тип бцуюло уперше поставлене Маркаряном, який запропонував у 1969 р. виділити загальні і локальні типи культури як вихідні для розробки культурно-історичної типології, у тому ж році побачила світ стаття Баткіна, а у 1979 р. – його друга стаття з цього питання. Маркарян пізніше підкреслював, що «історично дана культура логічно не піддається однозначному визначенню», ці поняття він конкретизував, вказуючи, що вони «набувають різного змісту в залежності від того, чи маються на увазі загальні типи культур (наприклад, типи палеолітичної, неополітичної і т.п. культур), чи ж локальні типи культур (наприклад, типи культур австралійських аборигенів, ескімосів і т. ін.). Змішування цих двої якісних систем слід вважати одним із фундаментальних недоліків західної культурології ХХ ст., особливо його першої половини», як вважав він. В основі своєї ця теза вірно відбиває риси загального і особливоого у світовому культурно-історичному процесі і справедливо спрямована проти спроб односторонньої універсалізації цього процесу, що має місце, в результаті його регіональної і етнічної своєрідності.

А.Мелконян запропонував використовувати поняття «локальний» та «загальний» типи культури як основу для інтеграції критеріїв побудови типологічних понять в етнографії та археології. Проте складність полягає в тому, що Маркарян не досить чітко розкриває закладені в запропонованому ним підході можливості практичної реалізації сформульованих суджень на конкретному історико-культурному матеріалі, як вважає Мильніков. З цього приводу в літературі вже висловлювалися сумніви відносно плідності визначення культури як специфічного засобу людської діяльності для потреб історичного дослідження. Подібні сумніви були висловлені і Мильгніковим. І хоча Маркарян такі сумніви відкидає, вони все ж таки не знімаються. І насамперед тому, що дана ним формула відбиває функціональні особливості культури, а не її зміст, який

тільки і може бути покладений в основу історико-культурного дослідження. Для розкриття морфології культурно-історичного типу і виробництва, на основі цього, системи історичної типологізації культури необхідно перш за усе знати обсяг інтерпретованого предмета. На це питання концепція Маркаряна у тому вигляді, як вона викладена, на думку Мильнікова, відповіді поки що не дає. Це зауваження можна було б адресувати і авторам ряду праць які стосуються методологічних принципів побудови історії культури (див., наприклад, Л.Челідзе). Першими, хто не обмежувався загальними теоретичними посиленнями та зробив крок до побудови схеми історичної типології культури, були М.Каган і Г.Сунягін. Знаменно, що у друку їх точки зору з'явилися майже одночасно, у 1974 р. Незважаючи на відзначені труднощі аналізу позиції Сунягіна, яка була сформульована лише в загальному вигляді, вихідні його принципи все ж таки досить чіткі. Він, наприклад, підкреслював, що «світову культуру слід типологізувати не тільки за просторовими, але і за часовими ознаками, виділяючи не тільки культурні регіони, але і певні історичні типи культури, які фактично нейтральні». Тут він має на увазі ті ж дві категорії, які Маркарян відповідно називає «локальними» і «загальними» типами культури. Якщо відійти від надзвичайно категоричного уявлення про просторову нейтральність «загальних», тобто стадіальних типів культури, то тоді він має рацію, насамперед у тому, що саме вони «утворюють особливо певну послідовність історичних типів розвитку світової культури». На жаль, зміст історичного типу культури, як його розуміє Сунягін, на думку Мильнікова залишається нерозкритим, а запропонована ним чотиричленна формула історичної типології культури (докласове суспільство – докапіталістичні класові суспільства – капіталістичне суспільство – комуністичне суспільство) має надзвичайно абстрактний характер. По-перше, на думку Мильнікова, намічені ним типи-етапи потребують у подальшому детальнішого розподілу; по-друге,

відкритим залишається питання про знаходження оптимальної залежності між культурою і суспільним виробництвом і про виявлення на основі цього регіональної та етнічної своєрідності культури.

На думку Мильнікова, більш плідним є підхід Кагана, хоча і в нього є цілий ряд спірних і суперечливих положень. «Виходячі із розуміння культури яко складно-динамічної системи, зміни стану якої залежать від співвідношення елементів, що її складють, як відмічає Каган, – ми думаємо, що типологія культури повинна ґрунтуватися на двох рядах перемінних: з одного боку, на мінливості змісту усіх видів людської діяльності, а з другого – на зміні їх співвідношення у загальній системі культури». Для того, щоб прояснити авторську позицію, нагадаємо, що Каган, погоджуючись із Маркаряном, виділяє техніко-технологічні і предметно-продуктивні грані культури і намічає «шаровий поділ культури а матеріальну, духовну і художню». Для прикладу він називає типи первісної культури, культури Стародавнього Єгипту, античного світу, епохи європейського феодалізму, Ренесансу, буржуазної культури, соціалістичної культури. Можна було б сперечатися щодо логічної підстави для такого переліку. Але Каган, за його словами, не ставив перед собою «завдання розроблення скільки-небудь повної типології культур, які представлені в історії людства». До його вирішення він звернувся в статті «Принципи побудови історико-культурної типології», яка була написана на базі доповіді на науковому симпозіумі (1975 р.) з проблем теорії культури. Ґрунтуючись на висунутому ним раніше положенні про «три шари культури», Каган вказував, що перше завдання полягає в тому, щоб визначити основні історичні типи матеріальної культури, а потім з'ясувати, як з них виростають основні типи духовної і художньої культури. Не менш важливим завданням, як зазначає він, є і виділення пануючого в кожному епоху психологічного типу особистості. Примітно, що поряд з основними Каган анмічає і перехідні типи культури. При цьому він підкреслює,

що віднесення тієї чи іншої культури до перехідного типу не означає применшення її цінності і її історичного значення, а лише означає визначення місця даної культури у ланцюгу змінюваних якісно своєрідних систем. Він дає два критерії віднесення тих чи інших культур до числа перехідних типів: їх факультативність, тобто необов'язковість, і наявність у них різних варіацій поєднання минулого та прийдешнього. До основних типів Каган відніс культури первісності (чи морфологічний тип), феодалізму (чи релігійно-спіритуалістичний тип), капіталізму (чи сцієнтичний тип), комуністичного суспільства (чи особистісно-колективістський тип). Перехідних типів культури, на його думку, було два: в період рабовласницького суспільства та в епоху Відродження.

В цілому сформульовані Каганом положення були кроком на шляху практичного розгляду проблем типології історії культури з позицій історичного матеріалізму. Однак звернемо увагу спочатку на ті аспекти його аргументації, які уявляються нам найбільш вразливими. Перш за все, це крайня спірність тези про «три шари культури», на що вказує і Мікульський, до того ж, при розподілі культури на матеріальну і духовну (щодискусійно само по собі, на думку Б.Яковлєва, додатково вводяться ще самостійний «шар» культури художньої. Важко погодитись і з багатьма рисами конкретної схеми культурно-історичної типології, зокрема, з віднесенням до перехідних типів культури рабовласницького суспільства і Ренесансу. Мильніков пропонує починати розгляд з рабовласницької формації. Хоча вона, як справедливо зазначає Каган, дійсно складалась лише в деяких районах земної кулі, її ніяк не можна вважати» необов'язковою. Справа взагалі полягає не у географічному поширенні того чи іншого способу виробництва (в даному випадку – рабовласницького), а в його місці і ролі у загальному історичному процесі, як зазначає Мікульський, і при цьому, говорить він, слід згадати слова Ф.Енгельса, що без рабства не було б грецької держави, грецького

мистецтва і грецької науки; без рабства не було б і Римської імперії. А без фундаменту, який був закладений Грецією і Римом, не було б сучасної Європи. Тому поява рабовласницького способу виробництва у одних народів і відсутність його у інших зовсім не випадковість, а в свою чергу диктувалася загальноісторичними закономірностями. Елементи двох історичних ранньої «великих форм поневолення» – рабства та кріпацтва ембріонально виявляються вже у соціальному ладі передкласового суспільства. Але розвиток тієї чи іншої з них до рівня основного способу виробництва у конкретних народів багато в чому залежав від того, які виробничі відносини переважали у всесвітньо-історичному масштабі. Усі ранньокласові суспільства, які виникли в умовах збереження первісної периферії, за тенденціями свого розвитку мали рабовласницький характер. Вибір на користь історично першої форми поневолення» відбувався не тільки у країнах Стародавнього Сходу, але і у стародавніх індіанських цивілізаціях Південної і Центральної Америки. Навпаки, народи, які залучалися до цивілізації в умовах панування у світовому масштабі наступних суспільно-економічних формацій, отримали можливість, не повторюючи вже пройдених людством етапів, переходити до наступної фази суспільного виробництва, минаючи попередні, у даному випадку – рабовласницький лад. Думка Кагана про «необов'язковість» цього ладу є з фактичного боку, як вважає Мильніков, невірною, а термінологічно – невдалою. До того ж, як зазначає він, Каган вважав своєрідним двійником рабовласницького суспільства так званий азіатський спосіб виробництва, існування якого взагалі не можна вважати доведеним. З цього питання цікаві розробки Ю.Борода, В.Келле, Є.Плімака, Г.Бонгард-Левіна, М.Віткіна, Ю.Качановського.

Слід звернути увагу, на думку Мильнікова, на внутрішню суперечність щодо віднесення Каганом до категорії перехідних типів культури епохи Ренесансу. І справа не тільки в тому, що ця епоха, на

відміну від рабовласницького суспільства, не є самостійною суспільно-економічною формацією. Суттєво те, говорить він, що віднесення її до розряду перехідних типів культури, як їх розуміє Каган, суперечить вимогам, які ним же самим сформульовані. Насправді, одна з вирішальних ознак перехідних типів культури, згідно Кагана, полягає в їх факультативності, необов'язковості. Іншими словами, вони можуть бути, але можуть і не бути. Але що таке епоха Відродження, як не одна з форм суспільно-культурного розвитку періоду переходу від феодалізму до капіталізму? Ф.Енгельс з повною підставою називав західноєвропейський гуманізм XV–XVI ст. і раціоналізм XVIII ст. двома формами буржуазного просвітництва. В інших частинах земної кулі, при досягненні відповідного рівня розвитку, перехід від феодалізму до капіталізму породжував інші форми культурного життя. Але, як би не називалися, якими б різними рисами вони не були б відмічені, типологічно вони ставали не просто «обов'язковими», але і неминучими, як стверджує Мильніков.

Таким чином, в даному випадку ознака, за якою Каган виділяє епоху Відродження у перехідний тип культури, не спрацьовує. У межах кожної суспільно-економічної формації культура зазнає значних змін. Це робить сумнівним плідність розгляду її в рамках одного історичного типу, як, наприклад, культура ранньокласових цивілізацій і культура зрілої античності в межах рабовласницької формації, культура раннього і пізнього феодалізму та ін. І спроба Кагана, на думку Мильнікова, виділити Ренесанс як особливий (перехідний) тип культури, хоча з історичної точки зору епоха Відродження складає певний етап феодальної суспільно-економічної формації, ще раз свідчить на користь висловлених ним сумнівів. На нашу думку, точка зору Кагана має під собою ґрунт. Мильніков також зазначає, що в історії розробки основ історичної типології культури концепція Кагана викликає безсумнівний інтерес. Таким чином, він бачить раціональне зерно в концепції Кагана. Тут слід

відмітити постановку автором питання про внутрішню структуру культурного типу, про виділення на основі цього стадіального рівнів світового культурно-історичного процесу і відповідних ним типів особистості, введення категорій основних і перехідних типів культури. Хоча їх розуміння, на погляд Мильнікова, і є спірним.

Деякі аспекти цієї проблематики висвітлюються і у З.Файнбурга. Правда, безпосередньо питань періодизації автор не торкається. Основну увагу він звертає на теоретичні вимоги, які, на його думку, повинні бути покладені в основу типологічного аналізу історико-культурних процесів і суть яких полягає в інтерпретації цієї проблеми одночасно та взаємопов'язане на трьох рівнях абстракції. Це, по-перше, загальне визначення культури як синоніму виробництва взагалі, по-друге, історичний тип культури, співвідносний з поняттям суспільно-економічної формації, способу виробництва, історичному типу праці і т.п., і, нарешті, культура як риса локальних спільностей: країни, племені, народності, нації, регіону і т.п. Якщо не торкатися синонімізації культури і суспільного виробництва (в цьому випадку категоріальний зміст поняття культури втрачав би необхідність), то наступні два рівні в декількох іншій формі повторюють спостереження Маркаряна, хоча, за його зауваженнями, Файнбург і надає «статусу типологічних понять» культурі як сукупності рис локальних спільностей.

Питання історичної типології культури привертають до себе увагу і інших дослідників. Так, наприклад, Л.Круглова, використовуючи термінологію Кагана зробила спробу пов'язати розвиток типів культури з переважаючим впливом на них міфологічного, релігійного, сциєнтичного та гудманістичного принципів, які вона, певно, вважає культууроутворюючими факторами. На її думку, міфологічний принцип був пануючим у первісній культурі, частково зберігши свою роль в культурі рабовласницького суспільства, де, разом з тим, проявлялися й інші принципи. Релігійний тип культури, був

характерним для феодалізму, сцієнтичний принцип – для капіталізму, а гуманістичний – властивий культурі комуністичного суспільства і при цьому автор висувває припущення, що кожний спосіб виробництва, доки не стануть зрозумілими його дійс ні можливості, визволяє іманентну культурі людянність, тобт о на якийсь момент робить більш явною гуманістичну природу культури. Як приклад, вона нааводить культуру античної Греції і епохи Віфдродження. Якущо залишити осторонь перший приклад як невдалий, як зазанчає Мильніков, то треба визнати, що Кругловій вдалося помітити деякі риси своєрідності культурного розвитку перехідних епох. Проте посилення на іманентну культурі людянність не переконує, а навпаки, створює ілюзію існування якогось довічного і нехзмінного принципу гуманізму. Незрінвно глибше пояснення відміченому феномену дав Робінсон, який показав на прикладі діяльність ідеологів раннього християнства і гуманістів XV–XVI ст.ст., що перспективні ідеології, які створювалися у міжфракційні епохи на ґрунті критичної модифікації старих духовних культур, будувалися, як здавалось новаторам, на загальнолюдських підставах. Соціальні сили перехідних епох, як ті, що відживали свій історичний вік, так і ті, що народжувалися, не намагалися перешкодити розвиткові цих ідейних течій. Повертаючись до роздумів Круглової, відзначимо, що запропонована нею схема історичної типології культури, на думку Мильнікова, не є плідною. Він відмічає, що це швидше за усе спроба метафоричної універсалізації систем культури, властивих суспільно-економцічним формаціям, які послідовно змінюються. До того ж самі принципи атрибутовані цим формаціям, розглядаються без урахування їх внутрішнього розвитку та зміни їх змісту. Навряд правомірно, наприклад, продовжує він, порівнювати первісний міфологізм з писами міфологізму культури античності, або вважати, що зміст принципу гуманізму однаковий для культури античного світу, епохи Відродження чи комуністичного суспільства. Так само і думки

М.Кисельової, що реальний аналіз кожного типу культури передбачає розгляд ставлення людини до природи, до суспільства і самої себе як суб'єкта своєї діяльності, суті нашого питання, на жаль, не стосується. А самі історичні типи культури вона зводить до п'яти суспільно-економічних формацій, не зупиняючись на проблемах стадіальної та етнічної своєрідності світового культурно-історичного процесу.

Безпосереднє відношення до розробки теоретичних аспектів проблеми історичних типів культури має постановка питання про стиль культури. Отримавши, як відомо, у немарксистській культурології іраціонально-ідеалістичне трактування, воно на принципово іншому методологічному рівні привертає до себе увагу не тільки істориків, літературознавців та мистецтвознавців. Але і фахівців з філософії та історії науки. Ця проблема знайшла висвітлення у дослідженнях Є.Усюгової, яка справедливо відзначає, що категорія стилю має реальне відношення не тільки до сфери мистецтва, але і до науково-пізнавальної діяльності, і тому може вважатися «естетичним параметром людської діяльності».

Незважаючи на наявність багатьох спірних чи недостатньо обгрунтованих, з нашої точки зору, положень, праці вчених сприяють одальшій розробці загальних проблем типології культури, у тому числі і культурно-історичного типу. Вивчення цих праць спонукає до подальших пошуків у цьому напрямку. Насамперед, це стосується обгрунтування поняття «культурно-історичний тип». Не викликає сумніву теза, що різні суспільно-економічні формації породжують різні історичні певні типи культури, різні за своїм змістом, і у своїй організації та характері взаємозв'язку своїх елементів.

Але що являє собою культурно-історичний тип? Можна зробити висновок з вище викладеного, що він трактується в культурології як певний стадіальний рівень культури. Маркарян і Файнбург пропонують доповнити таке розуміння аналізом регіональної спільності

історико-культурних систем. Але при цьому виявляється тенденція ставити знак рівності між типами культури і типами суспільно-економічних формацій. Правда, Каган і за ним Круглова роблять виняток для епохи Ренесансу. Такий підхід викликає у Мильнікова сумнів, і дол нього варто, на наш погляд, прислухатися. Якщо обсяг змісту типу культури цілком поглинається поняттям відповідної суспільно-економічної формації, то питання про систему культурно-історичної типології слід було б вважати давно вирішеним і зняти з порядку денного. Проте це ще не так. У свій час деякі вчені не раз підкресливали складну залежність, яка існує між матеріальним і духовним виробництвом, між соціальним базисом суспільства і культурою. Саме це і диктує необхідність продовжувати подальше вивчення проблем історичної типології культури. Питання історичного типу культури – надзвичайно складне і не піддається швидкому чи спрощеному вирішенню.

Таке розуміння у загальних рисах викладене у працях Мильнікова. Керуючись матеріалістичним розумінням історичного процесу, він розглядає культурно-історичний тип як стадіальну систему у сфері культури, що відповідає певному рівню матеріального і духовного виробництва, в його динаміці та діалектній єдності.

Система культури, яка віжбиває життя певної суспільно-економічної формації в її найбільш розвиненому вигляді, складає основний культурно-історичний тип. Відрідно, система культури, яка складається в періоди розкладу старої суспільно-економічної формації і визрівання нових суспільних відносин, має перехідний характер. Такі епохи для історії культури мали особливе значення, і тут варто прислухатися до думки Кагана, про те, що змістовне багатство культури перехідного типу виявляється значнішим, ніж у «чистих» культурах. Дійсно, ці періоди культурного розвитку позначені, з одного боку складними колізіями та глибокими протиріччями, викликаними кризою старого бачення світу, а з другого – пошуками і досягненнями новою. Але термін «перехідний», що вживався нами для

такого типу культури раніше, не досить точно передає суть пероцесів, які тут відбуваються, створюючи уявлення про щось проміжне, системно гетерогенне. Окрім того, цей термін може породити помилкове уявлення, боцім то основний тип культури являє собою щось застигле, незмінне, тоді як він знаходиться у стані постійного розвитку, хоча і на своїй власній основі. Тому вважаємо доцільним погодитись з Мильніковим та Ю.Копелевичем, які для так званого «перехідного» типу культури вводять поняття «транзитивний тип».

Таким чином, на думку Мильнікова, можна сказати, що до основних історичних типів відносяться системи культури, які відповідають розвиненим періодам общинородової, рабовласницької, феодальної, капіталістичної і комуністичної формації. До транзитивних історичних типів відносяться: культура періоду розкладу общинородового ладу і класоутворення (цей тип багатоваріантний, оскільки пропонує можливість переходу до одного з наступних типів культури); культура періоду розкладу рабовласницького ладу і становлення феодалізму; культура періоду переходу від феодалізму до капіталізму; культура періоду боротьби за перемогу капіталістичних відносин; культура періоду боротьби за перемогу комуністичних відносин.

Виявлення формаційно-стадіальної обумовленості відповідних типів культури дозволяє зрозуміти механізм культурного розвитку, не торкаючись безпосередньо його етнічної і регіональної своєрідності. Останнє реалізується у формі культурної спадковості, традицій та новацій і набуває рис неповторності завдяки нескінченно різноманітним емпіричним обставинам, природнім умовам, арсовим відносинам, діючим зовні історичним впливам та ін. Сформульований підхід менш за все претендує на те, щоб бути жорсткою схемою. Навпаки, він є лише вихідним рубежем, покликапним допомогти досліднику у кваліфікації стадіального і локального рівня тієї чи іншої системи культури, яка потребує у кожному конкретному випадку такого ж конкретного вивчення.

Е П І Л О Г

Внаслідок історичного та культурологічного аналізу різних концепцій на проблему взаємовпливу і діалогу культур Заходу і Сходу, спираючись, ан думку А.Гуревича, на діалектико-матеріалістичний монізм історичного розвитку культури можна обґрунтувати поступовий розвиток культури як діалектики заперечення заперечення, яка передбачає спадковість культурних традицій враховуючи специфічність норм історичного процесу. Результатом становлення соціально-економічних умов був прогрес культурно-історичних форм при більш чи менш різкій нерівномірності їх розвитку. Діалектичний розвиток передбачає перерву безперервності, а спадковість – діалектичну єдність протилежностей у формі традицій. Як у духовній сфері, так і у художній культурі особливості спадковості і традицій полягають у запереченні чи неприйнятті одних явищ культури і збереженні інших.

Діалектика історичного процесу дає підставу стверджувати, що становлення цілісної художньої культури можливе не тільки при умові єднання протилежних начал, суть яких у своєрідності ряду рис кожної нації і кожної регіональної культури, але і у першу чергу при родовій і сутнісній єдності різних культур.

Логіка світової історії передбачає, безпосередньо, взаємодію і взаємовплив різноманітних явищ і процесів, які визначають різні етапи всесвітнього розвитку, оскільки внутрішня потреба руху полягає у єднанні протилежних начал.

Єдність художньої культури досягається шляхом закономірного зіткнення «національних образів світу», що відбувається внаслідок постійної міграції народів, і у ході культурних обмінів що розширюються, відбувається взаємовплив культур.

Поступовий рух культури передбачає дослідження соціально-психологічних особливостей народів. Історична динаміка конкретизує характер культури і мистецтва кожного суспільства. Виявляється різниця в типах взаємовідносин та взаємовпливу культур, важливо не

тільки виділяти, різнити і впізнавати ці специфічні форми, але і бачити їх соціальну обумовленість.

Творче мислення людини пов'язане, згідно В.Біблера, з її здатністю вести внутрішній діалог і це ставить «діалогіку» поряд з класичною формальною логікою.

Питання про культурно-історичний тип, про трактування змісту цього поняття відноситься до числа першорядних теоретичних проблем історії світової культури. Ключове поняття «історичний тип культури» для типологізації культурно-історичного процесу визначає актуальність критичного його аналізу трактування в різних концепціях культури.

Слід відмітити, що в працях Данілевського реакційні панславістські та націоналістські ідеї дивовижно сусідствували з справедливою за задумом критикою європоцентризму та соціал-дарвінізму, з спробою критики буржуазної цивілізації, яку він, до речі, вів з правих, косервативно-романтичних позицій. Суть його культурологічної концепції полягає в постановці питання про морфологію культури і розгляд, у зв'язку з цим, проблеми культурно-історичного типу. Попередником Данілевського був Дж.Віко. Таке ствердження начебто є несподіваним, бо він, на відміну від Данілевського, доводив, що історія людства підпорядковується вічним і незмінним законам, згідно яких усі народи світу проходять у своєму розвитку одні і ті ж стадії. Проте вихідна позиція Данілевського багато в чому залежала від Віко.

Спостерігається незвичайна подібність головних положень, які сформулював у 1860 р. Данілевський, із системою поглядів О.Шпенглера, яка склалася у 1910-х роках ХХ ст. У своїй роботі ми розглядаємо погляди історика К.Брайзіга, який проголошував багатолінійну концепцію світового «культурно-історичного розвитку» задовго до О.Шпенглера.

Найважливішою складовою частиною концепції локальності культурно-історичних типів була подальша розробка Шпенглером питань морфології культури. Він визначав вітальний цикл кожної

«високої культури» за трьома ступенями: 1) докультурну, чи етнографічну, 2) власне культурну і 3) стадію цивілізації.

Розглядаючи концепції А.Тойнбі стосовно культурно-історичного типу, слід відмітити, що він багато чого успадкував від Шпенглера. Визначальну одиницю історико-культурного процесу він називав «цивілізацією», що можна розглядати як синонім «високих культур» Шпенглера. Тойнбі також, разом зі Шпенглером, підкреслював, що жодна цивілізація не може мати більше одного циклу і як наслідок, історія цивілізації закінчиться створенням «універсальної держави» як якоїсь нової всесвітньої релігії, яка породить універсальну «цивілізацію цивілізацій».

Один із сучасних послідовників цього історіософського напрямку, американський культур – антрополог і історик культури Ф.Бегбі багато уваги приділив трактуванню поняття культурно-історичного типу. Він визначає культуру в цілому, як регулятор внутрішньої і зовнішньої поведінки членів суспільства, виключаючи те, що відноситься до спадковості їх походження. Він багато приділяє уваги історичним прикладам асиміляції в культурах завойовників і завойованих народів. На його думку, інтеграція культурологічного і етнологічного підходів до історії культури надзвичайно корисна, приймаючи до уваги засвоєння культур одних етносів іншими та наявність процесів асиміляції. Ці думки протилежні тому, про що писав Шпенглер, а після нього, хоча і із застереженнями, Тойнбі. В своїх основних параметрах, як зазначає Мильніков, концепція Бегбі ґрунтується на тих же філософсько-ідеалістичних принципах, що і побудова Шпенглера-Тойнбі. Дійсно, розглядаючи культуру в якості інтелектуального аспекту історії людства Бегбі погоджується зі Шпенглером і в тому, що культура ідентична біологічному організму. Але, як ми могли переконатися вище, так визначав до них ще Данілевський.

Заїхідні культурологи оперують, головним чином, поняттями «культурно-історичний тип» як локальної, неповторної і, в цілому розумінні, єдиної спільності.

Таким чином, можна сказати, що не останню роль відіграв вплив ідей біологізації суспільного розвитку. Для порівняння можна зробити посилання на погляди природознавства і філософа О.Чижевського, який у 1920-х роках розвивав гіпотезу про вплив космічних факторів, перш за все соцієдільності, на «поведінку організованих людських мас». Чижевський, в цілому, співчутливо відноситься до О.Шпенглера, хоча поняття циклу трактував не як локальний феномен, а як визначне повторення стадій історичного розвитку. В основі сформульованого ним підходу була покладена уява про виміри історичного часу засобом фізичних одиниць (історіометрії).

На сьогодні, поширення отримали елітарні концепції культури. Виходячи з цього, розгляд їх є актуальним в умовах незворотності процесів демократизації культури і життя в цілому.

Елітарні концепції мають складну внутрішню структуру. Ведуче становище в сучасних елітарних течіях належить концепції під загальною назвою «циркуляція еліт».

Наприкінці XIX та на початку XX століття італійський соціолог В.Парето виступив з відкрито елітарними концепціями суспільства і культури. Слід відмітити, що ці ідеї не були нові, але у нього вони отримали закінчене вираження. За ним з елітарними ідеями виступив Г.Моска.

Ліберальний напрямок з теократичним відтінком досить повно представлений у концепціях американського соціолога Д.Белла. Проте, на думку М.Свердлова, технократи вульгаризують поняття «культура», намагаються виховувати маси у прагматичному дусі, привити їм бездушність, зробити матеріальне благополуччя самоціллю на противагу духовних потреб особистості.

Окрім технократичної концепції існує концепція «балансу сил» яку висунула учениця Парето М.Колабінська, відповідно якої створюється ілюзія стабільності пануючої системи. Американський філософ Р.Міллс відмічає ілюзорність рівноваги еліт, «циркуляцію еліт».

Ведуче місце в обґрунтуванні цього напрямку належить англійському поету і критику Т.Еліоту, його ідеї багато в чому вико-

ристав іспанський філософ Ортега-і-Гассет, який висунув концепцію, згідно якої мистецтво у майбутньому суспільстві може розвиватися тільки при умові збереження еліти, яка здатна на пізнання найтонших нюансів культури. Шлях до порятунку цивілізації, на його думку, у створенні особливих груп художників і мислителів, які охороняють вищі досягнення творчої думки від катаклізмів що насуваються. Ортега-і-Гассет створив власну доктрину «раціовіталізму», суть якої полягає не в роз'єднаному існуванні філософії і життя, науки і мистецтва, а в їх взаємоопліднюванні, тобто, людина формується і існує як «Я» і її життєві обставини.

Ортега-і-Гассет є головним із головних творців теорії «масового суспільства» та «масового мистецтва» і видатним теоретиком творчого «модернізму».

Д.Мікульський вважає, що історія людства свідчить про те, що жодний соціум не може існувати без еліти. Цю проблему він розглядає на прикладі формування еліти на Сході, занурюється в її історію, що на нашу думку звучить досить переконливо.

Історична думка (згідно історіографічного аналізу), стосовно поняття «культурно-історичний тип» на сучасному етапі розглядає різні теоретичні аспекти історії культури. Виявлення стадіальної обумовленості відповідних типів культури уявляє механізм культурного розвитку, не торкаючись, безпосередньо, його етнічної і регіональної своєрідності. Останнє реалізується у формі культурної спадковості, традицій і новацій, і отримує риси неповторності завдяки безкінечно різноманітним емпіричним обставинам, природнім умовам, расовим відносинам, діючим зовні історичним впливам і т.ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. П. Духовний світ і культура сучасної української людини. *Вісн. Київ. ун-ту. Серія «Філософія. Політологія. Соціологія. Психологія»*. 1994. Вип. 5. С. 12–21.
2. Баранівський В. Ф. Соціальна обумовленість духовно-ціннісних орієнтацій. *Духовні орієнтири молоді: динаміка і формування*. Київ, 1994. С. 62–80.
3. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії про історичне мислення. Київ, 2012.
4. Горський В. С. Філософія в українській культурі (методологія та історія). *Філософські нариси*. Київ: Центр практичної філософії, 2001.
5. Даниленко А. Захід чи Схід? Полон українського вибору. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2021.
6. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ, 2006.
7. Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ: Фенікс, 2007.
8. Кримський С. Б. Контури духовності: Нові контексти ідентифікації. *Питання філософії*. 1992. № 12. С. 21–28.
9. Куций І. П. Генезис категорії «Цивілізація»: між реальною та уявлюваною спільнотою. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. № 1138: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2014. Вип. 19. С. 82–92.

10. Кучменко Е. М. Гуманізм – методологічна та культурологічна основа педагогічної аксіології. *VIII Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «національно-культурний простір України XXI ст.: стан і перспективи»*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, (2–3 червня 2011 р.). Київ: НАКККиМ, 2011. С. 388–398.
11. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу. Київ: Центр навчальної літератури, 2006.
12. Леонова А. О. Етнокультурна політика України. Київ: ШКПК, 1998. 227 с.
13. Лукінюк М. В. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України. 2-ге вид, випр. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2013.
14. Макаренко Г. Музика і філософія: Шопенгауер, Вагнер, Ніцше. Київ: Факт, 2004.
15. Меднікова Г. С. Українська і зарубіжна культура 20-го століття: навч. посіб. Київ: Знання, 2002.
16. Нагорна Л. П. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014.
17. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ, 2014.
18. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: навч. посібник / відп. ред. та автор. вст. слова С. Кримський. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 1999.

19. Парахонський Б. О. Методологічні аспекти культурології. *Магістеріум*. Вип. 5: Культурологія / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: Стилос, 2000. С. 4–11.
20. Платон Діалоги / пер. з давньогр. Київ: Основ, 1999.
21. Поливач К. А. Культурна спадщина та її розвиток регіонів України / наук. ред. Руденко Л. Г. Інститут етнографії НАН України. 2012.
22. Попков В. В. М.Бердяєв про національну російську інтерпретацію марксистської концепції революції (досвід герменевтичного аналізу). *Політичне життя*, 2019. № 4. С. 45–52.
23. Попович М. Культура: ілюстрована енциклопедія України. Київ: Балія-Друк, 2015.
24. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. Львів. 2010.
25. Стокалич І. С. Цивілізація та культура як категорії соціально-філософського аналізу: М. Я. Данилевський – К. М. Леонтєв – М. О. Бердяєв – П. О. Сорокін. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2014. № 2. С. 85–89.
26. Тойнбі А. Дослідження історії. Київ: Основи, 1995.
27. Тоффлер О. Треття хвиля. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: навч. пос. / упоряд. Віталій Лях. Київ: Либідь, 1996.
28. Філософія культури: основні поняття, напрями, персоналії. Колективна монографія. Андрущенко Т. І., Антонюк О. В., Беспалый В. А., Бровко М. М., Федоренко М. О. та ін.; за заг. ред. проф. М. О. Тимошенка. Київ: Букрек, 2020.

29. Фройд З. Невпокій в культурі. Київ: Апріорі, 2021.
30. Шабанова Ю. О. Філософія культури. Дніпро: ЛІРА, 2019.
31. Шейко В. М. Поняття «культура» як феномен суспільства. *Вісн. Київ. Нац. ун-ту культури і мистецтв. Серія «Історія»*. Київ, 2000. Вип. 2. С. 116–125.
32. Ясперс К. Психологія світоглядів. Київ: Юніверс, 2009.
33. Alexander J.C. *The Meanings of Social Life: a Cultural Sociology*. New York, 2003. P. 11–26.
34. *Anthropology: Culture Patterns & Processes* (1963). Harcourt: Brace & World, Inc.
35. Bennett J.M. *Women in the Medieval English Countryside: Gender and Household in Brigstock before the Plague*. N.Y. Oxford, 1987.
36. Bourdieu P. *Les structures sociales de l'économie*. Seuil, 2000.
37. Bourdieu P., Coleman J. M.. *Social theory for a changing society*. N. Y. Russell Sage foundation, cop., 1991.
38. *Dialogue Toynbee-Ikeda* (translation by B. L. Gubman and others) *A person should choose himself*. M.: LEAN, 1998.
39. Dyer A. *The City of Worcester in the Sixteenth Century*. Leicester, 1973.
40. Hanawalt B..A. *The Ties That Bound: Peasant Families in Medieval England*. N.Y. Oxford, 1986.
41. Hey D. *An English Rural Community: Myddle under the Tudors and Stuarts*. Leicester, 1874; Spufford M. *Contrasting Communities: English Villagers in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Cambridge, 1974.
42. J. G. Herder on Social & Political Culture (Cambridge Studies).

43. History and Theory of Politics), ed. F. M. Barnard (Cambridge University Press, 2010 (originally published in 1969)).
44. Kroeber A. L. The Nature of Culture University of Chicago Press, 1987.
45. Le Goff, Jacques (1997). The medieval world. Translated by Lydia G. Cochrane. London: Parkgate Books.
46. Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York, 2004.
47. Phythian-Adams Ch. Desolation of a City: Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages. Cambridge, 1979.
48. Regional History of England. Gen.ed.s. B. Cunliff, D.Hey. L.: N.Y., 1986.
49. Secundant, S. (2018). Wilhelm Windelband: The History of Philosophy as Organon and as Integral Part of Philosophy. *Sententiae*, 37(2), 62–92.
50. Spengler O. "The Decline of the West," New York: Alfred A. Knopf, 1962.
51. Underdown D. *Revel, Riot and Rebellion: Popular Politics and Culture in England, 1603–1660*. Oxford, 1985.
52. Woolf D. *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture 1500–1730*. Oxford, 2003. P. 9–10.
53. Wrightson K. *English Society, 1580–1680*. L.etc., 1982.
54. Wrightson K., Levine D. *Poverty and Piety in an English Village: Terling. 1525–1700*. N.Y.; L., 1979.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	3
Розділ 1. Культурологія як наука про культуру.....	13
§1. Поняття «культура» в мовах різних наук і у розмовній мові	13
§2. Своєрідність культурології як комплексної науки. Її місце в житті суспільства	16
§3. Культура як світ людського сенсу	19
§4. Поняття культури і її місце в житті суспільства.....	23
§5. Діалектика професійної культури та професіоналізму.....	30
§6. Художній стиль як символічний вираз душі культури	34
Розділ 2. Культура в системі сучасних наук	38
§1. Склад і структура культурології як науки	38
§2. Основні концепції культурології.....	53
§3. Основні теорії культурології.....	56
§4. Основні течії і школи в західній філософії культури XIX–XX ст.	61
Розділ 3. Взаємозв’язок культури і цивілізації.....	68
§1. Формування і основні значення поняття «цивілізація».....	68
§2. Взаємозв’язок понять «культура» і «цивілізація»	72
§3. Генезис радянської системи як цивілізації	81
Розділ 4. Культурний простір як цінність і національне надбання.....	93
§1. Культура як світ втілених цінностей	93

§2. Культура як стиль життя.....	103
§3. Культурні цінності і норми	110
§4. Проблема синтезу локальних досліджень та національних історій	115
§5. Національні цінності в контексті формування освітньо-культурної парадигми	118
§6. Культурний простір як Будинок.....	124
§7. Архітектоніка культурного простору	127
Розділ 5. Час як фактор історичного розвитку культури	146
§1. Хронотип культури: історичний вимір	146
§2. Образи часу в історії культури	152
§3. Спадковість поколінь як діалог культур	156
§4. «Батьки і діти»: спектр відносин між поколіннями	160
Розділ 6. Історична персонологія: соціокультурний контекст...	164
§1. Особистість в історії культури.....	164
§2. Біографія як «археологія знання».....	165
Розділ 7. Історико-культурні принципи вивчення процесів взаємовпливів культур Заходу і Сходу	173
§1. Природне середовище та еволюція людської культури	173
§ 2. Етнографія вивчення світових культурних контактів	185
§ 3. Побудова художніх культур та системний підхід до вивчення взаємовпливу історико-культурної спадщини ародів Заходу і Сходу	199
§ 4. Проблема взаємодоповнюваності і синтезу художнього розвитку на Заході і Сході	208

Розділ 8. Історія та історіографія динаміки розвитку проблеми культурно-історичного типу в контексті розвитку культурного діалогу «Захід-Схід»	227
§1. Історичний та соціально-психологічний підхід до вивчення діалогу культур країн Заходу і Сходу	227
§2. Еволюція поняття «культурно-історичний тип» кінця XIX – XX ст.	245
§3. Історичний аналіз та історіографія елітарних концепцій культури.....	263
§ 4. Історіографія поняття культурно-історичний тип як комплексна проблема	278
ЕПІЛОГ	291
ЛІТЕРАТУРА	296

Навчальне видання

Е. М. КУЧМЕНКО

СВІТОВА ДУХОВНА СПАДЩИНА
ЯК БАГАТОГАЛУЗЕВА СИСТЕМА
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка та макетування – О. В. Борщ

Книга друкується в авторському редагуванні

Підписано до друку 15.08.2023 р. Формат 60x848/16 Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman Обл.-вид. арк. 17,67 Електр. вид-ня
Замовлення № 817 Ум. друк. арк. 17,72

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.